

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 3/4 (35/36)

**КИЇВ
2017**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 3 від 12 березня 2018 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2017. – № 3/4 (35/36). – 170 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.О. Ручка – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; А.С. Радей – к. філос. н., ст. викладач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор, зав. кафедри філософії факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Денисенко – д. політ. н., професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. Івана Франка; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.С. Бакіров – д. с. н., професор, академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, заст. директора з наукової роботи Київського інституту інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська юридична академія»; Л.Г. Сокур'янська – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування КПІ ім. Ігоря Сікорського; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор, заст. декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; О.В. Тришук – д. із соц. к., професор, зав. кафедри видавничої справи та редагування ВПІ КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; О.С. Мурадян – к. с. н., доц., декан факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, заслужений працівник культури України, зав. кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського;

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; Адріана Міка – доктор наук (габілітований доктор) з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Алієв Амір Ібрагім огли – д. ю. н., професор, декан юридичного факультету Бакинського державного університету, Азербайджанська Республіка; Анджей Пукшто – д. політ. н., зав. кафедри політичних наук Університету Вітовта Великого, Литва; Войцех Рафаловський – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Георгій Дерлуг'ян – Ph.D з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Джесіка Зиховіч – Ph.D зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффри Александер – Ph.D з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ева Ясюк — доктор права, перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі, Польща; Ерік Райнерт – Ph.D з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Іренеуш Садовський – Ph.D з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; І.В. Котляров – д. с. н., професор, директор Інституту соціології НАН Білорусі; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; С.В. Костюкевич – к. с. н., старший науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; М.А. Шабанова – д. с. н., професор, зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Миколай Павляк – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Моніка Еппінгер – Ph.D з антропології, асистент-професор соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н.М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Пал Тамаш – Ph.D. з соціології, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; Сальваторе Бабонес – Ph.D з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія; Сара Вітмор – Ph.D з політичних наук, старша викладачка університету Оксфорд Брукс, Велика Британія; Тадеуш Кочовські – д. ю. н., професор, зав. кафедри господарського права Вроцлавського економічного університету; Чангзу Сонг – Ph.D з політичних наук, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; С.О. Шавель – д. с. н., професор, головний науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; Яцек Верчінські – д. ю. н., професор, директор аспірантських програм факультету права і адміністрації Варшавського університету.

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Бокоч В. М. Політична обумовленість релігійної ситуації в анексованому Криму.....	8
Голечек Р. Вплив політичної конкуренції на розвиток парламентаризму в Чеській Республіці.....	13
Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи.....	18
Олексенко В. О. Політичне лобіювання в Україні в нормативно-правовому та безпековому вимірах.....	24
Панарін А. С. Економічні фактори політичної стабільності.....	28
Тарнавський О. Р. Проблемні аспекти й перспективи розвитку сучасних типологій євроскептицизму.....	34
Яковлева Л. І. Легітимність влади та контроль над насильством у перехідному суспільстві	40

СОЦІОЛОГІЯ

Бавикіна В. М. Політичний акціонізм у сучасному мистецтві як соціальна дія.....	46
Бовгиря І. В. Самоопределение (не)религиозности в опросах общественного мнения: проблемы интерпретации данных на примере семи восточноевропейских обществ.....	51
Кухта М. П. Вікові межі та маркери старості як характеристики соціально-вікової групи похилих.....	61
Скокова Л. Г. Феномен участі в культурі у постбурдзєзіанських дискусіях.....	68

ПРАВО

Колосов І. В. Процедура реорганізації підприємства на прикладі Нідерландів: соціально-трудовий аспект	73
Костюченко О. Є. Сутність соціального партнерства.....	78
Кошкош О. О. Умови та процесуальна форма встановлення або зміни способу і порядку виконання судового рішення у адміністративному судочинстві.....	83
Кравчук О. О. Правове регулювання енергоефективності як фактор сталого розвитку.....	89
Мазаракі Н. А. Зміст та значення принципу самовизначення сторін медіації.....	94

Пашинський В. Й. Методологічний інструментарій дослідження проблем адміністративно-правового забезпечення оборони держави.....	98
Пряміцин В. Ю. Перспективи розвитку судового захисту права на вищу освіту.....	103
Пряміцин К. Ю. Електронний кабінет – сучасний механізм взаємодії платника податків та державної фіскальної служби.....	108
Російський І. К. Тактика огляду приміщень магазинів при розслідуванні крадіжок.....	113
Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі.....	117
Усольцев С. О. Види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.....	123
Філоретова М. В. Свобода мирних зібрань в Україні крізь призму європейських стандартів.....	128
Чернявская Е. В. О треугольнике Фреге в патентоведении.....	133
Чомахашвілі О. Ш. Правовий статус патентного повіреного.....	138
Чорна Т. В. Проблеми правового регулювання платника податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки: компаративний аналіз та шляхи вирішення.....	142
Щирба М. Ю. Право пацієнта на репродуктивні технології: юридичний вимір.....	146
Юровська В. В. Імперативний метод адміністративного права: окремі думки щодо подальших перспектив дослідження.....	151

РЕЦЕНЗІЇ

Мацарікова Д. Рецензія на книгу «Транскордонне співробітництво в Європі та публічне управління прикордонням (Словаччина – Україна)» (автор: Цірнер М.).....	155
--	-----

РЕФЕРАТИ	156
-----------------------	-----

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

Bokoch V. Political determination of the religious situation in the annexed Crimea.....	8
Holecek R. The influence of political competition on the development of parliamentarism in the Czech Republic.....	13
Kolzov V. Migration crisis as a prerequisite and manifestation of Euroscepticism and supranational opposition to the EU in the Visegrád countries.....	18
Oleksenko V. Political lobbying in Ukraine within legal and security dimensions.....	24
Panarin A. Economic factors of political stability.....	28
Tarnavskiy O. Problematic aspects and prospects of development of modern typologies of Euroscepticism.....	34
Iakovleva L. The Legitimacy of Power and Control over Violence in a Transitional Society.....	40

SOCIOLOGY

Bavykina V. Political actionism in contemporary art as social act.....	46
Bovgyria I. Considering oneself as (non)religious in social surveys: difficulties in data interpretation on example of seven Eastern European societies.....	51
Kukhta M. The age limits and markers of old age as the characteristics of the social and age group of the elderly.....	61
Skokova L. Phenomenon of cultural participation in post-Bourdieuian discussions.....	68

LAW

Kolosov I. The procedure of entity's reorganisation on Netherland's example: socio-labour aspect.....	73
Kostyuchenko O. The essence of social partnership.....	78
Koshkosh E. Terms and procedural form of establishment or changes of method and order of execution of administrative court decision.....	83
Kravchuk O. Legal regulation of energy efficiency as a factor of sustainable development.....	89
Mazaraki N. The essence and scope of self-determination principle in mediation.....	94
Pashinskiy V. Methodological instruments for the study of problems of administrative and legal protection of defence of the state.....	98

Pryamitsyn V.	
Prospects for the development of judicial protection of the right to higher education.....	103
Pryamitsyn K.	
Electronic cabinet – a modern mechanism of interaction between the taxpayer and the state fiscal service.....	108
Rossiiskiy I.	
Tactics of the survey of shop premises in the investigation of thefts.....	113
Taranenko M., Taranenko M. (Jr.)	
Law relationship, judiciary, crimes and punishments on the Zaporizhian Sich.....	117
Usoltsev S.	
Types of special knowledge used for investigation of illegal handling a weapon, ammunition or explosives.....	123
Filoretova M.	
Freedom of peaceful meetings in Ukraine according to the European standards.....	128
Cherniavska O.	
About Frege's triangle in patent science.....	133
Chomakhashvili O.	
Legal status of a patent attorney.....	138
Chorna T.	
Issues of legal regulation of the payer of tax on immovable property other than land: comparative analysis and solutions.....	142
Shchyrba M.	
Patient's right to reproductive technologies: legal dimension.....	146
Yurovska V.	
Imperative method of administrative law: some views on further research prospects.....	151
 REVIEW	
Matsarikova D.	
Review of the book "Transborder Cooperation in Europe and Public Border Management (Slovakia-Ukraine)" (by Cirner M.).....	155
ABSTRACTS	156

УДК 322:342.731

ПОЛІТИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В АНЕКСОВАНОМУ КРИМУ

Бокоч В. М.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин

Ужгородського національного університету

У статті аналізується релігійна ситуація в анексованому Криму, що зумовлена дією політичних чинників. Зазначається, що впровадження російської релігійної політики на півострові супроводжується грубими порушеннями прав і свобод людини, зокрема права на свободу совісті і віросповідання, що виявляється в утисках і переслідуваннях релігійних організацій, священнослужителів, віруючих, особливо тих, які мають проукраїнську орієнтацію. Зроблено загальний висновок, що нормалізація релігійно-церковного життя в Криму можлива за умови його повернення Україні.

В статье анализируется религиозная ситуация в аннексированном Крыму, которая обусловлена действием политических факторов. Показывается, что внедрение российской религиозной политики на полуострове сопровождается грубыми нарушениями прав и свобод человека, в частности права на свободу совести и вероисповедания, что выражается в притеснениях и преследованиях религиозных организаций, священнослужителей, верующих, особенно тех, которые имеют проукраинскую ориентацию. Делается общий вывод, что нормализация религиозно-церковной жизни в Крыму возможна при условии его возвращения Украине.

The religious situation in the annexed Crimea, which takes place under the influence of the political factors, is analyzed. It is shown, that the introduction of Russian religious politics in the peninsula is accompanied by the rude violations of human rights and freedoms, in particular the right of freedom of the conscience and religion. The general conclusion, that the normalization of the religious and church life in the Crimea is possible, when it will be return to Ukraine, is drawn.

Ключові слова: Крим, анексія, політика, релігійні процеси, кримські татари, релігія, релігійні організації.

Постановка проблеми. Бурхливі суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 рр., спричинили послаблення влади у державі, скориставшись чим Російська Федерація всупереч нормам міжнародного права вдалася до насильницької анексії Криму. Відторгнення Криму від України, включення його до складу Російської Федерації вплинуло на різні сфери суспільного життя його населення. Зокрема, анексія Криму викликала зміни релігійної ситуації на півострові, причини і наслідки яких потребують наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз релігійних процесів у контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму здійснювався у публікаціях українських дослідників М. Васіна, Т. Калениченко-Мухоморової, А. Муждабаєва, Я. Назара, Н. Поліщука, М. Якубовича та ін. Чимало інформації стосовно сучасного релігійно-церковного життя на півострові міститься в інтерв'ю та публікаціях представників різних церков і релігійних організацій, у виступах і заявах лідерів кримськотатарського народу Мустафи Джемілева та Рефата Чубарова. Однак наявним працям нерідко бракує політичних висновків та узагальнень щодо релігійної ситуації в анексованому Криму, які в сучасних умовах зберігають свою актуальність.

Метою статті є аналіз релігійної ситуації, що склалася в анексованому Криму під впливом політичних чинників.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи до березня 2014 р. у складі незалежної України, Крим був конфесійно багатоманітним регіоном із розгалуженою релігійною мережею, де були створені необхідні умови для повноцінного забезпечення свободи совісті і віросповідання, збереження та розвитку національної і релігійної самобутності народів, що його населяли.

16 березня 2014 р. у порушення чинного законодавства України в Криму було проведено «референдум», на основі сфальсифікованих результатів якого Російська Федерація анексувала півострів.

На спроби розчленування території України, окрім державних органів, політичних та громадських об'єднань зреагували також релігійні організації та релігійні діячі. Зокрема низку заяв і звернень, спрямованих на упередження сепаратизму та російської агресії в Україні, прийняла Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. У Заяві «Про загрозу сепаратизму» нею рішуче засуджувалися будь-які дії, спрямовані на порушення єдності і територіальної цілісності України [1]. Вона негайно зреагувала також на рішення Російської Федерації про застосування військ в Україні, закликала російську владу відмовитися від військового та іншого втручання у внутрішні справи України, звернулася до міжнародного співтовариства із проханням зробити все можливе для збереження миру, територіальної цілісності і недоторканості кордонів української держави [2].

Свої позиції щодо анексії Криму публічно висловлювали також впливові українські церкви і релігійні організації, окремі релігійні діячі. Вони засуджували російську агресію в Україні, закликали міжнародне співтовариство зупинити грубе втручання у її внутрішні справи, попереджали про загрозу руйнування сучасної системи світової безпеки.

Після анексії Криму на півострові почала впроваджуватися російська релігійна політика. Насамперед, вона передбачала перереєстрацію релігійних організацій за російським законодавством. У процесі її проведення влада змушувала священнослужителів і віруючих різних конфесій до визнання законності анексії Кримського півострова, прийняття російського громадянства, підведення релігійних організацій під дію законодавства Росії про релігію та церкву, позбавлення релігійних організацій в Криму юрисдикції українських релігійних центрів і підпорядкування їх російським релігійним структурам. Тобто перереєстрація лише зовні виглядала як релігійна акція, хоча насправді переслідувала політичні цілі.

До того ж, релігійні організації, які не пройшли процедури перереєстрації, втрачали правоздатність юридичної особи, що породжувало чимало проблем з використанням ними культових приміщень і майна, ускладнювало ведення фінансово-господарської діяльності. Вони не могли також на постійній основі користуватися послугами священників-іноземців, оскільки термін їхнього перебування на півострові обмежувався 90 днями.

Перереєстрація релігійних організацій звужувала права і свободи віруючих, оскільки українське законодавство про релігію та церкву, яке діяло в Криму до його анексії, було значно демократичнішим, ніж російське.

Нова система державно-церковних та міжконфесійних відносин, що формувалася на півострові після його анексії, здійснювалася на основі вибіркового ставлення до різних релігій. Серед релігійних організацій, що функціонували в анексованому Криму, привілеї надавалися структурам Української православної церкви, яка перебуває в юрисдикції Московського патріархату. Її ієрархи та частина священнослужителів Кримської єпархії, маючи проросійські орієнтації, стали на шлях співпраці з окупаційною владою, першими здійснили перереєстрацію своїх релігійних організацій за російським законодавством. Сама ж Українська православна церква окуповану територію Криму визнала «частиною іншої держави», на території якої діє її «закордонна єпархія» [3].

Натомість Українська православна церква Київського патріархату, її послідовники в анексованому Криму опинилися у скрутному становищі. Священники та миряни цієї церкви звинувачувалися владою у «екстремістській» діяльності, допомозі «київській хунті, фашистам та бандерівцям». Вони піддавалися утискам і переслідуванням, у них відбиралися храми, інші культові приміщення. Як зазначав керівник прес-центру цієї церкви архієпископ Євстратій, «вже сама приналежність до Київського патріархату в окупованому Криму дає підстави почуватися в небезпеці» [4].

Через проукраїнські позиції у цієї церкви виникло чимало проблем з її перереєстрацією. Зокрема, російська влада у Криму пропонувала її структурам реєструватися незалежними православними громадами, підштовхуючи в такий спосіб до розриву зі своїм релігійним центром в Україні. Окупаційній владі Криму вдалося значно зменшити мережу та звужити вплив Української православної церкви Київського патріархату на півострові. Якщо у 2014 р. у Криму діяла 41 зареєстрована релігійна громада цієї церкви, то у 2015-му їх лишилося лише 9 [4]. Однак, незважаючи на утиски та переслідування, значне зменшення кількості парафій, ця церква намагається утриматися в Криму і в міру можливостей задовольняти релігійні потреби своїх прихильників.

У критичній ситуації в анексованому Криму опинилася Українська греко-католицька церква та її послідовники. Постійні цькування змусили греко-католицьких священників виїхати за межі півострова. Через це духовне обслуговування місцевих громад цієї церкви значно ускладнилося і здійснювалося не на постійній основі, як раніше, а шляхом ротації священнослужителів.

До того ж, Українська греко-католицька церква постала перед дилемою: перереєструватися на умовах, що ставила російська влада, чи бути повністю забороненою на півострові. Як зазначив глава цієї церкви архієпископ Святослав, «за всяку ціну ми намагаємося утримати свої позиції і не

дати нікому нагоди сказати, що ми саморозпустилися чи самоліквідувалися» [5]. Тому з метою збереження своїх парафій, забезпечення належного духовного обслуговування своєї пастви та подальшого існування греко-католицизму на півострові ця церква обрала для себе нелегкий шлях перереєстрації. Російська влада, називаючи українських греко-католиків «радикальними націоналістами» та «розкольниками», тривалий час зволікала з реєстрацією громад цієї церкви, ставила вимоги щодо зміни її назви на «католицьку церкву візантійського обряду». Оскільки українські греко-католики не в змозі самостійно протистояти російській владі в Криму, вони покладали надії на підтримку України та Ватикану. І хоча останнім часом проглядається тенденція до послаблення тиску окупаційної влади на Українську греко-католицьку церкву в Криму, проте негативне ставлення до неї все ще зберігається.

У скрутне становище в окупованому Криму потрапили й священнослужителі Римо-католицької церкви та віруючі-католики. Ситуація, в якій опинилися громади цієї церкви, теж змушувала її духовенство або приймати російське громадянство і здійснювати перереєстрацію своїх структур, або залишати півострів.

З аналогічними проблемами в Криму зіткнулися й українські протестанти. Їх теж влада змушує до перереєстрації, умовами якої є вихід створених ними громад з-під юрисдикції українських духовних центрів і підпорядкування російським структурам. На думку старшого єпископа Церкви християн віри євангельської України М. Паночка, «перереєстрація – це спроба духовно відрізати всі кримські громади від України» [6].

Демократизація та суспільно-політичні перетворення в незалежній Україні сприяли відродженню та динамічному розвитку іудаїзму в Криму. Однак після окупації півострова іудейські громади також опинилися у складній ситуації.

Чимало проблем в анексованому Криму з'явилося у кримських татар-мусульман, у суспільному бутті яких етнопатрістичні проблеми тісно перепліталися з релігійними. Мусульманство здавна було для них важливим чинником формування і збереження їхньої національної ідентичності, засобом духовно-культурного відродження на історичній батьківщині. Використовуючи різноманітні методи та засоби, проросійська влада Криму докладала неабияких зусиль для наведення кримських татар-мусульман на свій бік. Однак більшість з них не визнавала результатів «референдуму», засуджувала російську агресію в Криму, виступала за його повернення Україні. Політична і релігійна опозиційність значної частини кримських татар до проросійської влади на півострові стала однією із головних причин їхніх утисків, гонінь, арештів, викрадень і навіть убивств. Кримськотатарським активістам силові структури Російської Федерації висували звинувачення у належності до «терористичних» організацій та здійсненні «екстремістської» діяльності. Зокрема, через активну проукраїнську позицію, відстоювання національних і релігійних інтересів були звинувачені в екстремізмі лідери кримськотатарського народу Мустафа Джемілев та Рефат Чубаров, проти яких порушено кримінальні справи та заборонено в'їзд до Криму терміном на п'ять років.

Об'єктом особливих нападів окупаційної влади Криму став вищий представницький орган кримськотатарського народу Меджлис, який з часу повернення кримських татар із депортації здійснював діяльність, спрямовану на подолання наслідків їх геноциду, відновлення прав та національно-культурне самовизначення, відродження та розвиток їх релігійно-церковного життя. Оскільки під час підготовки та проведення «референдуму» в Криму Меджлис чинив спротив, російська влада взяла курс на його ліквідацію: спочатку було призупинено його діяльність, відтак – включено до переліку громадських організацій і релігійних об'єднань, існування яких припинено у зв'язку із здійсненням ними екстремістської діяльності, а згодом повністю заборонено. Однак Міжнародний суд ООН зобов'язав Російську Федерацію «поновити діяльність Меджлису» [7].

Репресії на політичному, національному та релігійному ґрунтах, що здійснювалися окупаційною владою щодо кримських татар, створених ними організацій, змушували їх до міграції, зокрема на материкову Україну. В місцях свого нового поселення в різних регіонах України вони почали відновлювати свої громадські об'єднання, друковані видання, релігійні організації. При цьому кримські татари зіткнулися з низкою проблем. Зокрема серйозно постало питання не лише про забезпечення їх житлом, працевлаштування, а й збереження їхньої національної ідентичності, однією із важливих складових якої є мусульманська релігія. Задоволення їхніх релігійних потреб значною мірою ускладнювалося відсутністю культових приміщень, нестачею служителів культу. Перебування кримських татар в інонаціональному середовищі без належної підтримки мусульманської релігії загрожувало їм асиміляцією.

Анексія Криму призвела до змін у системі управління мусульманськими релігійними організаціями. Духовне управління мусульман Криму, перереєструвавшись за російським законодавством під назвою «Духовне управління мусульман Криму і Севастополя», почало налагоджувати відносини з новою кримською владою, а також російськими мусульманськими релігійними центрами. Оскільки під впливом цього управління перебувало понад 350 мусульманських релігійних організацій, місцева влада з його допомогою намагалася зробити кримських татар лояльними до окупаційного режиму.

Інший мусульманський центр у Криму – Центральне духовне управління мусульман Криму – Таврійський муфтіят, який теж претендує на об'єднання мусульманських громад півострова, також зайняв проросійську позицію, встановив контакти з Центральним духовним управлінням мусульман Росії. Він контролює частину кримських мусульман, сприяє посиленню впливу на них проросійських політичних сил, забезпечує виховання «слухняних Кремлю мусульман» (Б. Хамроєв). За словами Мустафи Джемілева, Таврійський муфтіят опинився «в повному підпорядкуванні окупантові... і не відображає сподівань і думок мусульман Криму». У ньому перебувають люди, «у яких немає ні віри, ні релігії. Все для політичного шантажу» [8]. У політичних оцінках цього духовного центру з Мустафою Джемілевім солідаризується і муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмаїлов, який вважає, що Таврійський муфтіят – це «проросійський мусульманський проект у Криму» [9].

Однак, незважаючи на різні спроби навернення кримських татар на бік окупаційної влади, чимало із них вважають себе невід'ємною частиною українського народу і пов'язують своє майбутнє з незалежною і сильною українською державою. «Кримські татари, – зазначав муфтії Саїд Ісмаїлов, – такі ж українці, хоча мають інше віросповідання». Зважаючи на це, вони вважають, що їх участь у його поверненні Україні є їхнім «святим обов'язком» [9]. Свідченням українського патріотизму значної частини кримських татар-мусульман була їх безпосередня участь в АТО, створення ними окремого добровольчого батальйону імені Номана Челебіджихана.

У зв'язку з анексією Криму, постійним тиском влади на кримських татар-мусульман, виїздом їх значної частини за межі півострова, повним чи частковим підпорядкуванням мусульманських духовних центрів російській окупаційній владі, відмежуванням від своїх послідовників на підконтрольних Україні територіях, постало питання про створення духовного центру, який відображав і захищав би інтереси проукраїнських кримських мусульман. 19 листопада 2016 р. за ініціативи Координаційної ради Світового конгресу кримських татар представники 14 релігійних кримсько-татарських громад на з'їзді у Києві утворили свій Кримський муфтіят, який об'єднує татар-мусульман, які залишили півострів [10].

Як бачимо, після анексії Криму різновекторні політичні орієнтації кримських татар призвели до поглиблення їх релігійних розмежувань. Внаслідок цього у кримськотатарському мусульманстві з'явилися провладні й опозиційні духовні центри, між якими відбувається внутрішнє протиборство. Розуміючи, що будь-який розкол значно послаблює рух кримських татар за свої права, російська влада підтримує їх політичне і релігійне протистояння, загострення відносин з мусульманами материкової України. Окупаційній владі частково вдалося посягти внутрішні протиріччя між кримськими татарами на політичному і релігійному ґрунтах: лояльних до неї інтегрувати у проросійські політичні та релігійні структури, а нелояльних витіснити із території Криму.

Релігійна ситуація в анексованому Криму викликала стурбованість органів державної влади та громадськості України. Зокрема, Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України рішуче засуджував цілеспрямовані і масштабні порушення права на свободу совісті в Криму і звертався до міжнародних організацій із проханням захистити священників та віруючих від переслідувань [11].

На порушення прав людини, зокрема релігійних свобод на окупованому півострові, негативно реагувала й світова спільнота. За ініціативи України ці питання розглядалися на засіданні Ради Безпеки ООН. Верховний комісар ООН з прав людини охарактеризував ситуацію в анексованому Криму як «критичну» і вимагав постійного її моніторингу міжнародним співтовариством [12]. Американська комісія з релігійної свободи у своїй щорічній доповіді за 2016 р. на основі проведеного моніторингу становища релігії в анексованому Криму зарахувала Росію до «найжорстокіших порушників свободи віросповідання в світі». Автори доповіді рекомендували американському уряду віднести Росію до категорії «країн, що викликають особливе занепокоєння», і на найвищому рівні чинити на неї тиск з метою надання можливості віруючим сповідувати свою релігію [13]. Однак російські владні структури на подібні заяви та заклики українських і зарубіжних офіційних органів та громадськості не реагували.

Висновок. Таким чином, російська окупація Криму значно ускладнила релігійну ситуацію на півострові, що відчували на собі майже всі релігійні організації та їх послідовники, особливо проукраїнської орієнтації. Релігійна свобода, яка за роки незалежності України стала нормою життя для віруючих усіх конфесій на всій її території, в анексованому Криму грубо попирається.

Релігійно-церковне життя в анексованому Криму перебуває під значним російським політичним впливом. І хоча проукраїнським політичним силам і релігійним організаціям у Криму важко протистояти російській окупаційній владі, вони не втрачають оптимізму, вірять у повернення пів-

острова під юрисдикцію України, де можна позбутися релігійних утисків та переслідувань і сповна реалізувати своє право на свободу совісті і віросповідання. Постійні наукові дослідження релігійної ситуації в анексованому Криму, відповідні узагальнення, висновки та рекомендації сприятимуть її поліпшенню.

Література:

1. Заява Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій про загрозу сепаратизму // ВРЦіРО. 22 лютого 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
2. <http://vrciro.org.ua/ru/statements/375-council-of-churches-statement-on-threat-of-separatism>
3. Заява Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій у зв'язку з рішенням Ради Федерації Федерального Зібрання Російської Федерації від 1 березня 2014 року // ВРЦіРО. 2 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/380-council-of-churches-statement-on-decision-of-russian-military-invasion>
4. В УПЦ (МП) вважають, що на Сході України відбувається громадянська війна, а Крим – частина іншої держави // РІСУ. 27 жовтня 2015 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/61512/
5. Степанковська Я. Як українським церквам у Криму вдається залишатися українськими // РІСУ. 15 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62196/
6. УГКЦ в анексованому Криму прийняла виклик: змагається за реєстрацію // РІСУ. 21 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/62865/
7. Калениченко-Мухоморова Т. Новий екстремізм – про утиски віросповідань в Криму та Донбасі // РІСУ. 26 листопада 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/58324/>
8. Суд ООН зобов'язав РФ відновити Меджліс та припинити дискримінацію // Українська правда. 19 квітня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/04/19/7141684/>
9. Муфтіят Криму створять на материковій частині України – Джемільєв // РІСУ. 5 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/62122/
10. Муфтії Саїд Ісмаїлов: Росія створила в Криму паралельне духовне об'єднання мусульман, щоб взяти під контроль кримських татар // iPress.ua. 12 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ipress.ua/articles/muftiy_said_ismagilov_shchob_vzyaty_pid_kontrol_krymskyh_tatar_rosiya_stvoryla_v_krymu_paralelne_duhovne_obiednannya_musulman_99963.html
11. Мінкультури України не зареєструвало статут кримськотатарського муфтіяту УНІАН. 27 березня 2017 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://religions.unian.ua/state/1843941-minkulturi-ukrajini-ne-zareestruvalo-statut-krimskotatarskogo-muftiyatu.html>
12. Госдеп по справам релігій різко осудив переслідування священнослужителів в Криму // РІСУ. 18 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/state/authorities_religious_affairs/55768/ У МЗС розповіли про сьогоднішнє засідання Радбезу ООН щодо Криму // УНІАН. 18 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1294450-u-mzs-rozpovili-pro-sogodnishne-zasidannya-radbezu-oon-schodo-krimu.html>
13. Звіт про релігійну свободу в Криму. Коротко // CRIMEA.SOS. 28 квітня 2017 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [news/zvit-pro-religiinu-svobodu-v-krimu-korotko/](http://crimea.sos.org/news/zvit-pro-religiinu-svobodu-v-krimu-korotko/)

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ НА РОЗВИТОК ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Голечек Р.,

*аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті проаналізовано особливості впливу політичної конкуренції на розвиток парламентаризму в Чеській Республіці. Автор розглядає основні етапи політичного розвитку даної країни, результати парламентських виборів та специфіку формування і діяльності урядів Чехії. Доведено, що чеський парламентаризм є стабільним політичним інститутом, хоча на сучасному етапі намітилися негативні тенденції в партійному житті чеського суспільства.

В статье проанализированы особенности влияния политической конкуренции на развитие парламентаризма в Чешской Республике. Автор рассматривает основные этапы политического развития данной страны, результаты парламентских выборов и специфику формирования и деятельности правительств Чехии. Доказано, что чешский парламентаризм является стабильным политическим институтом, хотя на современном этапе наметились негативные тенденции в партийной жизни чешского общества.

The author analyzes the peculiarities of the influence of political competition on the development of parliamentarism in the Czech Republic. The author researches the main stages of political development in this country, the results of parliamentary elections and the specifics of the formation and activities of the Czech government. It is proved, that Czech parliamentarism is a stable political institution, although at the present stage negative tendencies have emerged in the party life of Czech society.

Ключові слова: парламентаризм, Чеська Республіка, партизація, політична конкуренція, посткомунізм, уряд, парламент.

Постановка проблеми. Чеська Республіка (ЧР) демонструє один із найкращих зразків успішного переходу до демократії в посткомуністичному світі. Науковці-транзитологи стверджують, що тут сформувалася стабільна політична система, яка, будучи відкритою для соціальних інновацій, зуміла зберегти історичні традиції. Особливістю політичного розвитку цієї країни є динамізм демократичних процесів і стійкість нових політичних інститутів. Проте поряд з низкою успішних соціально-економічних та політичних реформ, Чехію не оминули загальні проблеми посткомуністичних суспільств. Це насамперед політична корупція, періодичні урядові кризи, низька ефективність соціальної системи та складності в побудові громадянського суспільства.

Ключове місце в політичній системі ЧР відводиться інститутам парламентаризму та політичних партій. Саме від їх ефективності в першу чергу залежить успішне функціонування демократичного суспільно-політичного ладу. Упродовж 1990–2000 років у чеській політиці намітилася тенденція до партизації соціуму, що на перший погляд відіграє роль стабілізуючого фактора для транзитивного суспільства. Проте поряд із позитивним ефектом стабілізації, вона таїть загрозу для демократичної системи. За умов, коли політичні партії з механізму репрезентації інтересів соціальних груп перетворюються на закриті клуби політичних еліт, парламент може бути використаний як легітимний механізм панування олігархії [1]. Виходячи з останніх подій, що відбулися на політичній арені ЧР (парламентські вибори та призначення нового уряду на чолі з олігархом А. Бабішем), обрана проблематика є надзвичайно актуальною. Відповідно **метою статті** є розглянути динаміку політичної конкуренції, сучасні тенденції партійно-політичного життя чеського суспільства та їх вплив на становлення парламентської демократії в ЧР.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема демократичного транзиту та побудови демократичних політичних систем з дієвими політичними інститутами в останні роки набула особливої популярності в Україні. Серед розмаїття українських учених, які досліджують теорію і практику функціонування парламентаризму і політичних партій в Центрально-Східноєвропейському регіоні в цілому і в Чехії зокрема, необхідно відзначити здобутки Т. Федорчак [2], Н. Марадик [3], І. Андрощук [4], В. Лемак [5].

Виклад основного матеріалу. За Конституцією, прийнятою 16 грудня 1992 року, новостворена Чеська Республіка є парламентською республікою. Вироблення посткомуністичної Конституції проходило в надзвичайно стислі терміни, але її розробники підтвердили відданість традиціям 1920 року і чехословакізму Т.Г. Масарика. Нагадаємо, що вищий законодавчий орган ЧР складається з двох палат: вищої – Сенату і нижчої – Палати депутатів. 200 представників Палати депутатів обираються на чотири роки за пропорційною системою при п'ятивідсотковому загороджувальному бар'єрі. Сенат складається з 81 члена, що обираються за мажоритарною системою відносною більшості в одномандатних округах. Оскільки Основний закон не передбачає розпуску верхньої палати, в 1995 році був прийнятий закон про вибори до парламенту Чеської Республіки, згідно з яким кожні два роки в країні проходять ротаційні вибори до Сенату, на яких оновлюється 1/3 його складу [6]. Сенат значно поступається за своїми повноваженнями і компетенціями Палаті депутатів, якій належить першість у всій системі органів державної влади в Чеській Республіці.

Саме парламент обирає до 2012 року президента Чехії. Парламентська більшість у нижній палаті формує уряд. Президент пропонує на затвердження парламенту кандидатури голови уряду і членів кабінету, приймає їх відставку. За певних обставин президент може розпустити Палату депутатів або повернути на доопрацювання прийняті парламентом закони. Однак чеський президент позбавлений права законодавчої ініціативи. Він також не може більше ніж двічі пропонувати від свого імені на затвердження парламенту кандидатури прем'єр-міністра і членів уряду. У тому випадку, якщо сформований уряд не буде затверджено парламентом, нового прем'єр-міністра президент призначає лише за пропозицією голови Палати депутатів. Таким чином забезпечується консенсус між законодавчою і виконавчою владою.

У конституції ЧР проголошені принципи парламентаризму, який передбачає багатопартійність, соціальну спрямованість партійних програм, готовність партій дотримуватися волі виборців, толерантність і коаліційний потенціал партій [7, с. 127].

Як відомо, існують різні варіанти парламентських систем і різні їх класифікації. У даному випадку корисно зіставити чеські реалії з типологією, яку, спираючись на класифікації Дж. Сарторі та А. Сяроффа, запропонував О.І. Зазнаєв. Він виділяє наступні моделі влади в парламентських системах: 1) з домінуванням виконавчої влади (в трьох варіантах: прем'єрському, кабінетному і міністерському); 2) з домінуванням парламенту; 3) збалансована модель [8, с. 130–132]. Розробники чеської Конституції одразу відмовилися від моделі із домінуванням виконавчої влади (за зразком британського міністеріалізму), одночасно стверджуючи принцип домінування парламенту, що має на увазі залежність уряду від волі народних обранців.

Насправді ж на початку 1990-х років чеський парламент (маючи широкі конституційні повноваження) функціонально був надто слабкий, а уряд очолював амбітний політик В. Клаус. Його уряд проводив непопулярні економічні та соціальні реформи, але для цього потрібно було нейтралізувати загрозу вотуму недовіри кабінету і розпуску парламенту в умовах серйозного тиску з боку лівої опозиції: комуністи мали другу за чисельністю фракцію в парламенті, зростала також і популярність соціал-демократів.

Правляча Громадянська демократична партія (ГДП) знайшла вихід аж ніяк не у врахуванні думок опозиції і коригуванні своєї політики, а скористалася приписами ст. 106 Конституції щодо верхньої палати парламенту. Текст цієї статті проголошує: «... до моменту обрання Сенату функції Сенату виконує Тимчасовий Сенат. Тимчасовий Сенат формується способом, який встановлює закон. До набрання таким законом чинності функції Сенату виконує Палата депутатів» [9, с. 55]. Причому розпуск Палати депутатів, поки та виконує функції Сенату, заборонений. Урядова коаліція ГДП і християнських демократів в особі своїх фракцій у Палаті протягом 1992–1996 рр. блокувала формування Сенату і в підсумку забезпечила собі своєрідну «індульгенцію» на проведення будь-яких заходів.

Згодом правляча еліта шляхом законодавчих ініціатив (зміни закону про вибори, затвердження регламентів палат та ін.) зуміла привести ЧР до збалансованої моделі влади. Свою лепту вніс президент В. Гавел (1993–2003 рр.), який неодноразово направляв прийняті парламентом закони до Конституційного суду з метою перевірки їх відповідності Конституції та, як правило, отримував підтримку цього органу. Він також неодноразово виступав з різкою критикою тих чи інших аспектів політики уряду В. Клауса (у 1992–1997 рр.) і М. Земана (у 1998–2002 рр.), привертаючи увагу громадської думки і здійснюючи морально-політичний тиск на урядову владу.

Характерним для Чеської Республіки є суміщення посад керівника правлячої партії (або основної партії, якщо існує коаліційний уряд) і прем'єра – атрибут так званої «канцлерської» системи, класичними прикладами якої є Німеччина та Австрія [10, с. 68]. Чеська політична еліта в основному дотримується цього правила. Винятки становили лише кабінети Й. Тошовського (у 1997–1998 рр.) та І. Пароубека (у 2005–2006 рр.).

У Чехії поступово формуються традиції взаємного контролю гілок влади, а також якоюсь мірою впливу громадянського суспільства на владні структури, здійснюваного в першу чергу через партії

і парламент. Існуюча нині в Чехії система стримувань і противаг включає: «право уряду на законодавчу ініціативу; право уряду погоджувати голосування в парламенті щодо законопроекту з вотумом довіри уряду; право президента накладати вето на прийнятий парламентом закон; право парламенту долати президентські вето; право президента направляти прийнятий законопроект до Конституційного суду, щоб перевірити його відповідність Конституції; право президента розпустити парламент у певних випадках; право прем'єра вимагати вотум довіри у парламенту для свого уряду; право парламенту відкликати підтримку уряду і відправити його у відставку; право парламенту вимагати від окремих міністрів звіту про свою роботу» [10, с. 68–69].

При загостренні міжпартійної конкуренції за місця в нижній палаті, а також при наближенні терміну виборів президента більшого політичного значення, ніж зазвичай, набувають вибори до Сенату. Напередодні перших сенатських виборів президент В. Гавел закликав голосувати за особистості, а не за партійні списки, як на виборах до нижньої палати парламенту. На його думку, це могло б поліпшити чеську демократію. Однак голосування тоді не виправдало надій В. Гавела: партійна приналежність кандидатів лежала в основі мотивації 70% виборців. Із 49 незалежних кандидатів мандат сенатора здобув тільки один. Наступні вибори до Сенату лише вносили певні корективи в співвідношення сил, однак не здійснювали вирішального впливу на характер міжпартійних відносин. Водночас верхня палата почала відігравати роль політичного стабілізатора.

Можемо констатувати, що чеський парламент є стабільним політичним інститутом, але вкрай непопулярним. Низький рівень довіри до парламенту викликаний численними привілеями депутатів, практикою вирішення ключових питань поза парламентськими процедурами, що проявляється в абсентеїзмі громадян: так у 2002 р. явка виборців склала 58,8%, 2006 р. – 64,5%, 2010 р. – 62, 6%, 2013 р. – 59, 5%, 2017 р. – 60,8% [11]. Крім того, суворою платою за відносну політичну стабільність (зокрема на фоні інших посткомуністичних країн) стала тотальна партизація чеської політики, що йшло в розріз з ідеалами «оксамитової революції».

Характеризуючи чеську багатопартійність, М. Цірнер зазначає, що вона має історичний зв'язок як з імперським і міжвоєнним періодом, так і з політичною «мозаїкою» 1945–1948 рр. [12, с. 64]. Зберігається певна спадкоємність протистояння партій, що орієнтуються на активну соціальну політику (в Австро-Угорщині та першій чеській Республіці до них відносилися соціал-демократи і комуністи), і партій, які виступають за зміцнення ринку і захист національних інтересів (в Австро-Угорщині – младочехи, Чеська народна партія, в першій Республіці – Національно-демократична партія) [13, с. 241].

Російський дослідник І. Тарасов віділяє наступні етапи політичного розвитку ЧР [14]. Період 1992–1997 рр. був етапом політичного домінування ГДП, падіння популярності комуністів і формування нині діючих політичних утворень. Парламентські вибори 1996 року виявили наявність у країні двох провідних політичних сил – Громадянської демократичної партії і Чеської соціал-демократичної партії (ЧСДП). З цього часу чеська партійна система може бути охарактеризована як багатопартійна модель з двома великими конкуруючими між собою суб'єктами [15, с. 96].

Восени 1997 року в країні вибухнула політична криза, коріння якої крилося у невирішеності цілого комплексу соціально-економічних проблем. Важливим фактором стало також ідеологічне зміщення ГДП до консерватизму, відмова від деяких соціал-ліберальних ідей початку 1990-х років. Іншою причиною кризи стали звинувачення кабінету В. Клауса в корупції. Молодші партнери громадянських демократів (Християнський демократичний союз – Чехословацька народна партія і Громадянський демократичний альянс) вийшли з урядової коаліції. Таким чином домінуванню ГДП було покладено край. Криза завершилася формуванням у січні 1998 р. «уряду технократів», що складався в основному із представників малих партій на чолі з колишнім керівником Чеського національного банку Й. Тошовським.

Баланс політичних сил у 1998–2002 рр. перебував у стані крихкої рівноваги. Його підтримував так званий опозиційний договір про розподіл влади між двома найбільш впливовими партіями країни: соціал-демократами на чолі з М. Земаном, що перемогли на дострокових парламентських виборах у червні 1998 року, і громадянськими демократами, очолюваними В. Клаусом. У результаті досягнутого компромісу соціал-демократи сформували однопартійний уряд, а громадянські демократи очолили законодавчі органи і погодилися не брати участі у голосуванні про довіру кабінету. На практиці сформувався механізм постійних переговорів і розподілу владних ресурсів між двома найбільшими партіями. У ситуації, коли ГДП фактично втратила багато функцій опозиційної партії, активізувалися сили на інших флангах політико-ідеологічного спектра.

У 1998 р. оформилася нова партія – Союз свободи (СС). У кінці 1999 р. утворилася «Коаліція чотирьох» (4К), що включає ХДУ–ЧНП, СС, Демократичну унію (ДУ) та ГДА, яка потенційно претендувала на роль «третьої сили» в країні. Однак у січні 2002 року коаліція розпалася у зв'язку з корупційним скандалом навколо ГДА. У 2002 році пости лідерів полишили соціал-демократ М. Земан і громадянський демократ В. Клаус.

2002–2006 рр. – це період правління соціал-демократів. У 2003 році їм не вдалося провести свого кандидата на пост президента через слабку внутрішньопартійну дисципліну та розквіт політичної корупції. Президентом Чехії було обрано В. Клауса. Згодом Чехією прокотилася серія корупційних скандалів і відставок.

Вибори 2006 року до нижньої палати парламенту були одними з найскандальніших за весь посткомуністичний період, а їх підсумки лише поглибили кризову ситуацію в державі. На тлі політичних скандалів між партіями-лідерами вперше до чеського парламенту потрапила нова політична сила – Партія зелених. Поствиборча ситуація виявилася патовою, адже новообрані депутати за критерієм схильності формувати коаліцію поділилися на дві однакові групи («сто на сто»). Результатом тривалих політичних перемовин стало утворення з другої спроби (вперше в історії країни) урядової коаліції у складі ГДП, ХДС–ЧНП та Партії зелених. ЧСДП та КПЧМ опинилися в опозиції.

Вибори-2010, за висловом Т. Федорчак, для Чеської Республіки стали «політичним землетрусом» [17, с. 231]. Результати голосування засвідчили, що виборці «втомилися» від старих політиків і прагнуть бачити нові обличчя. Вибори дійсно стали перемогою нових правих партій, зокрема створеної в червні 2009 року ТОП-09, яка за рік зуміла залучити на свій бік 16,7% виборців, і правоцентристської партії «Справи громадські», що набрала 10,88%. Вперше за останні 20 років до парламенту не пройшла найстаріша чеська політична партія ХДУ–ЧНП, яка не змогла подолати 5% бар'єр.

Як і передбачалося, після виборів між трьома правоцентристськими партіями (ГДП, ТОП-09, «Громадські справи») було підписано коаліційну угоду та сформовано уряд на чолі з лідером ГДП П. Нечасом. Однак внаслідок корупційних скандалів Палата депутатів чеського парламенту достроково оголосила про саморозпуск.

Дострокові парламентські вибори відбулися у жовтні 2013 року, внаслідок яких на політичній арені ЧР з'явився новий гравець – ліберальний рух «Акція невдоволених громадян 2011» (АНО 2011), створений мільярдером і агропромисловим магнатом А. Бабішем, який набрав 18,65% голосів. Авторитетна ЧСДП, якій прогнозували 30% результат, отримала всього 20,45% голосів виборців. Третьою найсильнішою партією виявилася КПЧМ (14,91%). До нового парламенту також пройшла партія ТОП-09 К.Шварценберга з 11,99% і блок ХДС–ЧНП (6,78%). Протестні настрої вивели на політичний Олімп і відверто популістський рух «Світанок прямої демократії», очолюваний чехом японського походження Томіо Окамуру, серед гасел якого було запровадження механізмів прямої демократії в усі сфери управління, а також встановлення жорстких обмежень для мігрантів. Нова політична сила отримала сенсаційні 6,88% голосів, не набагато менше за колись правлячу ГДП (7,72%).

З часу попередніх виборів у 2013 році на чолі держави перебувала коаліція двох найбільших партій: Чеської соціал-демократичної партії, яка висунула прем'єр-міністром Б. Сobotку, АНО 2011, а також Християнсько-демократичний Союз – Чехословацька народна партія. На початку травня 2017 року сталася урядова криза, коли прем'єр-міністр Богуслав Сobotка вирішив піти у відставку через фінансові порушення міністра фінансів Андрея Бабіша. Втім, Сobotка змінив своє рішення через кілька днів після суперечки з президентом Мілошем Земаном, обмежившись звільненням А. Бабіша.

Останні парламентські вибори відбулися 20–21 жовтня 2017 року. На них феноменальну перемогу отримала партія АНО (29,64%), ГДП з 11,31% посіла друге місце. Експерти зазначали, що специфікою цих виборів стала поява у парламенті таких партій, як праворадикальна За свободу і пряму демократію (10,67 %) і Партія піратів Чехії (10,79 %), а також діяльність у Чехії «фрагментованого парламенту з дев'ятьма партіями» і величезна втрата підтримки однієї з ключових партій чеського політичного Олімпу – ЧСДП (7,27 % проти 20 % чотири роки тому). Однак ЧР знову може очікувати політична криза, адже з лідером АНО А. Бабішем жодна політична сила не хоче формувати коаліційний уряд. Тому наразі ним створено уряд «меншості», котрий отримав вотум недовіри.

Висновки. На рубежі ХХ–ХХІ ст. політична система Чехії виглядала стабільно і відповідала принципам західноєвропейських парламентських демократій. Політичні партії відіграли позитивну роль у процесі демократичного транзиту ЧР. В останні роки політичний розвиток відбувається стрімко й непередбачувано, що дозволяє окреслити нові тенденції партійно-політичного життя ЧР. Упродовж 1990 – початку 2000 років сформувалася традиційна для демократичних держав модель двох домінантних партій – ГДП і ЧСДП з класичною ідеологією. На політичній сцені час від часу з'являлися нові гравці, але політичний пейзаж вони фактично не змінювали. Результати парламентських виборів починаючи з 2010 року вказують на спонтанність та імпульсивність вибору чехів і спростовують традиційні для них поведінкові моделі. Внаслідок цього у політичну гру несподівано ввійшли нові актори, які змінили партійну структуру чеського парламенту. Такі результати продемонстрували трансформацію електоральних настроїв чехів: від традиційного вибору між «лівими» й «правими» до більш радикальних, протестних і менш прогнозованих уподобань. Наразі можемо з упевненістю стверджувати, що процес стабілізації політичного спектра в ЧР ще не завершений. Однак, незважаючи на періодичну дестабілізацію, парламентська система в Чеській Республіці є відносно стійкою.

Література:

1. Тарасов І. Парламентаризм и политическая конкуренция в Чешской Республике [Электронный ресурс] / Илья Тарасов. Режим доступа: // http://www.perspektivy.info/oikumena/europe/parlamentarizm_i_politicheskaja_konkurencija_v_cheshskoj_respublike_2008-05-21.htm
2. Федорчак Т. Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри: Монографія / Татьяна Федорчак. Івано-Франківськ: Видавництво ІФНТУНГ, 2012. 543 с.
3. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці: Монографія / Наталія Марадик. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. 174 с.
4. Андросчук І. Соціо-політична зумовленість політичної структуризації партій і партійної системи в Чехії: від «оксамитової революції» до сьогодення / Ірина Андросчук // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2016. Випуск 8. С. 237–249.
5. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. Ужгород: «Ліра», 2002. 248 с.
6. Zákon č. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu České republiky a o změně a doplnění některých dalších zákonů ve znění zákona č. 212/1996 Sb., nalezu US č. 243/1999 Sb., zákona č. 204/2000 Sb., nalezu US č. 64/2001 Sb., zákona č. 491/2001 Sb., č. 37/2002 Sb., č. 171/2002 Sb., č. 230/2002 Sb., č. 62/2003 Sb.
7. Щербакова Ю. Особенности развития парламентаризма в Чешской Республике / Процессы демократизации в Восточной Европе: ожидания и реальность / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. М., 2002. 228 с.
8. Зазнаев О. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты / Олег Зазнаев. Казань, 2006. 374 с.
9. Sbirka zákonů České Republiky / Пер. с чеш. яз. С. Новиковой / Под ред. Б.Страшуна. М., 1993. 125 с.
10. Бухарин Н. Разделение властей в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Н. Бухарин // Власть. 2004. № 1. С. 66–74.
11. Офіційний сайт Національної виборчої комісії Чеської Республіки. <http://www.volby.cz>
12. Cirner M. Niekoľko poznámok o spoločenskom a politickom systéme Československa z rokov 1918–1938 / Michal Cirner // Annales Scientia Politica. 2015. roč. 4, č. 1. С. 62–66.
13. Задорожнюк Э. Партии и движения в Чехии: структурная эволюция и проблема приоритетов // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов / Отв. ред. Ю.Ф. Зудин. М., 1997. 262 с.
14. Тарасов І. Вказана праця.
15. Pšeja P. Stranický systém České republiky. Politické strany a jejich vývoj 1989-1998 / Petr Pšeja. Brno: CDK, 2005. 202 s.
16. Centrum pro výzkum veřejného mínění. <http://www.cvvm.cz>
17. Федорчак Т. Парламентські вибори в Чеській Республіці 2010 року / Тетяна Федорчак // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. 2014. № 7 (215). С. 228–241.

МІГРАЦІЙНА КРИЗА ЯК ПЕРЕДУМОВА І ВИЯВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЙНОСТІ ДО ЄС У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Кольцов В.,

кафедра політичних наук і права, соціально-гуманітарний факультет

*Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»*

У статті проаналізовано феномен європейської міграційної кризи як попередньої умови і вияву євроскептицизму та наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС. Виявлено ключові партії і рухи у країнах регіону, які окреслюються різними підходами до розуміння національних проблем і міграційних процесів, а також виступають проти солідарної міграційної політики ЄС. З'ясовано, що країни Вишеградської групи значною мірою уніфіковано, але доволі диверсифіковано і з найбільшим радикалізмом в Угорщині заявляють свою наднаціональну опозицію європейським підходам до розв'язання міграційної кризи. Виявлено, що вплив на наднаціональну опозиційність імміграції в регіоні і регіону до ЄС мають не стільки економічні чинники і соціальний капітал, скільки соціально-економічні і ціннісні чинники, особливо, якщо вони політизовані євроскептичними партіями й рухами.

В статье проанализирован феномен европейского миграционного кризиса как предварительного условия и проявления евроскептицизма и наднациональной оппозиционности стран Вышеградской группы в ЕС. Выявлены ключевые партии и движения в странах региона, которые отличаются различными подходами к пониманию национальных проблем и миграционных процессов, а также выступают против солидарной миграционной политики ЕС. Выяснено, что страны Вышеградской группы в значительной степени унифицированы, но довольно диверсифицированы и с наибольшим радикализмом в Венгрии заявляют свою наднациональную оппозицию европейским подходам к решению миграционного кризиса. Выявлено, что влияние на наднациональную оппозиционность иммиграции в регионе и региона к ЕС имеют не столько экономические факторы и социальный капитал, сколько социально-экономические и ценностные факторы, особенно, если они политизированы евроскептическими партиями и движениями.

The article is dedicated to analyzing the phenomenon of the European migration crisis as a precondition and manifestation of Euro-skepticism and supra-national opposition of the Visegrad countries in the EU. The author identified the key parties and movements in the countries of the region, which are outlined by different approaches to understanding national problems and migration processes, and oppose the EU solidarity migration policy. It was revealed, that the Visegrad countries largely unified, but quite diversified and with the greatest radicalism in Hungary declare their supra-national opposition to European approaches of the solution the migration crisis. The researcher argued, that not only economic factors and social capital, but also socio-economic and value factors, especially, if they are politicized by Euro-sceptic parties and movements, affect the supra-national opposition to immigration in the region and supra-national opposition of the region to the EU.

Ключові слова: опозиція, наднаціональна опозиція, євроскептицизм, міграційна криза, країни Вишеградської групи.

Країни Вишеградської групи – Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія – це (незалежно від систем державного правління, реалізовуваних у них) парламентські демократії, які є членами цілої низки міжнародних і наднаціональних організацій, передусім ЄС. Саме тому поряд із детермінуванням політичного процесу у рамках конструктивізованого (чи системного) і частково деструктивізованого (антисистемного) зрізів важливе значення у структуризації відносин політичної влади та політичної опозиції у країнах Вишеградської групи має апелювання до сутності та феномена їх наднаціональності, яка особливо важливою, зокрема у форматі євроскептицизму, стала напередодні, але насамперед після вступу Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії до ЄС.

Та все ж найкраще, особливо починаючи з 2014–2015 рр., євроскептичний, але водночас і системний (конструктивний), і антисистемний (деструктивний), зріз та варіант наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи почав окреслюватись проблематикою міграційної/імміграційної кризи (чи «кризи біженців») у ЄС, а відтак ставленням і окремих політсил, і в цілому окремих країн регіону до міграційної політики Європейського Союзу. Навіть попри те, що ще перед вступом і одразу після вступу країн Вишеградської групи до ЄС вони фактично ідентично, на рівні із країнами Західної Європи, й переважно позитивно відносились до проблеми імміграції та захисту прав іммігрантів, але згодом почали радикалізуватись і виявляти опозиційність в ЄС/до ЄС з цього приводу [5]. Саме це значно актуалізує проблематику міграційної кризи як передумови і вияву євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи.

Заявлена проблематика частково представлена у наукових доробках таких вчених, як Е. Акопян і В. Кожина [1], С. Деннісон і Дж. Джаннінг [7], Д. Іванова [11], Т. Колар [12], Е. Коллет [6], Г. Луцишин [2], М. Ніц [13], О. Потьомкіна [3], А. Рамос і Х. Вала [15], К. Ходор і А. Косінська [9], Я. Хусак, О. Шульц та М. Віт [10], В. Чуєнко [4] та інших. Але у них не зроблено спеціального наголосу на сприйнятті міграційної кризи як вияву й умови наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи. Тому запропоноване дослідження своєю метою має різнофакторний та різнобічний аналіз феномена європейської міграційної кризи як попередньої умови і вияву євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи.

Апелювання до наукових праць різних дослідників дає змогу констатувати факт, що опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС на тлі питання про імміграцію є (особливо від моменту розгортання чергової хвилі міграційної кризи з 2014–2015 рр.) далеко не латентним феноменом, а явищем, яке пронизує політичні пріоритети не тільки окремих політсил, але й у цілому партійних систем, політичних інститутів і навіть загалом політики. Річ у тому, що проблематика міграційної кризи як передумови та вияву наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС транслюється не лише популістськими антисистемними, екстремістськими й антиіммігрантськими і навіть антиєвропейськими політсилами [10], але і значною частиною мейнстрімних політичних партій та рухів, які навіть перед і одразу після вступу країн Вишеградської групи до ЄС не можна було окреслити феноменом «жорсткого» євроскептицизму.

Серед таких (у тому числі й антиіммігрантських) політичних сил на момент аналізу та раніше є: у Польщі – «Ліга польських родин» (LPR), «Право і справедливість» (PiS), «Патріотичний рух» (RuPa), «Самооборона Республіки Польща» (SRP), Конгрес нових правих (KNP), Національний рух (RN), «Кукіз 15» (K); у Словаччині – Словацька національна партія (SNS), Реальна словацька національна партія (PSNS), Словацька народна партія (SLS), Народна партія «Наша Словаччина» (LsNS), «Напряма – Соціал-демократія» (Smer), «Рух за демократичну Словаччину» (HZDS), «Ми – сім'я» (SR) та «Нація і справедливість» – «Наша партія» (NaS–NS); в Угорщині – Угорська партія справедливості і життя (MIEP), Угорський громадянський союз (Fidesz), Угорський демократичний форум (MDF) і Jobbik – «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik); в Чехії – «Республіканці Мірослава Сладка» (RMS), Національна партія (NS), Робітнича партія (DS), Робітнича партія соціальної справедливості (DSSS), «Незалежні демократи» (NEZDEM) та «Суверенітет» (S).

Вони функціонували чи функціонують у рамках різних підходів до розуміння національних проблем і міграційних процесів [10]. В Угорщині домінує ізоляціоністський, протекціоністський, антинаціоналістичний, але спрямований на «велику націю» підхід. Польщі притаманне єднання ліберального, ліберально-національного, консервативно-націоналістичного та релігійно-націоналістичного підходів до розуміння національних проблем і міграційних процесів [9]. Словаччина визначається ліберально-консервативним, культурно-націоналістичним, націоналістичним та право-ліберальним підходами й підходом словацької меншини. Чехія означається постмодерністським, європейським, гомогенізованим, популістським, націоналістичним та комуністичним підходами.

Загалом же регіон Вишеградської групи традиційно обертається довкола націоналістичного, ліберального, виняткового та націонал-консервативного підходів і риторики підходу «великої нації» до розуміння національних проблем та міграційних процесів. А у свою чергу євроскептицизм і наднаціональна опозиційність, хоч і не стали новими термінами у політичному словнику та дискурсі країн Вишеградської групи, але із початком кризи біженців, що розгорнулась у 2014–2015 рр., набули «дуже зловісної та рушійної сили» і стали чи не вперше в історії Вишеградської групи актуалізованими [12]. Особливо з огляду на те, що як реакцію на них та на суспільно-політичні процеси в більшості країн регіону, а також піклуючись про збереження своєї електоральної популярності та деяке ослаблення радикалізму в суспільстві, екстремістську і євроскептичну риторику були змушені взяти «на прокат» й головні (мейнстрімні) політсили.

Загалом специфічність наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС на підставі проблематики міграційної кризи, що інтенсифікувалась у 2014–2015 рр. і суттєво вплинула на деякі країни регіону [1; 2], чи не найбільше виявилась у тому, що країни регіону практично

уніфіковано, але з найбільшим радикалізмом в Угорщині, почали заявляти свою диверсифіковану щодо ЄС позицію стосовно підходів до розв'язання міграційної кризи. Навіть попри те, що імміграція у довгостроковій перспективі оцінювалась країнами Вишеградської групи як така, що має позитивний вплив на економічний розвиток регіону. Хоча, з іншого боку, до уваги загалом брався той факт, що імміграція суттєво впливає на зміну національної структури населення країн Вишеградської групи, вкрай негативно позначається на соціально-політичній ситуації у регіоні, а відтак загрожує дезінтеграцією Європейської унії та скасуванням Шенгенських угод тощо [4].

Проявилось це у тому, що під час міграційної кризи серед країн Європи не було єдності щодо того, як її вирішувати «єдиним фронтом». Адже, приміром, країни Вишеградської групи (передусім Угорщина і Словаччина, меншою мірою Польща і Чехія) виявили наднаціональну опозиційність і небажання займатись перерозподілом іммігрантів/біженців у себе на національному рівні, а нато-мість націлились на укріплення кордонів – внутрішніх та зовнішніх щодо ЄС. Особливо на тому тлі, що в кожній країні регіону загальна кількість довго- і короткотермінових емігрантів була більшою за загальну кількість іммігрантів [14], що суттєво загрозувало національній самобутності держав та сіяло у них страх перед іммігрантами (особливо із-за меж країн Європи).

Це вилилось у різні політичні та політико-правові заходи країн Вишеградської групи. Доволі поширеними стали конфлікти культурної і національної невідповідності, протистояння титульної нації і груп іммігрантів [2] та вияви соціополітичного поділу « нової » політики. Вони сумували у собі питання захисту прав та свобод титульного населення країн регіону, національної спадщини й національної культури, зміцнення національної ідентичності і посилення безпеки внутрішнього національного життя, але за рахунок обмеження імміграції, ізоляціонізму і посилення національної однорідності, євроскептицизму, антиглобалізму, мононаціоналізму, радикалізму, екстремізму, шовінізму та ксенофобського ставлення до іммігрантів. Відтак серед корінного (особливо титульного) населення країн Вишеградської групи почали інтенсивно поширюватись і популяризуватись радикально-націоналістичні й антисистемні політичні настрої.

Адже впродовж періоду після вступу країн регіону до ЄС націоналістичні і націонал-орієнтовані (здебільшого антисистемні) партії та рухи (перераховані вище) почали отримувати все більшу електоральну підтримку й політичне представництво. Тому проблематика міграційної кризи/міграційної політики і країн Вишеградської групи і загалом ЄС, особливо із 2014–2015 рр., почала суттєво (найбільше в Угорщині та Польщі, менше в Словаччині та Чехії) політизуватись й окреслюватись як наднаціонально опозиційна до ЄС. З одного боку, вагомого значення у цьому зрізі набуло політичне сприйняття проблематики міграції і міграційної кризи й наслідки політичного процесу з цього приводу в окремих країнах Вишеградської групи. З іншого, вкрай варіативною та специфічною стала логіка законодавства і практики розв'язання міграційних проблем, бо вони почали виявлятися суттєво відмінними, контраверсійними й опозиційними уніфікованим європейським нормам/стандартам.

У реальній політиці це проявилось у тому, що національні уряди та окремі політичні сили (урядові й опозиційні) передусім Угорщини, Чехії і Словаччини почали дуже категорично виступати проти іммігрантів загалом та біженців і шукачів притулку зокрема, оскільки вони почали розробляти програми захисту від їх напливу, передусім нелегального і найперше з країн із середнім і низьким індексом людського розвитку (зокрема з Сирії, Афганістану, Іраку, Ірану, Еритреї, Албанії, Пакистану, Нігерії тощо). Зумовлено це було тим, що країни регіону почали реагувати на європейську систему квотного розподілу шукачів притулку та диспропорційне навантаження, із яким вони зіткнулися на тлі підходу ЄС до врегулювання кризи.

У цьому зрізі примітною виявилась ситуація передусім в Угорщині, адже вона у 2015 р. була другою (після Німеччини) у ЄС за кількістю заяв про надання притулку [14], а відтак була змушена закрити свій кордон із сусідніми державами у спробі зупинити потік іммігрантів-біженців [1]. У сумарному зрізі це зумовлене тим, що країни Вишеградської групи розташовані на шляху просування іммігрантів від країн їхнього походження до ЄС (зокрема, як у випадку Угорщини, на маршруті імміграції до ЄС за напрямком Туреччина – Греція – Македонія – Сербія – Угорщина). Водночас відмітне і те, що позиція країн Вишеградської групи у цьому випадку виглядала досить дивною, адже: а) осторонь плану ЄС у так званих міграційних квотах хотіли залишитися Польща, Словаччина і Чехія, які практично не відчували напливу шукачів притулку; б) найбільш зацікавленою в квотному розподілі іммігрантів мала б бути саме Угорщина, яка більше за інші країни ЄС потребувала допомоги [3].

Але це не завадило країнам Вишеградської групи виступити «єдиним фронтом» наднаціональної опозиційності до ЄС. Вони, підпадаючи під уніфіковані правила та процедури ЄС (наприклад, Маастрихтську, Шенгенську, Амстердамську і Дублінські угоди, програми, прийняті в Тампере, Гаазі, Лісабоні і Стокгольмі, Європейський пакт про імміграцію та притулок тощо [4]), розроблені зокрема і для реалізації міграційної політики та розв'язання міграційної кризи, почали виступати проти наднаціонального політичного компромісу держав-членів ЄС [6] і поглиблення солідарності країн Європейської унії у розв'язанні міграційних проблем та реалізації низки фінансових програм взаємодопомоги.

А натомість (особливо Угорщина й значно меншою мірою Польща, Словаччина і Чехія) почали застосовувати практику добровільного (силового і несилового) розподілу біженців й шукачів притулку на своїх кордонах, національному та міжнаціональному рівнях [7] і відтак суттєво та переважно цілеспрямовано блокувати наднаціональне/європейське законодавство і диверсифікувати його від свого національного і міжнаціонального (регіонального – як у випадку «Вишеградської четвірки») законодавства [11]. Тим самим демонструючи активність і превалювання ініціатив власних національних та регіональних міграційних політик над наднаціональною міграційною політикою ЄС.

Яскравим прикладом спротиву наднаціональним нормам ЄС стала організація референдуму щодо квот іммігрантів в Угорщині у жовтні 2016 р., який національна влада (за прихильності національної опозиції) намагалась представити як питання «національного суверенітету». І хоч референдум закінчився провально для влади/уряду (через низьку – близько 45% – явку виборців), майже 95 відсотків респондентів висловлювалися проти політики ЄС, чим було відображено затяжний конфлікт між угорським національним урядом і наднаціональною Європейською унією. Подібні кроки було зроблено на кількох самітах і зустрічах представників країн Вишеградської групи (у вересні 2015 р., лютому, серпні, вересні, жовтні і листопаді 2016 р. тощо) і ЄС (зокрема у листопаді 2015 р.), за результатами яких було прийнято політичні та політико-правові рішення країн регіону про спільні і самостійні превентивні (зокрема силові) дії, блокування «саморуйнівної та наївної» міграційної політики ЄС, а також генерування суверенних, добровільних, диференціальних, двосторонніх і регіональних методів вирішення міграційної кризи, які засвідчили наміри збільшення самостійності країн Вишеградської групи [11]. Більше того, було досягнуто консенсусу країн регіону (спочатку, зокрема до 2016 р., меншою мірою Польщею) [3] з приводу захисту їх позиції як протилежної позиції провідних країн ЄС, Європейської Комісії і Європарламенту [3; 11].

Цілком очевидно, що з 2015–2016 рр. усі країни Вишеградської групи, особливо Угорщина і Словаччина, а згодом і Польща, почали виступати майже проти всіх пропозицій, які посилювали наднаціональну компетенцію ЄС у сфері прикордонної безпеки та міграційної політики [3; 7]. Навіть попри те, що, зважаючи на наднаціональну опозиційність у «Вишеградській четвірці», не було напрацьовано цілісних та всесторонніх принципів інтеграції іммігрантів, а також механізмів діяльності їх національних і мережевих організацій [1; 2]. А також попри те, що ЄС пригрозив країнам Вишеградської групи правовими діями, якщо їх позиції не зміняться, що засвідчило загрозу початку інституційної кризи Європейської унії. І паралельно з відчуттям, що міграційна політика країн Вишеградської групи, будучи не завжди однаково реалістичною, уніфікованою і односпрямованою (в Угорщині – більше сек'юритизованою і спрямованою проти імміграції зі Сходу, у Польщі – переважно дистанційованою і з наголосом на імміграцію з України, у Словаччині – більше дистанційованою, узалежненою від інших країн регіону та надмірно електорально політизованою, в Чехії – вкрай поляризованою, переважно дистанційованою та «токсично» спрямованою проти імміграції зі Сходу), хоч і обґрунтована й спрямована на врахування національних інтересів, але розглядається як удар по спільній європейській міграційній політиці, а тому і є ознакою «роз'єднаності ЄС» [11].

Аргументація, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС, принаймні у питанні розв'язання міграційної кризи, не є односпійною, а натомість значною мірою залежною від внутрішньополітичних процесів у кожній з країн регіону, де починаючи з 2014–2015 рр. простежується посилення протиріч між політичною ситуацією і зростанням антиіммігрантських настроїв у період кризового соціального й економічного становища. Деякі країни регіону доволі часто намагаються представити свою міграційну політику як міграційну політику цілої групи країн. Таким чином окремі країни Вишеградської групи (передусім Угорщина та Польща) просто хочуть якомога ефективніше тиснути на офіційні структури та керівництво ЄС.

Відповідно різноманітні інструменти політичного тиску однієї країни на іншу (навіть у рамках одного регіону), а також кожної країни на свою громадськість (електорат) складаються з основних частин репертуару й арсеналу в руках осіб, які приймають рішення у державах-членах Вишеградської групи. Зрозуміло, що ідея заперечення країнами Вишеградської групи примусових квот на розподіл біженців – відповідь на пряму (реальну чи уявну) загрозу цінностям, культурі та суспільствам регіону, яка рефлексується у своєрідній матриці страхів. Звідси – «завзятість» країн Вишеградської групи у питаннях міграційної політики [7] та чітке усвідомлення факту, що для них розрахунок своїх політичних стратегій, підтримка національних виборців і відносини між владою/урядом й опозицією на національному рівні є важливішими за європейську солідарність [3]. Позиція, відповідно до якої «Вишеградська четвірка» успішно змогла відстояти свою регіональну лінію, вплинувши на трансформацію європейської політики «солідарності на осліп» у концепцію «гнучкої солідарності» [13], а також зумовивши сприйняття раніше «близького Вишеграда» як «великого і поганого Вишеграда» [8].

Це доводить, що наднаціональна опозиційність в ЄС та до ЄС, зокрема і в країнах Вишеградської групи, є функцією взаємин влади (уряду) й опозиції, а також стратегій і тактики ведення політичної боротьби політсилами на національному рівні. Питання спротиву країн Вишеградської групи

субсидіарній політиці ЄС, хоч і не є безпідставним, але часто є перебільшеним. Відтак, з одного боку, це засвідчує, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС суттєво впливає на погіршення відносин між першою і другим [13]. Однак, з іншого боку, це аргументує, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС не є уніфікованою, адже притаманні традиційно ілліберально-консервативна євроскептична вісь Угорщини і Польщі і переважно європрагматична та єврооптимістична вісь Словаччини і Чехії.

Це доповнюється й історично, зокрема тим фактом, що Польща та Чехія дотримуються принципів більш диференційованої («багатошвидкісної») інтеграції; Словаччина підтримує глибшу інтеграцію в зоні євро; Угорщина побоюється домінування в ЄС більших (за населенням і територією) країн. Крім того, у політичному зрізі такі вияви і результати позиціонування країн Вишеградської групи визначаються інтеграційними процесами. Адже в ситуації, що склалась, країни регіону приречені поглиблювати свою наднаціональну співпрацю. Це єдиний вихід у відповіді на проблеми, що відбуваються в ЄС. Причому поглиблення такої співпраці має бути різно напрямленим і повинне у будь-якому випадку стосуватись вироблення уніфікованої регіональної політики. Це вкрай важливо хоча б тому, що сьогодні для цього є всі передумови, адже і урядові, і опозиційні партії в країнах Вишеградської групи, будучи традиційно надзвичайно розділеними, переважно, однак не завжди, виступають за міграційну політику, яку проводять урядові кабінети цих держав.

Про це зауважують А. Рамос і Х. Вала [15], що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до імміграції у цей період відбувалась у прив'язці до трьох теоретичних моделей і перспектив: а) моделі економічних інтересів, яка детермінувала, що опозиційність імміграції може бути пов'язана з економічними чинниками; б) моделі соціального капіталу, згідно із якою соціальна довіра та впевненість у політичній та соціальній системі можуть формувати думку людей щодо переваг імміграції; в) моделі людських цінностей, відповідно до якої деякі цінності сприяють наднаціональній опозиційності міграційної політики, а деякі цінності натомість сприяють відкритості імміграції. Відтак було аргументовано і підтверджено загальнотеоретичні очікування, згідно із якими рівень наднаціональної опозиційності імміграції та міграційної політики ЄС у країнах Вишеградської групи безпосередньо більш негативно корелює з економічним добробутом та соціальним капіталом у країнах регіону; більш позитивно корелює зі збереженням і підвищенням цінностей самооцінки, однак більш негативно корелює зі самовпевненістю та готовністю до змін цінностей населення країн регіону. А це означає, що вплив на наднаціональну опозиційність імміграції в регіоні та регіону до ЄС мають не стільки економічні чинники та соціальний капітал, скільки соціально-економічні та ціннісні чинники, особливо, якщо вони політизовані євроскептичними політичними силами. Сумарно це означає, що на наднаціональному рівні політична опозиція країн Вишеградської групи (найперше Польщі й Угорщини, відтак Словаччини й Чехії) до ЄС є значною мірою антисистемною і визначається євроскептицизмом не лише окремих політиків і політсил, а й загалом держав і їхніх політичних інститутів.

Література:

1. Акопян Э. Миграционный кризис в Европе / Э.С. Акопян, В.О. Кожина // Вестник МИЭП. 2016. № 2 (23). С. 25–31.
2. Луцишин Г. Міграційна криза в ЄС: проблема безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжетнічних / Галина Луцишин // Humanitarian vision. 2015. Vol. 1. No. 2. С. 41–46.
3. Потемкина О. Миграционный кризис в ЕС: роль стран Вышеградской группы / Ольга Потемкина // Современная Европа. 2015. № 6. С. 36–45.
4. Чуєнко В. «Європейська криза біженців» як найактуальніша проблема європейського союзу / Валентина Чуєнко // Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2016. Vol. 4 (20). P. 212–216.
5. Coenders M. Opposition to Civil Rights for Legal Migrants in Central and Eastern Europe: Cross-national Comparisons and Explanations / Marcel Coenders, Marcel Lubbers, Peer Scheepers // East European Politics and Societies. 2009. Vol. 23. No. 2. P. 146–164.
6. Collett E. Beyond Stockholm : overcoming the inconsistencies of immigration policy / Elizabeth Collett // European Policy Centre Working Paper. 2009. No. 32. 98 p.
7. Dennison S. Bear Any Burden: How EU Governments Can Manage The Refugee Crisis / Susi Dennison, Josef Janning // European Council on Foreign Relations Policy Brief. 2016. 14 p.
8. Foy H. Splits over EU test relations between Visegrad Four [Електронний ресурс] / H. Foy, A. Byrne // Financial Times. 6 October 2016. Режим доступу: <https://www.ft.com/content/f5d017f8-84b2-11e6-8897-2359a58ac7a5>
9. Hodor K. Polish Perceptions on the Immigration Influx : a Critical Analysis / Kinga Hodor, Anna Kosinska // University of Bologna Law Review. 2016. Vol. 1. No. 2. P. 242–270.

10. Husak J. National Identity of the Political Parties in The Visegrad Region / Jan Husak, Ondrej Schütz, Michal Vit // *L'Europe en Formation*. 2012. Vol. 2 (364). P. 265–287.
11. Ivanova D. Migrant Crisis and The Visegrad Group's Policy: / Diana Ivanova // *Knowledge-Based Organization*. 2016. – Vol. 22. No. 1. P. 35–39.
12. Kolar T. The Migration Crisis and the Rise of Right-wing Extremism and Euroscepticism / Tomas Kolar // *Institute for Politics and Society Policy Paper*. June 2016. 10 p.
13. Nic M. The Visegrad Group in the EU : 2016 as a turning-point? / Milan Nic // *European View*. 2016. Vol. 15. P. 281–290.
14. Population (Demography, Migration and Projections) [Електронний ресурс] // Eurostat. Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-data/main-tables>
15. Ramos A. Predicting Opposition towards Immigration: Economic Resources, Social Resources and Moral Principles / Alice Ramos, Jorge Vala // Gari A. *Quod Erat Demonstrandum: From Herodotus' Ethnographic Journeys to Cross-cultural Research* / Aikaterini Gari, Kostas Mylonas. Pedio Books Publ., 2009. P. 245–254.

ПОЛІТИЧНЕ ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНІ В НОРМАТИВНО-ПРАВОВОМУ ТА БЕЗПЕКОВОМУ ВИМІРАХ

Олексенко В. О.,

аспірант

Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України

У статті розкрито аспекти фактично існуючих форм і моделей політичного лобіювання в Україні, їх вплив на стабільність політичної системи та національну безпеку держави. Обґрунтовано доцільність регламентації та нормативно-правового регулювання лобістської діяльності в Україні. У теоретичній і практичній площині та спираючись на досвід, отриманий з моменту проголошення незалежності, проаналізовані законодавчі ініціативи, спрямовані на встановлення правового поля та легалізацію політичного лобіювання.

Раскрыты аспекты фактически существующих форм и моделей политического лоббирования в Украине, их влияние на стабильность политической системы и национальную безопасность государства. Обоснована целесообразность регламентации и нормативно-правового регулирования лоббистской деятельности в Украине. В теоретическом и практическом измерениях и исходя из опыта, приобретенного с момента провозглашения независимости, проанализированы законодательные инициативы, направленные на установление правового поля и легализацию политического лоббирования.

The key aspects of forms and models of political lobbying de facto existing in Ukraine and its influence on state's political stability and national security are exposed. The expedience of legal regulation for political lobbying in Ukraine is substantiated. The legislative initiatives aimed at setting the legal field for political lobbying are analyzed both in theoretical and practical dimensions and relying on the experience gained since independence.

Ключові слова: політичне лобіювання, національна безпека, групи тиску, тіньове лобіювання, законодавча влада, виконавча влада, нормативно-правове регулювання лобіювання.

Постановка проблеми. У різних формах фактичної реалізації політичний лобізм присутній у всіх політичних системах світу, а категорія «лобіювання» визначається як процес впливу (в окремих ситуаціях – тиску) третіх сторін на державну владу з метою спонукання до прийняття рішень у власних інтересах. У свою чергу під лобістськими діями розуміється процес безпосередньої взаємодії сторін з органами державної влади.

Мета статті – проаналізувати політичне лобіювання в Україні в нормативно-правовому та безпековому вимірах.

Виклад основного матеріалу. Український варіант лобізму завжди був деформованим: з одного боку, він фактично існує і визначає левову частку політичних рішень, з іншого – в сучасних українських умовах його демократичність є відносною з огляду, як на історичні чинники формування, так і відсутність нормативного регулювання. Відштовхуючись від радянського минулого, забарвлення українського лобізму отримало «регіональний» відтінок. За часів СРСР в Україні значну роль у питаннях лобіювання інтересів окремих галузей відігравали саме регіональні керівники – секретарі обкомів КПРС. Донецький обком традиційно захищав інтереси металургії та гірничодобувної промисловості, Полтавський займався проблемами сільського господарства тощо. Характерною особливістю регіонального лобізму була постійна боротьба за ресурси і засоби через прийняття відповідних політичних рішень, які у свою чергу формувалися засобами лобістської діяльності. З часом на обласному рівні склалися й осередки прямого лобіювання – власні лобістські структури, значне місце в яких займала система місцевих «кланів» і земляцтв, що просувала своїх людей на ключові посади, утворюючи місцеву еліту [7].

У першу декаду незалежності під тиском раптового злиття «двох світів» в Україні сформувалася фактично дворівнева лобістська система — номенклатурні групи та регіональні бізнес-еліти. У промислових областях (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська) відбувалися процеси консолідації промислових кіл, громадських організацій, профспілок з одного боку, і держадміністрацій з іншого. Другою специфічною рисою українського лобізму стала його надмірна

політизація: відкрита та масова інвазія представників великого бізнесу у велику політику, що у подальшому стала політичним трендом та призвела до неминучої у даних умовах конкурентної боротьби олігархічних кланів. «Ці діячі були зорієнтовані на лобіювання власних економічних інтересів через інститути влади у «найшвидший» спосіб, тобто тіньовий і корупційний» [8].

Наслідок даних процесів – поява таких визначень, як «олігархоміка» та «олігархократія». Сформувався політичний режим, що базувався на двосторонньому договорі між бюрократією та великим бізнесом – вільний допуск бізнесу до політики і аналогічний допуск державної бюрократії до вільної, ще не остаточно сформованої ринкової економіки. Допуск до великої політики став можливим лише за умови прямої чи опосередкованої взаємодії з певною олігархічною групою. Починає діяти класичний механізм загальної гри на випередження – хто оперативніше визначить кон'юнктуру на сировину, якими будуть податки та як коливатиметься валютний курс НБУ [3].

Сучасна політична наука детермінує три типи лобіювання:

- тіньове («закрите»);

- демократичне («відкрите»);

- інституціоналізоване (врегульоване на нормативно-правовому рівні) – найдосконаліше та найбільш оптимізоване, що є ототожненням демократичного лобізму.

Україна та інші пострадянські ННД інтенсифікують процеси інституціоналізації груп інтересів та боротьби за їх захист: підтримує дані процеси перехідний характер політичної, правової та макроекономічної систем. Більша частина населення України станом на сьогодні недостатньо соціально стратифікована: нестійкість інтересів населення та відсутність їх фактичного розподілу на стабільні та оперативні не сприяє утворенню конкурентного середовища груп суспільних інтересів.

Найбільш широковживаним у нинішній Україні залишається пряме одноосібне лобіювання, акцентоване на особистих зв'язках представників великого бізнесу з державними службовцями – доступне найбільш впливовим підприємствам та належить до категорії тіньового лобіювання. Здійснюється зазвичай у структурах виконавчої влади. Альтернативну модель тіньового лобіювання можна охарактеризувати як «кланову» — захист приватних інтересів підприємств, які належать політичним бізнес-групам. На противагу одноосібній дана модель може функціонувати де-факто публічно. Кінцева мета, як правило, не розголошується.

Друга типова модель українського тіньового лобіювання – селф-протекція – базується на можливостях окремих структур та відомства безпосередньо впливати на макроекономічну діяльність: відкривати нові підприємства з нуля чи дотувати вже існуючі. Результат – безпосередня участь в економічній діяльності, протекція підприємств та, за наявності такої можливості, лобіювання сприятливих нормативно-правових актів [5].

Що стосується динаміки розвитку механізмів та специфіки української практики лобіювання, за твердженнями аналітиків, є домінація методів лобіювання через Кабінет Міністрів та Адміністрацію Президента. Причиною подібної практики є відносна складність механізмів просування законопроектів через Верховну Раду та практична ефективність способів «внутрішнього» лобіювання у Кабінеті Міністрів.

До форм лобістської діяльності у парламенті варто віднести:

- власне прийняття законів;

- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, затвердження переліку об'єктів державної власності, які не підлягають приватизації, проектів законів про внесення поправок до Конституції;

- проведення парламентських слухань, «круглі столи», семінари, конференції, інші заходи, пов'язані із законотворчою діяльністю [6].

Результати опитування, проведеного свого часу журналом «Компаньйон», показали, що найбільш «оптимальним» було і залишається в Україні «кабінетне» лобіювання: постанова Кабінету Міністрів є більш доцільним за критерієм витрат часу методом, аніж закон, вона набуває чинності не проходячи обов'язкових трьох читань у Верховній Раді. Відповідно кінцева вартість такого документа для замовника стає значно нижчою; дає можливість уникнути зайвої публічності процесу, що завжди залишалось дуже вагомим критерієм. Основним методом лобіювання у Кабінеті Міністрів є «коридорний лобізм», суть якого полягає насамперед у прощтовхуванні потрібного та відмови від прийняття непотрібного рішення. В апаратній ієрархії офіційні посади і реальний ступінь впливу на процес прийняття рішень не співпадають. Саме тому за розташуванням сил на ключових посадах та ступенем їх впливу на керівництво, включаючи навіть осіб, які не входять до офіційної номенклатури, уважно слідкують учасники процесу лобіювання.

Лобістські можливості різних груп інтересів далеко не однакові. Ймовірність реалізації інтересів тих або інших груп залежить від комплексу можливостей, якими ця група і члени групи володіють. До числа найбільш істотних можливостей входять: близькість до особи або організації, що ухвалює рішення; наявність коштів, достатніх для всього комплексу дій, що забезпечують реалізацію інтересу, можливість впливу на засоби масової інформації. Оцінюючи всі можливості, фахівці зазначають,

що лобістський потенціал організацій прямо пропорційний економічному значенню галузі або господарської одиниці, яку вони представляють [1].

Незважаючи на всі можливі дискурси, станом на сьогодні лише закон може встановити кордон між політичним лобіюванням та діями, що спрямовані на отримання односторонніх переваг – корупцію.

Дискусії щодо необхідності легалізації лобістської діяльності в Україні та створення необхідної нормативної бази тривають чи не з моменту проголошення незалежності, конкретні дії – з 1998 року. Як підрахували у Міністерстві юстиції США, у 2007 р. українські комерційні структури витратили на просування своїх інтересів у Вашингтоні лише \$100 тис. [9].

Починаючи з 1999 року і станом на сьогодні всі спроби легалізації лобіювання виявилися марними:

1. 1999 рік — проекти законів «Про лобіювання в Україні» (ініціатор законопроекту – І. Шаров) та «Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді» (ініціатор законопроекту – Ю. Сахно);

2. 2005 рік — проект Закону «Про діяльність лобістів у Верховній Раді України» (ініціатор законопроекту – І. Гринів);

3. 2010 рік – проект Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів»;

4. 2016 рік – проект Закону 5144 від 20.09.2016 з короткою та лаконічною, більше схожою на публіцистичну, аніж на нормативну, назвою «Про лобізм» (співавторство семи народних депутатів та одного правозахисника);

5. 2016 рік, жовтень – альтернативна редакція проекту закону 5144-1 від 05.10.2016 з більш коректною, але також короткою та лаконічною назвою «Про лобіювання» (вже з ініціативи 13 народних депутатів);

Результат відомий – жоден проект закону України не став законом України, вже не кажучи про те, яку низку запитань викликає формулювання основної редакції проекту Закону 5144 – загальна категорія «лобізм» замість більш специфічної «лобіювання» [2].

У свою чергу запитання на зразок «Чи потрібен Україні закон про лобіювання?» не проходять навіть просту перевірку законами формальної логіки: так чи інакше політичне лобіювання в Україні існуватиме, а питання доцільності його нормативного впорядкування не потребує відповіді.

Боротьба між конкурентними групами впливу за протекцію приватних інтересів в органах державної влади може існувати як на рівні законодавчого та виконавчого лобіювання, так і в процесі здійснення правосуддя – судового лобіювання. Фактично, об'єктом лобіювання може виступати будь-який державний орган: парламент, уряд, структури Президента, центральні органи виконавчої влади, органи місцевої влади та місцевого самоврядування, суди всіх інстанцій, правоохоронні та правозахисні органи.

У сучасних умовах лобістська діяльність в Україні у вимірі політичної комунікації постає неформалізованою у правовому відношенні, провокуючи загрозу домінування найбільш деструктивної з точки зору національної безпеки форми лобіювання – кримінальної. Дійсно, в сучасній Україні лобізм є чи не останнім політичним явищем, що існує та функціонує поза межами правового поля. Однією з причин, хоч і далеко не головною, є відсутність конкретної практики цивілізованого лобіювання. Володіючи власною специфікою, на відміну від інших країн, обумовленою «анатомічним» поєднанням великого бізнесу та великої політики, українська модель політичного лобіювання є фактичним отождоушенням політичних партій із національними бізнес-групами [4].

Висновки. Політичне лобіювання – рівняння з багатьма змінними, в першу чергу такими складними і непередбачуваними, як політична культура, моральний рівень та неоднорідність приватних інтересів суб'єктів політичних відносин. Головна специфічна риса актуального періоду впорядкування політичного лобіювання в Україні полягає в інтенсифікації лобістської діяльності на всіх рівнях державної влади, а не лише через виконавчу владу та Адміністрацію Президента України, що обумовлює необхідність його легалізації з метою поступового перенесення з тіньового сектору до публічного.

Література:

1. Віннічук О.В. Інституційний дизайн лобізму в умовах демократії [Текст] / О.В. Віннічук // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2014. Вип. 8. С. 171.
2. Експертна група погодила текст концепції проекту Закону України «Про лобіювання» [Електронний ресурс] // Лобіювання в Україні. 02.10.2015. Режим доступу: <http://www.lobbying.in.ua>.
3. Корнієнко В.О. Олігархізація влади [Текст] / В.О. Корнієнко // Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов [та ін.]; за наук. редакцією Н. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 199 с.

4. Лавренов Д.А. Непряме політичне лобіювання [Текст] / Д.А. Лавренов // Дні науки філософського факультету – 2013: Міжнародна наукова конференція, 16–17 квіт. 2013 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. Ч. 7. 56–57 с.
5. Лопата М. Лобіювання: світова практика та українські реалії [Електронний ресурс] / М. Лопата. Режим доступу: <http://postua.info/lopata.htm>
6. Малишенко Л.О. Специфіка лобіювання в сучасній Україні [Текст] / Л.О. Малишенко // Вісник національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого: зб. наук. пр. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2012. №2. С. 260–268.
7. Манойло Е.А. Особливості та перспективи розвитку регіонального лобізму в Україні [Текст] / Е.А. Манойло // Дні науки філософського факультету – 2013: Міжнародна наукова конференція, 16–17 квіт. 2013 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. Ч. 7. 70–72 с.
8. Скумін А. Без еліти: нові кадрові ініціативи влади – чергова порція «реформаторського» піару. Український тиждень. 2012. 20 лютого (№ 6). URL: <http://tyzhden.ua/Politics/41898>
9. Слісаренко І. Україна – поле гри без правил для іноземних лобістів. Персонал. 2005. № 11.

ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Панарін А. С.,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

Проблематика політичної стабільності є однією з найважливіших дослідницьких проблем сучасної політичної науки. Питання політичної стабільності не виникає саме по собі – тиск середовища, як внутрішнього, так і зовнішнього, на політичну систему є тією умовою, що примушує існуючу владу шукати нові способи та джерела стабілізації системи. Одним із найважливіших аспектів дослідження даної проблеми є визначення факторів та формування системи індикаторів, які впливають на формування політичної стабільності та дадуть змогу дати приблизну оцінку її стану. В даному дослідженні на підставі аналізу напрацювань західних учених та політичної практики зроблено спробу визначити особливості впливу соціально-економічних факторів (рівня економічного розвитку, динаміки росту ВВП, соціально-економічної нерівності) на політичну стабільність.

Проблематика политической стабильности является одной из важнейших исследовательских проблем современной политической науки. Вопрос политической стабильности не возникает сам по себе – давление среды, как внутренней так и внешней, на политическую систему является тем условием, которое заставляет существующую власть искать новые способы и источники стабилизации системы. Одним из важнейших аспектов исследования данной проблемы является определение факторов и формирование системы индикаторов, которые влияют на формирование политической стабильности и позволят дать приблизительную оценку ее состояния. В данной работе на основании анализа исследований западных ученых и политической практики сделана попытка определить особенности влияния социальных и экономических факторов (уровня экономического развития, динамики роста ВВП, социально-экономического неравенства) на политическую стабильность.

The issue of political stability is one of the most important research problems of modern political science. The issue of political stability does not occur by itself – pressure of an internal and external environment on the political system is the condition, that makes the existing power to find new ways and sources of stabilization the system. One of the most important aspects of this problem is to determine the factors and the formation of a system of indicators, that influence the formation of political stability and will make it possible to give a rough estimate of its condition. In this study, based on analysis of reseaches of Western scholars and political practice, it was attempted to identify the peculiarities of the social and economic factors (level of economic development, the dynamics of GDP growth, socio-economic inequality) on political stability.

Ключові слова: політична стабільність, фактори політичної стабільності, індикатори політичної стабільності.

Постановка проблеми. Економічні індикатори займають важливе місце в системі оцінювання політичної стабільності, зокрема:

1. Розробники моделі дослідження політичної стабільності “Political System Stability Index” – Д. Хендель, Г. Вест, Р. Медоу [9] вважають, що показник росту національного продукту на душу населення у відсотковому значенні відображає здатність влади задовольняти економічні потреби населення своєї держави, а також здатність правлячої верхівки забезпечувати сприятливий політичний клімат для економічного розвитку.

2. Працівники Дослідницького центру політичної нестабільності вносять в оцінку політичної стабільності індикатор «рівень міжнародної торгівлі», оскільки висока частка експорту у показниках ВВП визнається фактором, який позитивно впливає на політичну стабільність країни [12].

3. Нерівномірність економічного розвитку та рівень економічної нестабільності входять до бази індикаторів «Індексу неіездатності держав» (“Failed States Index”), який розробили спеціалісти дослідницького центру “The Fund for Peace”. Зазначені індикатори характеризують здатність/нездатність діючої влади контролювати економічну ситуацію в державі [18].

4. Динаміка ВВП, рівень безробіття і рівень доходів на душу населення (вимірюється ВВП за ПКС на душу населення). Ці індикатори розраховують при оцінюванні політичної стабільності аналітичним центром "The Economist Intelligence Unit" [17].

Мета статті – проаналізувати економічні фактори політичної стабільності.

Виклад основного матеріалу. Усі наведені індикатори ґрунтуються на тому, що сучасні економічно розвинені суспільства зазвичай більш стабільні і можуть набагато легше переживати наслідки економічних проблем. Крім того, в них простежується менше внутрішніх конфліктів. Першим у ХХ ст. цей факт підтвердив у своїх дослідженнях Б. Рассет, який виявив, що економічний добробут пов'язаний з політичним порядком: у восьмирічний період між 1958 і 1965 рр. у бідних країнах відбулося в чотири рази більше конфліктів, ніж у багатих країнах: 87% бідних країн постраждали від значних спалахів внутрішніх конфліктів порівняно із 37% багатих країн [5].

Таблиця 1

Рівень ВВП на душу населення і конфлікти (1958–1965) [7]

Економічна група	Кількість	Кількість країн, в яких зафіксовано конфлікти	Частка від обраних країн, %	Кількість конфліктів у групі	Рівень конфліктності для всіх країн цієї групи
Дуже бідні	38	32	87	72	1,9
Бідні	32	22	69	41	1,3
Середній рівень	37	18	48	40	1,1
Багаті держави	27	10	37	11	0,4
Всього	134	82	60	164	1,2

Із наведених результатів дослідження зрозуміло, що країни з високим рівнем економічного розвитку характеризуються вищим рівнем політичної стабільності. Якщо прийняти, що цей зв'язок правильний, то очевидно, що поширення масових комунікацій, індустріалізація, економічне зростання, урбанізація повинні призводити до зростання політичної стабільності. Однак ці переконливі висновки стосовно цієї кореляції неправильні. Прямий зв'язок між бідністю та економічною відсталістю, з одного боку, і нестабільністю та конфліктами, з іншого – помилковий. Якщо бідні країни виявляються нестабільними, то це не тому що вони економічно відсталі, а тому що вони прагнуть підвищити рівень економічного добробуту. С. Хантінгтон зазначає про існування підстав вважати, що причини нестабільності в цих країнах кореняться в процесах економічної модернізації, а не в соціально-економічній відсталості. Багаті країни зазвичай стабільніші, ніж ті, які стоять на нижчих щаблях соціально-економічного розвитку, але найбідніші країни (ті, що перебувають на найнижчих сходинках міжнародної економічної системи) менш схильні до конфліктів і нестабільності, ніж країни, розташовані безпосередньо над ними [4].

На користь відсутності вираженої прямої кореляції між бідністю та нестабільністю свідчать і інші дані, викладені у дослідженні Т. Гурра і Ч. Руттенберга, зокрема найбільший рівень нестабільності простежувався не в найбідніших країнах, а в тих державах, у яких показники ВВП на душу населення були нижче середнього. У значенні показника ВВП на душу населення середнього рівня «розміри» конфліктів суттєво знижувалися [8].

Крім того, соціальний та економічний розвиток породжує політичну нестабільність, рівень нестабільності залежить і від темпів самого економічного розвитку. Досвід європейських (особливо скандинавських) країн засвідчує, що там, де «індустріалізація проходила швидко, породжуючи різкі розриви між доіндустріальною та індустріальною стадіями, новосформовані рухи робітників мали більший екстремістський характер [20]. Кореляція комбінованого індексу швидкості змін, розрахованого за шістьма з восьми індикаторів модернізації (початкова і середня освіта, спожита кількість калорій, вартість життя, охоплення ЗМІ, дитяча смертність, урбанізація, грамотність, дохід) для 67 країн у період 1935-1962 рр., з політичною нестабільністю в цих країнах в період з 1955 до 1961 р. становила 0,647. Отже, впливає така залежність – чим вищі темпи змін у напрямку економічного поступу, тим вищим є рівень політичної нестабільності, оскільки, коли країна перебуває в стані переходу та економічної модернізації, то вона стає відкритою для впливу сучасного світу; соціально відривається від усталеного традиційного укладу; піддається тиску у напрямі економічних, соціальних і політичних змін; активно намагається впровадити нові способи виробництва товарів і послуг, внаслідок чого виникає чітко виражена фрустрація, зумовлена процесом модернізації взагалі, а особливо нездатністю уряду задовольнити щораз зростаючі очікування серед населення» [24].

Економічний розвиток, імовірно, підвищує здатність суспільства задовольняти зростаючі прагнення і тим самим зменшувати соціальну незадоволеність і зумовлену нею політичну нестабільність. Можна також припустити, що швидке економічне зростання створює нові можливості для розвитку підприємництва і відповідно нові робочі місця, спрямовує на забезпечення власного добробуту ті амбіції, які в протилежному випадку могли бути використаними в дестабілізуючій політичній системі діяльності. Таке припущення можна заперечити, аргументуючи це тим, що саме економічний розвиток містить детермінанти дестабілізаційних процесів, оскільки ті самі зміни, які потрібні для задоволення прагнень, мають здатність породжувати нові прагнення. Швидке економічне зростання сприяє руйнуванню традиційних суспільних груп (сім'я, клас) і збільшує кількість декласованих індивідів; сприяє виникненню груп бізнесменів, які швидко наростили капітал, але погано адаптовані та погано асимільовані до новосформованого ладу і претендують на політичний вплив і соціальний статус, які є в їхньому розумінні сумірними з їх новим економічним становищем; підвищує соціальну мобільність, що теж підриває суспільні зв'язки та сприяє прискореній міграції з сільських районів у міста, спричиняючи ріст екстремізму; підвищує кількість людей, чий рівень життя знижується, тим самим збільшуючи розрив між багатими та бідними; потребує загального обмеження споживання заради підвищення розмірів капіталовкладень, спричиняючи цим зростання суспільного незадоволення; підвищує рівень освіти й охоплення засобами масової інформації, що призводить до зростання прагнень вище того рівня, який реально задовольнити; загострює регіональні та етнічні конфлікти через розподіл інвестицій і споживання; розширює можливості групової організації і дає зростання масштабам вимог, які вони висувають до діючого уряду, до таких меж, коли уряд виявляється неспроможним їх задовольнити [22].

Зв'язок економічного розвитку, особливо, якщо він відбувається швидкими темпами, з політичною нестабільністю знайшов відображення в даній А. Токвілем інтерпретації Французької революції. Перед революцією, зазначав дослідник, «суспільний добробут зростав з небаченою досі швидкістю. З огляду на те, як росте рівень добробуту, в людях, мабуть, нагромаджуються незадоволеність і неспокій», і «саме тим областям Франції, де був найпомітніший прогрес, судилося стати головними осередками революції» [3]. Подібне зростання економічного благополуччя передувало, на думку істориків, Реформації, англійській, американській і російській революціям. Мексиканська революція також сталася після двадцяти років вражаючого економічного зростання. Висока кореляція темпів зміни ВВП на душу населення протягом семи років перед успішним переворотом з масштабним застосуванням насильства спостерігалася в країнах Азії та Близького Сходу в 1955-1960 рр. [6].

Зв'язок між економічним поступом і політичною стабільністю не є прямим. Залежність реально змінюється з рівнем економічного розвитку. З одного боку, певний ступінь економічного розвитку необхідний, щоб виникли умови для можливості дестабілізувати політичну систему, але проста апеляція до бідності не витримує критики, оскільки люди, які реально бідні, байдужі й апатичні до участі в політиці, а також майже не піддаються дії впливу засобів масової інформації та інших стимулів, які могли б сформувані очікування, достатні для того, щоб підштовхнути людей до політичної активності. «Люди, у яких на першому місці стоїть проблема забезпечення базових потреб, – зазначив Ерік Хоффер, – не прагнуть до змін. Отже, ми можемо говорити про консерватизм обділених людей, і він настільки ж глибокий, як і консерватизм привілейованих, і перший є настільки ж важливим чинником збереження існуючого суспільного ладу, як і останній» [10].

З протилежного боку розташовуються країни, які досягли досить високого рівня економічного розвитку, і високі темпи економічного зростання виявляються сумісними з політичною стабільністю. Негативні кореляції між економічним прогресом і нестабільністю є результатом поєднання в рамках одного дослідження високорозвинених і слаборозвинених країн. Економічно розвинені країни стабільніші і мають вищі темпи економічного росту порівняно з «країнами-аутсайдерами». На відміну від інших соціально-економічних індикаторів, темпи економічного зростання мають тенденцію до прямої, а не зворотної залежності від рівня розвитку держави. У бідних країнах, де темпи економічного прогресу не сильно пов'язані з політичною нестабільністю: для 34 країн з ВВП на душу населення вище середнього кореляція між темпом економічного розвитку і смертністю від внутрішньодержавних конфліктів становила -0,07. Отже, можна зробити висновок, що залежність між темпом економічного поступу та політичною нестабільністю варіюється пропорційно до ступеня економічного розвитку. На низьких рівнях розвитку існує позитивний зв'язок, на середніх істотного зв'язку не спостерігається, і на високих рівнях цей зв'язок стає негативним.

Економічний розвиток впливає на економічну нерівність і на політичну нестабільність двома шляхами. По-перше, зазвичай багатство й доходи в бідних країнах розподілені менш рівномірно, ніж в економічно розвинених країнах [19].

Таблиця 2

Країна	Рівень ВВП 2008[11]	Індекс Джині (HDR 07/08)[13]
Сполучені Штати Америки	14,718,582,000,000.0	40,8
Японія	4,849,184,641,953.6	24,9
Китай	4,558,431,073,438.2	46,9
Німеччина	3,752,365,607,148.1	28,3
Франція	2,923,465,651,091.3	32,7
Об'єднане Королівство Великобританії	2,793,376,838,235.3	36
Італія	2,390,729,210,487.8	36
Бразилія	1,695,824,517,395.6	57
Російська Федерація	1,660,846,387,624.8	39,9
Іспанія	1,634,989,014,208.3	34,7
Канада	1,549,131,208,997.2	32,6
Індія	1,224,097,069,459.7	36,8
Мексика	1,101,275,278,668.8	46,1
Австралія	1,054,557,743,957.0	35,2
Республіка Корея	1,002,219,052,967.5	31,6
Албанія	12,881,352,687.8	31,1
Грузія	12,795,044,472.8	40,4
Непал	12,545,438,605.4	47,2
Республіка Конго	11,859,014,004.1	н/д
Вірменія	11,662,040,713.9	н/д
Мозамбік	11,494,837,053.4	47,3
Чад	10,351,933,631.7	н/д
Камбоджа	10,351,914,093.2	41,7
Афганістан	10,190,529,882.5	
ЦАР	1,985,370,057.9	61,3
Гаяна	1,922,598,121.2	н/д
Бурунді	1,611,634,331.6	42,4

У «традиційному» суспільстві така нерівність сприймається як частина природного стану речей. Проте соціальна мобілізація підвищує рівень розвитку світогляду та, ймовірно, неприйняття факту такої нерівності. Потік нових ідей ставить під сумнів колишній порядок розподілу і наводить на думку про здійсненність і бажаність справедливішого розподілу доходів у суспільстві. Очевидним і логічним на шляху швидких змін є визначна роль держави у розподілі доходів. Зазвичай влада належить саме тим, кому належать доходи. Отже, соціальна мобілізація перетворює традиційну економічну нерівність на стимул до силових методів зміни ладу. У короткостроковому плані найближчим наслідком економічного прогресу часто виявляється зростання економічної нерівності. Досягнення швидкого економічного поступу концентруються в руках небагатьох груп, тоді як витрати розподіляються на все населення держави; в підсумку – кількість бідних може зрости. Швидкий економічний розвиток сприяє зростанню інфляції; інфляційні ціни ростуть швидше, ніж заробітні плати з подальшою тенденцією в напрямі збільшення нерівності в розподілі багатства. Вплив систем розвинутих держав на слаборозвинені часто спонукає до заміни колективних форм володіння на приватну власність, а це підсилює нерівність у розподілі ресурсів. Крім того, в менш розвинених суспільствах розподіл доходів у більш економічно розвинених районах, несільськогосподарському секторі у переважній більшості випадків є більш нерівномірним, ніж у сфері сільського господарства. Наприклад, серед населення, яке займалося сільським господарством у 1950 р., 5% населення отримували 28,9% доходів, тоді як у сфері промисловості 5% населення отримували 61,5% доходів [19]. Оскільки загальний розподіл доходів рівномірніший у промислових районах у розвинених країнах, то нерівність у розподілі доходів у несільськогосподарському секторі слаборозвинутої країни набагато глибша, ніж у такому ж секторі розвинутої країни. Економічний розвиток посилює економічну нерівність, а соціальна мобілізація підриває легітимність. Отже, обидва ці аспекти економічного поступу разом сприяють політичній нестабільності. Соціально-економічна нерівність впливає на досить широкий спектр життя суспільства. Чим більший показник нерівності, тим більший рівень проблем у різних сферах суспільства. Показники тривалості життя, соціального капіталу, рівня освіти більші, а рівень самогубств, кількість злочинів і кількість в'язнів, рівень смертності серед дітей менші в країнах із меншим рівнем соціально-економічної диференціації суспільства [16].

Якщо говорити про конкретні індикатори рівня економічного розвитку, то ВВП є одним із ключових кількісних показників, який застосовується в усьому світі для найбільш загальної характеристики результатів економічної діяльності країни за той чи інший період (зазвичай за рік), темпів і рівня розвитку економіки. У поєднанні з іншими показниками ВВП використовується для характеристики різних аспектів економічного процесу, а також для аналізу коливань в економічній кон'юктурі. Часто ВВП розглядається як показник рівня життя населення, оскільки в деяких випадках він використовується з цією метою через відсутність більш підходящих показників. Застосування ВВП як показника добробуту населення вважається компромісним рішенням, яке пов'язане з відсутністю на практиці інших у міжнародному плані показників доходу, які можна порівняти.

В економічній науці прийнято вважати, що у довгостроковій перспективі темпи зростання або падіння ВВП характеризують зміну економічних умов в країні, підвищення або зниження привабливості життя для більшості населення, і чим більший з року в рік обсяг ВВП, тим більше створюється реальних економічних можливостей для громадян [1].

Але варто вказати на те, що темп зростання ВВП не є головним і єдиним показником, що свідчить про успішний економічний розвиток тієї чи іншої країни, оскільки аналіз динаміки росту ВВП повинен супроводжуватися аналізом чинників, які обумовлюють його зростання, вказуючи на те, що рівень ВВП може зростати не стільки за рахунок збільшення виробництва більш якісних товарів і послуг, скільки за рахунок продажу енергоресурсів та сировини [23]. Наприклад, частка сировини у структурі експорту України за 2014 рік склала 23 737,45 млн дол. з 65 304,71 млн дол. (для порівняння, частка сільського господарства склала 16 668,95 млн дол., промисловості 13 206,04 млн дол.) [14]. Тобто йдеться не лише про необхідність вимірювання якості економічного зростання або про те, що показник ВВП країни не може бути єдиним критерієм успішності соціально-економічного розвитку, що цей показник повинен аналізуватися в комплексі з іншими критеріями, а й про яскраву асиметричність експорту України, структура якого у стратегічному контексті відображає деградацію та виснаження сировинного комплексу держави, що негативно вплине на всі сфери життя суспільства, зокрема і на рівень політичної стабільності.

У такому контексті постає питання, чи відображає цей показник якість життя людей у суспільстві? ВВП включає всі надходження, отримані від продажу товарів та послуг, і тут потрібно звернути увагу на те, що зазначалося вище: ВВП не відображає жодних якісних характеристик життя суспільства і стосується лише кількісної характеристики системи обігу грошей. Прикладом цієї тези є сама структура ВВП за категоріями доходу, адже вона включає валовий прибуток за змішаним доходом, наприклад, від системи охорони здоров'я, сума якого напряму залежить від рівня захворюваності населення, і чим вищий рівень захворюваності, тим більший дохід, а значить це позитивно впливає на динаміку ВВП (наприклад, сума змішаного доходу в структурі ВВП України системи охорони здоров'я та надання соціальної допомоги з 2010 по 2014 роки склала 5891, 6280, 6393, 7399, 6795 млн грн відповідно) [15]. З вищезгаданого випливає, що ВВП скоріше є показником економічної неефективності та соціальної деградації.

Крім того, економісти вказують на те, що варто звернути увагу і на обмеженість показника ВВП як універсального показника розміру економіки. Не зважаючи на те, що ВВП є головним показником, на основі якого проводяться міжнародні порівняння та характеризується розмір економіки тієї чи іншої країни світу, необхідно розуміти, що розмір економіки і ВВП, який нею створюється, – поняття нерівнозначні, оскільки ВВП не охоплює такі операції, як:

- проміжний продукт;
- операції виробничого характеру, які не можна врахувати (бартерні угоди, неврахований продукт домашніх господарств, неврахована тіньова економіка тощо);
- невиробничі операції (трансфертні платежі);
- фінансово-кредитні операції (крім чистих доходів, наприклад, у вигляді відсотків) [2].

Крім вищезгаданих, недоліки цього показника полягають у тому, що він:

- 1) «усереднений» (якщо одна людина має мільйон гривень, а в іншій нічого, то в середньому кожен має по півмільйона);
- 2) не враховує якісних характеристик рівня добробуту (дві країни, які мають приблизно однаковий розмір ВВП на душу населення, можуть мати різні рівні освіти, тривалість життя, рівень захворюваності та смертності, рівень злочинності тощо);
- 3) ігнорує різну купівельну спроможність долара в різних країнах (за 1 долар у США і в Україні можна купити різну кількість товарів);
- 4) не враховує негативних наслідків економічного росту (ступінь забруднення довкілля, виснаження і деградації природних ресурсів тощо).

Висновки. Отже, за рівнем ВВП не можна судити про розміри таких секторів економіки, як фінансово-кредитна система, ринок цінних паперів, державний бюджет тощо. Оскільки ці сектори перерозподіляють створений ВВП, вважається, що облік їх операцій необов'язковий, але в розвинених

економіках ці сектори концентрують величезні обсяги капіталу. Іншим недоліком ВВП як показника, що виражає стратегію соціально-економічного розвитку держави, є те, що він не відображає негативних наслідків науково-технічної революції й економічного росту, а головне – якість життя, рівень добробуту, які, як показує світовий досвід, зростають повільніше, ніж ВВП. Саме підвищення якості життя та рівня добробуту більшості населення мають виражати суть як стратегії, так і тактики соціально-економічного розвитку країни.

Література:

1. Лызов Д.В. Преимущества и недостатки ВВП как показателя социально-экономического развития страны / Д.В. Лызов // Российский внешнеэкономический вестник. 2009. № 2. С. 32–40.
2. Макконелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконелл, С.Л. Брю; пер. с 14-го англ. изд. М.: ИНФРА М, 2003. 972 с.
3. Токвиль А. Старый порядок и революция / А. Токвиль. М., 1997. 251 с. 138, 140–141 с.
4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с. 59–61 с.
5. Bruce M. Russett et al., World Handbook of Political and Social Indicators / Bruce M. Russett / New Haven: Yale University Press, 1964. 273 p.
6. Crane Brinton. The Anatomy of Revolution / Crane Brinton. N. Y., Vintage, 1958. 264 p.
7. Escott Reid. The Future of the World Bank / Escott Reid. – Washington, 1965. 64–70 p.
8. Gurr T. The Conditions of Civil Violence: First Tests of a Causal Model / Ted Gurr, Charles Ruttenger. Princeton: Princeton Univ., Center of International Studies, 1967. 66–67 p.
9. Haendel D., West Gerald T., Meadow Rober G., Overseas Investment and Political Risk / D. Haendel, Gerald T. West, Rober G. Meadow. – Philadelphia : The Foreign Policy Research Institute, 1975. 61–72 p.
10. Hoffer E. The True Believer / Eric Hoffer. N. Y.: New American Library, 1951. 17 p.
11. URL: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=>.
12. URL: <http://globalpolicy.gmu.edu/pitf/>.
13. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-20078>.
14. URL: <http://ukrstat.net/#trade>.
15. URL: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/vvp/vvp_ric/svvpzkd_u.htm.
16. URL: <https://www.equalitytrust.org.uk/>.
17. URL: <http://www.eiu.com/public/>.
18. URL: <http://www.fundforpeace.org>.
19. Kuznets S. Qualitative Aspects of the Economic Growth in Nations: VIII. Distribution of Income by Size / Simon Kuznets // Economic Development and Cultural Change. 1963. Jan. № 11. P. 46–58.
20. Lipset S. M. Political Man / Seymour Martin Lipset. Garden City, N. Y., Doubleday, 1960. 68 p.
21. Martin C. Needier, Political Development in Latin America: Instability, Violence, and Evolutionary Change / C. Martin. N. Y.: Random House, 2005.
22. Olson M. Democracy, Dictatorship and Development / M. Olson // American Political Science Review. 1993. Vol. 87, № 3. P. 567–576.
23. Sestanovich S. Russia by the Numbers / S. Sestanovich // The Wall Street Journal. 2007. №17. P. 21.
24. Wallace W., Conroe A. Cross-National Analysis of the Impact of Modernization Upon Political Stability / unpublish. M. A. Thesis. San Diego State College, 1965. P. 65–73, 86–87.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ТИПОЛОГІЙ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

Тарнавський О. Р.,

аспірант кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті досліджено сучасні типології євроскептицизму та проаналізовано їх дискусійні аспекти. З'ясовано, що практично всі типології євроскептицизму мають три спільні змістовні риси: політичну, економічну та рису принципової позиції. Також автор пропонує власну типологію євроскептицизму, відповідно до якої він виділяє радикальний і поміркований євроскептицизм.

В статье исследованы современные типологии евроскептицизма и проанализированы их проблемные аспекты. Выяснено, что практически все типологии евроскептицизма имеют три общие содержательные черты: политическую, экономическую и черту принципиальной позиции. Также автор предлагает собственную типологию евроскептицизма, согласно которой он выделяет радикальный и умеренный евроскептицизм.

The modern typologies of Euroscepticism and analyzes its problematic aspects explored in the article. It has been found out, that practically all typologies of Euroscepticism have three common content features: political, economic and features of principle position. The author also suggested his own typology of Euroscepticism, according to which he highlighted radical and moderate Euroscepticism.

Ключові слова: євроскептицизм, ЄС, анти-ЄС, антиєвропеїзм, єврореалізм.

Постановка проблеми. Досвід наукової концептуалізації євроскептицизму свідчить про те, що більшість дослідників, які вивчали і вивчають даний феномен, постійно намагалися з'ясувати його суть і особливості за допомогою формування та критики різних типологій євроскептицизму. Припускаємо, що такий підхід спрощує вченим процес дослідження даного феномена. Адже, розділяючи євроскептицизм на певні типи, дослідники визначають певні критерії їх оцінки та відповідні характеристики, що своєю чергою дозволяє проаналізувати його з різних точок зору та з позицій різних фундаментальних основ.

Мета статті – проаналізувати проблемні аспекти й перспективи розвитку сучасних типологій євроскептицизму.

Виклад основного матеріалу. Прийнятною на даний момент вважається типологія євроскептицизму, яку у 2003 році запропонували Пол Таг'гарт і Алекс Щербяк. У спільній праці «Євроскептична політика партій держав-членів ЄС та в державах кандидатах» [8] дослідники виділили «жорсткий» (Hard) і «м'який» (Soft) євроскептицизм.

«Жорсткий» євроскептицизм, на думку вчених, є відображенням принципової опозиції до європейської інтеграції та ЄС загалом, що є основою політики тих чи інших політичних партій. «М'який» євроскептицизм, згідно з їх баченням, не містить принципового заперечення європейської інтеграції або членства в ЄС, але характеризується критикою однієї (або декількох) сфери політики ЄС, якщо національний інтерес в певний час розходиться з траєкторією розвитку ЄС [8, с. 7]. На думку вчених, «м'який» євроскептицизм є більш поширеним явищем серед політичних партій країн ЄС, аніж «жорсткий» євроскептицизм.

З часу виникнення першої типології євроскептицизму з'явилося чимало нових наукових досліджень євроскептицизму, в рамках яких учені пропонують інші його типології. Виходячи з того, що палітра наукових підходів до вивчення цього впливового явища є доволі строкатою, а висновки науковців часом суперечливі, виникає потреба звернутися до аналізу теоретичних засад вивчення євроскептицизму а саме в частині спроб його наукової типологізації. Тому метою цієї статті є дослідження сучасних типологій євроскептицизму в політичній науці, а також визначення перспектив їх подальшого розвитку.

Попри те, що класична типологія Hard&Soft вважається частково застарілою і повною мірою не відображає реальності євроскептицизму, дослідники все-таки часто апелюють до тих підходів, які визначили П. Таг'гарт і А. Щербяк, формулюючи свою типологію. Так, дослідниця Софія Василіопулу

подібно їм фокусує увагу на позиціях політичних партій у Європі, які, на її думку, осмислюються крізь призму трьох вимірів [9, с. 3]. Відповідно до них вона виділяє три типи євроскептицизму.

Перший – тип «відхилення», який згуртовує навколо себе ті партії, які різко виступають проти ЄС. Вони відкидають принцип європейського співробітництва, практику інституційних і політичних домовленостей на рівні ЄС та не бажають будь-якої майбутньої співпраці. Отже, ці партії підтримують ідею, що вся політика має розроблятися і реалізовуватися на національному рівні. Вони виступають за вихід із ЄС, використовуючи анти-наддержавні ідеї і риторику національного самовизначення. Вони проти передачі влади і повноважень прийняття рішень структурам ЄС і спрямовані на відновлення суверенітету нації та інститутів держави.

Другий – «умовний» тип, до якого належать ті партії, діяльність яких не суперечить принципу співробітництва у рамках ЄС, але які виступають проти подальшої глибшої інтеграції у ЄС. У своїй риторичі вони демонструють умовне бажання до співпраці, поєднуючи його з риторикою необхідності захисту національного суверенітету. Вони сприймають конфедеративний тип співпраці у рамках конкретної політики, коли бачать, що у тому полягає їх національний інтерес. Вони проти практики інтеграції та інституційного балансу сил, схвалюючи виключно міжурядову співпрацю. Вони не визнають, що будь-які рішення повинні прийматися наднаціональними органами і відстоюють, що ЄС повинен бути докорінно реформований для того, щоб гарантувати вигоди для національних інтересів. Вони відкидають будь-яке майбутнє співробітництво на рівні ЄС. А це твердження заперечує міжурядову співпрацю та готовність до конфедеративних практик, про що йшлося вище.

Третій тип, «компромісний», характеризує діяльність таких партій, які підтримують членство в ЄС, але виступають проти подальшої інтеграції [9, с. 3]. Ці партії погоджуються на компромісну політику передачі влади наднаціональним інститутам з метою домогтися економічного процвітання країн, які вони представляють. Вони виступають проти подальшої інтеграції, особливо, коли йдеться про глибшу спільну економічну політику, і є прихильниками збереження теперішньої ситуації в ЄС. Такі партії прагнуть зміцнити становище їх країни в рамках існуючої структури ЄС, що означає, що вони готові грати «за правилами гри». Проте ці партії виступають проти майбутньої політичної інтеграції [9, с. 7].

Не складно помітити, що основним критерієм типології С. Василюпулу є готовність політичних акторів до діалогу у питанні діяльності і розвитку ЄС та євроінтеграції їх країни. Але варто зауважити певні суперечливі моменти у двох останніх типах її типології євроскептицизму. По-перше, на наш погляд, характеристика компромісного типу більше відповідає ознакам «ультиматуму», аніж компромісу. Адже, якщо означені євроскептики категорично виступають проти глибокої інтеграції їх країн та не готові йти на компроміс у цьому питанні, то їх важко ідентифікувати як «компромісних євроскептиків». По-друге, описуючи «умовний» тип, вчена не помічає колізії позицій партій-євроскептиків. З одного боку, вони, на її думку, схвалюють тільки міжурядову співпрацю на рівні ЄС і не визнають наднаціональних функцій його органів, а з іншого боку, як стверджує дослідниця, вони готові приймати ЄС у вигляді більш тісної і глибшої форми існування – конфедерації. Але ж остання передбачає наявність наднаціональних органів, спільної оборони тощо. Ця недостатня визначеність у ключових ознаках євроскептицизму різних типів спричиняє брак чіткого бачення ліній їх розмежування. Хоча, за винятком зазначених недоліків, вищеописана типологія цілком заслуговує на увагу дослідників.

Якщо С. Василюпулу побудувала свою типологію євроскептицизму на основі критерію готовності політичних акторів до діалогу та на основі їх ставлення до ЄС і перспектив подальшої євроінтеграції, то дослідниця Сорен Рісхой запропонувала поділити євроскептицизм за критерієм зумовленості (детермінант) його виникнення [6, с. 5-6]. Вона, зокрема, виділяє такі типи євроскептицизму.

Євроскептицизм на основі ідентичності. Цей тип обумовлений протиріччями між національними ідентичностями та європейською ідентичністю і охоплює побоювання представників різних держав-членів ЄС бути «поглинутими» цією наднаціональною організацією, тим самим ризикуючи втратити національний суверенітет.

Євроскептицизм на основі суспільного розколу. Він пов'язаний із потенційними загрозами з боку ЄС, які можуть розділити суспільства різних країн (наприклад, приєднуватися країні до ЄС чи ні). На думку вченої, такий євроскептицизм базується на боязні розколу суспільства на «переможців» та «переможених» у європейській інтеграції.

Політичний євроскептицизм або «функціональний єврореалізм». Цей тип євроскептицизму передбачає протистояння конкретній політиці та його критику з окремих питань, що стосуються ЄС. У деяких випадках, зауважує С. Рісхой, євроскептики критично ставляться до конкретного питання (сільське господарство, купівля землі, навіколишнє середовище, єдина валюта тощо).

Інституційний євроскептицизм. Він базується на основі легітимності національних інститутів ЄС. Тобто низька довіра до національних установ може збільшити підтримку інституцій ЄС та ЄС у цілому і навпаки.

Євроскептицизм на основі національних інтересів. Головною метою носіїв такого євроскептицизму є захист важливих національних інтересів, незважаючи на послаблення спільного євро-

пейського проекту. Тобто, чим більше певне рішення в ЄС чи конкретна його політика шкодитиме національним інтересам певної країни-члена ЄС, тим вищим буде рівень опору їм з боку таких євроскептиків.

Євроскептицизм на основі досвіду. Такий євроскептицизм базується на переконаннях людей про те, що переговори про членство в ЄС були несправедливими, а кінцевий результат переговорів нав'язаний державам-кандидатам. Євроскептики, які відстоюють таку позицію, не сприймають позитивні аспекти існування ЄС саме через їх переконання, що він зароджувався не так, як мав би.

Партійний євроскептицизм. Цей тип євроскептицизму, згідно з С. Рісхой, не має чітких засад, а є відображенням політики конкретних партій. Вони своєю чергою можуть аргументувати свій євроскептицизм з різних кон'юнктурних позицій.

Атлантичний євроскептицизм (на основі ставлення до атлантичної співпраці). Виникає тоді, коли з'являються протиріччя або дилеми між проамериканізмом та проєвропейством поміж країнами-членами ЄС (наприклад, у питаннях спільної оборони).

«Практичний» євроскептицизм. Даний тип євроскептицизму характерний для тих суб'єктів, які вбачають власну вигоду в перманентному його застосуванні з метою досягнення своєї цілі, а також вдосконалення ЄС як такого.

Цією типологією, як нам видається, С. Рісхой намагалася здійснити максимально диференційований поділ типів євроскептицизму, проте у ній не спостерігається конкретних рамок, відповідно до яких була б зрозуміла наскрізна логіка типологізації. Наприклад, дослідниця торкається і національного суспільства, і ідентичностей, і геополітики, і політичних інститутів, і європейських інституцій, і поняття функціонального єврореалізму. Дана спроба більшою мірою демонструє гаму причин виникнення євроскептицизму і водночас можливі варіації його типів. Якщо формувати класифікацію євроскептицизму на основі причин його виникнення, то список типів може бути, на наш погляд, надто широким. То ж, мабуть, це або не зовсім вдалий спосіб типологізації євроскептицизму, або в його основу покладено надмірну кількість критеріїв класифікації. Тим не менш ця типологія заслуговує на визнання вже тому, що вона є вагомим внеском у загальну концептуалізацію досліджуваного нами явища.

Наступна типологія, до якої ми звертаємось, також побудована на основі критерію причинності виникнення євроскептицизму. Її запропонувала Катаріна Соренсен. Але на відміну від С. Рісхой К. Соренсен спростила підхід до типологізації та виділила спершу суспільний євроскептицизм як такий, від якого, на її думку, варто відштовхуватися, формуючи інші його типи. Дослідниця називає чотири ідеальних типи євроскептицизму [7, с. 8]:

– Утилітарний (економічний) євроскептицизм, відповідно до якого центральне місце серед цінностей євроскептиків посідають гроші, а співпраця всередині ЄС визначається на конкретних вигодах. Тому логічно, якщо немає вигоди, євроскептицизм зростатиме.

– Євроскептицизм на основі державного суверенітету. Згідно із цим типом євроскептики критикують ЄС через його зазіхання на національні суверенітети держав-членів. Наднаціональні елементи співпраці найбільше підживлюють цей тип євроскептицизму.

– Демократичний євроскептицизм, відповідно до якого громадяни ЄС не бачать достатньої ефективності виборних органів ЄС та особисто не відчувають користі від них. Характерною рисою цього типу є те, що громадяни невдоволені тією політичною структурою, яка нині є в ЄС.

– Політичний євроскептицизм. На думку К. Соренсен, такий тип євроскептицизму спричинений ідеологічним розколом у політичній системі ЄС. Наприклад, вказує вчена, європейські соціалісти можуть скептично ставитися до ініціатив ліберального президента Європейської Комісії.

Дослідниця зазначає, що перевага того чи іншого типу євроскептицизму варіюється від країни до країни, але всі чотири типи, на її погляд, різною мірою поширені у всіх країнах-членах ЄС. Наприклад, данське населення характеризується євроскептицизмом на основі державного суверенітету в поєднанні з деякими елементами демократичного євроскептицизму. Французам, на думку К. Соренсен, характерний суспільний євроскептицизм загалом [7, с. 9]. На наш погляд, цей список типів суспільного євроскептицизму може бути подовжений, оскільки причин євроскептичності як населення різних країн, так і їх політичної еліти є чимало й вони не обмежуються чотирма названими вище. Наприклад, крім зазначених К. Соренсен, варто назвати принциповий євроскептицизм, який характерний зокрема для Великої Британії. Він існує завдяки тому, що британці вважають себе інакшими і за жодних обставин не прагнуть ідентифікуватись з європейцями [4, с. 107–128]. Тобто йдеться про принципове відчуження від всього європейського [3, с. 10–11].

Окрім цього, варто зазначити, що в назвах і описах деяких типів євроскептицизму, які запропонувала К. Соренсен, є, на наш погляд, певні розбіжності або неточності. Наприклад, демократичний євроскептицизм, вважаємо, не зовсім відповідає його опису. Характеристика, запропонована К. Соренсен, більшою мірою стосується не демократичного євроскептицизму, а євроскептицизму внаслідок проблеми дефіциту демократії в ЄС. Про це, до речі, твердять К. Ейбц, Д. Хервей та М. Свінгдов, акцентуючи увагу на тому, що через брак політичної ефективності інституцій ЄС та

через недоліки демократичних механізмів впливу на них з боку громадян євроскептицизм зростає [1]. Також не зовсім зрозумілі параметри політичного євроскептицизму, який, за словами дослідниці, спричинений ідеологічним розколом у політичній системі ЄС. Адже, якщо йдеться про ідеологічні розбіжності в політичній площині, на чому акцентує авторка типології, то такий євроскептицизм, мабуть, може називатися політико-ідеологічним. За нашим баченням, таке формулювання є більш відповідним тим характеристикам, які запропонувала К. Соренсен. Тому що загальне поняття «політичний» не завжди і не зовсім стосується сфери ідеологій.

На цьому, зокрема, наголошують і нідерландські вчені М. Лобберс та П. Шіпперс, які розділяють інструментальний та політичний євроскептицизм. Інструментальний євроскептицизм, за їхнім баченням, стосується опозиції щодо ЄС у цілому через недостатню або взагалі відсутню користь від членства у ньому. Політичний євроскептицизм, на думку цих дослідників, виникає через певну політику або взагалі політичну систему ЄС [5, с. 223–242]. У цьому випадку політичний тип євроскептицизму стосується не ідеологій, а діяльності та ефективності політичних інституцій ЄС. Вчені також вважають, що скептичне ставлення окремого суспільства до політичних інститутів всередині країн-членів ЄС може визначати і подальше їх ставлення до самого ЄС та окремої його політики. Йдеться про тезу другого порядку, про яку ми згадували у першому розділі. Крім того, на думку М. Лобберса та П. Шіпперса, політичний євроскептицизм є відображенням незадоволення політичних акторів тими управлінськими рішеннями, які приймають інституції ЄС. За словами вчених, такий тип євроскептицизму пов'язаний не просто з тим, що люди здатні до критики, а з тим, що вони покладають багато надій на ЄС, зокрема у контексті його допомоги у вирішенні національних проблем. Тому, продовжують дослідники, коли певні політичні дії ЄС не виправдовують їхніх сподівань, вони породжують настрої євроскептицизму [5, с. 226]. М. Лобберс та П. Шіпперс також додають, що причиною прояву політичного євроскептицизму може бути загальний скептицизм стосовно міжнародної політики [5, с. 227]. З позиції ж інструментального євроскептицизму ЄС розглядається як інструмент досягнення мети країн-членів – отримання певних вигод. Тож, коли ЄС як інструмент не сприяє цьому або ж не повною мірою забезпечує їх реалізацію, то євроскептицизм зростає. За словами М. Лобберса та П. Шіпперса, в основу цього типу євроскептицизму покладена економічна вигода – так само, до речі, як і в утилітарному євроскептицизмі К. Соренсен [7, с. 8].

Аспект економічної вигоди в існуванні євроскептицизму є одним із головних. Це підтверджує й українська вчена О. Гісса, яка виділяє особливий тип євроскептицизму, який характерний зокрема для України – євроскептицизм олігархів (олігархічний). На її думку, причиною виникнення такого євроскептицизму є економічна складова, відповідно до якої євроскептицизм більшою мірою пов'язаний із небажанням українських олігархів орієнтуватися на європейський ринок, оскільки, як зазначає вчена, їхні бізнес-інтереси тісно пов'язані з Росією [10, с. 356–360]. Не дивно, що О. Гісса приділяє належну увагу в цьому питанні саме олігархам, адже український політикум без них уявити, на жаль, неможливо. Олігархи доволі сильно впливають на всі політико-управлінські процеси в державі, а інколи самі їх продукують.

На відміну від цієї української практики, дослідник К. Чорч, характеризуючи євроскептицизм у Швейцарії, виділяє інший його тип, який можна протиставити тому, що сформулировала О. Гісса, – державний євроскептицизм. Згідно з дослідженням К. Чорча, більшість швейцарців, зокрема керівники державних установ, сприймають ЄС як загрозу національній ідентичності та інтересам, тому євроскептицизм перманентно притаманний державній політиці Швейцарії [2, с. 286]. Крім того, як зауважує вчений, оскільки антиєвропеїзм (крайня форма прояву євроскептицизму) є особливістю швейцарського істеблішменту, він часто використовується політичними партіями й окремими політиками як інструмент приходу до влади [2, с. 269–290].

Як бачимо з аналізу сучасної наукової літератури, нині існує чимало типологій євроскептицизму, формуючи які дослідники намагаються пояснити його сутність, з'ясувати межі та визначити ознаки цього явища. Багато вчених вдаються до типологізації євроскептицизму, використовуючи доволі різні критерії: ступінь опозиції ЄС; причини виникнення, ставлення до ЄС та євроінтеграційних процесів; ставлення до членства в ЄС; аспект вигоди (політична/економічна); на основі суспільного, партійного та державного дискурсів та ін. Зрештою, така кількість критеріїв мотивує науковців вивчати євроскептицизм з різних ракурсів та відповідно визначати різні його типи.

Запропоновані дослідниками типології феномена євроскептицизму дають нам підстави стверджувати, що єдиної, а тим більше консолідованої системи типології досліджуваного явища виокремити неможливо. Вочевидь, це нормально, адже скільки наукових підходів, відповідних ним критеріїв класифікацій, стільки ж і типологій. Їх різноманітність спричинена різними об'єктивними факторами. Зокрема тим, що ЄС не є монолітним у багатьох вимірах свого розвитку, а відмінності між країнами-членами ЄС та кандидатами на рівні їх суспільно-політичної, економічної та історичної несхожості, як зазначає дослідник О. Оськін, є тим бар'єром, що унеможливорює формування універсальної типології євроскептицизму [11, с. 26–33]. Крім того, відмінності в політичній культурі країн-членів,

а отже, й у ставленні до тих процесів, що відбуваються не тільки в межах певної країни, але й в ЄС у цілому, різне сприйняття суспільствами наднаціональних організацій, особливий досвід держав щодо участі в них тощо, породжують неоднозначне сприйняття ЄС як міжнародної організації нового типу, що обумовлене зовсім різними причинами.

Водночас, незважаючи на таку різноманітність типологій і типів євроскептицизму, більшість із них, попри подібні критерії формування, мають спільні змістовні риси. Ми визначили три головні: політична, економічна та риса принципової позиції. Політична риса полягає у тому, що, на думку деяких дослідників, євроскептицизм обумовлений політичними аспектами співпраці з ЄС, його інституційним функціонуванням, рівнем демократії тощо. Незадоволення певною політикою ЄС, небажання долучатися до якоїсь галузі діяльності ЄС тощо, на їхню думку, є причиною появи і примноження євроскептичних позицій. Серед тих типів євроскептицизму, які ми дослідили, та які, на наш погляд, варто віднести до цієї ознаки, є партійний євроскептицизм П. Тагґарта, м'який євроскептицизм А. Щербяка і П. Тагґарта, типології К. Флуда та С. Василюпулу, політичний, партійний, інституційний євроскептицизм С. Рісхой, демократичний та політичний євроскептицизм К. Соренсен, політичний євроскептицизм М. Лобберса та П. Шіпперса.

Спільність економічної ознаки досліджених типологій полягає у тому, що певна частина вчених вважають фактичні й потенційні фінансові втрати певної держави-члена важливою підставою для появи та розвитку євроскептичних думок і позицій серед політиків та населення. Такими типами, що відображають дану констатацію, за нашим міркуванням, є практичний євроскептицизм С. Рісхой, утилітарний євроскептицизм К. Соренсен, інструментальний євроскептицизм М. Лобберса та П. Шіпперса, євроскептицизм олігархів О. Гісси.

Нарешті, деякі типи євроскептицизму різних дослідників мають іншу спільну ознаку, відповідно до якої відображають принципову позицію суб'єктів політики щодо ЄС та євроінтеграційних процесів, незалежно від наявності справжніх для того причин. До таких типів ми відносимо жорсткий євроскептицизм А. Щербяка і П. Тагґарта, реджекціоністів К. Флуда, тип відхилення С. Василюпулу та державний євроскептицизм К. Чорча.

Таким чином, бачимо, що дослідники створювали свої типології євроскептицизму на приблизно однакових засадах. Це своєю чергою дає змогу нам говорити про певні спільні теоретичні рамки як концептуалізації, так і розуміння євроскептицизму крізь призму його типологій. У даному випадку, на наш погляд, орієнтиром для цього є якраз той факт, що ті три названі спільні риси типологій євроскептицизму віддзеркалюють основні причини його виникнення. А головною з них, від якої відштовхуються всі інші, як ми вже згадували в попередніх дослідженнях, є певне розуміння національного інтересу як такого [12, с. 162–178].

Ми пропонуємо на розгляд науковому співтовариству власну типологію євроскептицизму, формування якої стало можливим завдяки дослідженню прихильників євроскептицизму у Великобританії, Франції та Німеччині. На основі отриманих результатів ми виділили поміркований і радикальний типи євроскептицизму. Відповідно до першого євроскептики критикують та піддають сумніву певну діяльність ЄС, його інституції тощо, але готові йти на компроміс у більшості спірних питань. Тому зазвичай такий євроскептицизм є водночас і конструктивним. Серед поміркованих євроскептиків згадаємо таких: британці Уїнстон Черчіль, Джон Мейджор, Вільям Хейг, Джон Кемерон; французи Жорж Бідо, Поль Рамадье, Едґар Фор, Шарль де Голль, Валері Жискар д'Естен, німці Людвіг Ергард, Гульмут Шмідт, Едмунд Штойбер, Герберт Шредер, Оскар Лафонтейн. Жоден з них, будучи поміркованим євроскептиком, не відкидав ідею створення, існування та розвитку об'єднаної Європи (спочатку ЄОВС, ЄЕС, потім ЄС). Натомість радикальні євроскептики, як свідчить наше дослідження, більш агресивно та зазвичай безкомпромісно налаштовані до ідеї об'єднаної Європи, процесів розширення ЄС, існування спільної валюти і взагалі до членства їхньої країни в ньому. До радикальних євроскептиків ми віднесли таких: британці Ентоні Іден, Клемент Еттлі, Маргарет Тетчер, Майкл Портільо, Ієн-Данкан Сміт, Майкл Говард, французи П'єр Мендес Франс, Жан-Марі Ле Пен, Шарль Паскуа, Філіпп Сеґен, Філіпп де Вільє, Марін Ле Пен, німці Курт Шумахер, Александер Гауланд, Бернд Люкке.

Висновки. Зрештою, дослідження типологій євроскептицизму показало, що загалом у сучасній політичній науці накопичилося чимало напрацювань дослідників із цієї проблематики. Більшість із проаналізованих нами типологій демонструють наполегливі спроби науковців пояснити сутність і причини виникнення євроскептицизму. Також ми з'ясували, що нині не існує єдиної та загальноприйнятої типології, яку можна було б постійно застосовувати, вивчаючи досліджуваний феномен. Первинний його поділ на «м'який» і «жорсткий» є надто узагальненим та репрезентує лише міру його радикальності, водночас багато інших аспектів євроскептицизму залишаються поза рамками цієї типології. Авторська типологія є пропозицією здійснити максимально широкий і змістовний поділ євроскептицизму, який можна було б застосовувати під час будь-яких його досліджень. Пошук найбільш коректної типології, на наш погляд, ще триває, тож це завдання потребує подальших дослідницьких зусиль.

Література:

1. Abts K. Sources of Euroscepticism: Utilitarian Interest, Social Distrust, National Identity and Institutional Distrust [Electronic resource] / K. Abts, D. Heerwegh, M. Swyngedouw // *World Political Science Review*. 2009. Access mode to resource: https://www.researchgate.net/journal/1935-6226_World_Political_Science_Review
2. Church C. H. Swiss Euroscepticism: Local Variations On Wider Themes / Clive H. Church // *Euroscepticism: Party Politics, National Identity And European Integration* / Clive H. Church. Amsterdam, New York: European Studies, 2004. 269–290 p.
3. Forster A. Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties Since 1945 / Anthony Forster. London: Routledge, 2002. 168 p.
4. Keating M. Reforging the Nation: Britain, Scotland and the Crisis of Unionism / Michael Keating // *Multinational Federalism: Problems and Prospects* / Michael Keating. New York: Palgrave Macmillan, 2012. (Comparative territorial politics). 107–128 p.
5. Lubbers M. Political versus Instrumental Euro-scepticism. Mapping Scepticism in European Countries and Regions / M. Lubbers, P. Scheepers. // *European Union Politics*. 2005. № 6. P. 223–242.
6. Riishøj S. Europeanisation and Euro-scepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic / Søren Riishøj. // *Středoevropské politické studie*. 2004. № 6. P. 44.
7. Sørensen C. Love me, love me not... A typology of public euroscepticism / Catharina Sørensen. // *Sussex European Institute*. 2008. № 101. P. 29.
8. Taggart P. The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States / P. Taggart, A. Szczerbiak. // *Sussex European Institute*. 2002. № 51. P. 45.
9. Vasilopoulou S. Varieties of Euroscepticism: The Case of the European Extreme Right / Sofia Vasilopoulou. // *Journal of Contemporary European Research*. 2009. № 5. P. 23.
10. Гісса О.К. Причини виникнення євроскептичних настроїв в Україні (за результатами соціологічних досліджень) / О.К. Гісса. // *Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"*. 2016. № 109. С. 356–360.
11. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції / О. Оськін. // *Дослідження світової політики. Збірник наукових праць*. 2009. № 48. С. 26–33.
12. Тарнавський О.Р. Послідовники євроскептицизму у Франції: основні причини зростання їхнього скепсису / Омелян Романович Тарнавський. // *Актуальні проблеми політики*. 2017. № 60. С. 162–178.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ ТА КОНТРОЛЬ НАД НАСИЛЬСТВОМ У ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Яковлева Л. І.,

кандидат політичних наук, доцент,

докторант кафедри регіональної політики та публічного адміністрування

Одеського регіонального інституту державного управління

Національної академії державного управління при Президентові України

Статтю присвячено дослідженню легітимності влади та контролю над насильством у перехідному суспільстві. Зазначено, що в умовах перехідного суспільства особливої політичної ваги, а відтак і наукової актуальності набуває проблема насильства. Її вирішення пов'язується зі здатністю класу забезпечити легітимність влади. У класичних концепціях легітимності наголошується, що лише держава має монополію на насильство. Проте у перехідному суспільстві до насильства можуть вдаватись і окремі групи та політичні організації з метою збереження влади та власності. Відповідно до неоінституційної теорії така ситуація є характерною ознакою суспільства обмеженого доступу.

Статья посвящена исследованию легитимности власти и контроля над насилием в переходном обществе. Отмечено, что в условиях переходного общества особый политический вес и научную актуальность приобретает проблема насилия. Ее решение связывается со способностью политического класса обеспечить легитимность власти. В классических концепциях легитимности отмечается, что только государство имеет монополию на насилие. Однако в переходном обществе к насилию могут прибегать отдельные группы и политические организации с целью сохранения власти и собственности. Согласно неоинституциональной теории такая ситуация является характерным признаком общества ограниченного доступа.

The article is devoted to the study of the legitimacy of power and control over violence in a transitional society. It is noted, that the problem of violence in a transitional society has a special political weight, and therefore a scientific relevance. The solution of this problem is directly related to the ability of the political class to ensure the legitimacy of power. In classical concepts of legitimacy is stated, that only the state has a monopoly on violence. However, in transitional societies, individual groups and political organizations can also resort the violence to preserve power and property. According to the non-institutional theory, this situation is a hallmark of limited access orders.

Ключові слова: легітимність влади, насильство, перехідне суспільство, контроль над насильством, суспільство відкритого доступу.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

На рівні індивідуальної та колективної (інституціоналізованої) політичної діяльності забезпечення контролю над насильством напряду пов'язується із легітимністю влади. Легітимність, як складний соціальний та політичний феномен, неможливий без взаємної довіри між владою та суспільством. Формування простору довіри – це комунікативний процес, що залежить від ефективності горизонтальної та вертикальної політичної взаємодії.

Дослідження феномена легітимності влади та проблеми контролю над насильством у перехідному суспільстві пострадянського типу є одним із головних завдань вітчизняної політичної науки. Адже пострадянські країни перебувають на етапі, коли майже зруйновано старі (тоталітарні, авторитарні) правила політичної гри, а натомість нові (демократичні) ще не сформовано остаточно. Незважаючи на суттєві, а часом і кардинальні відмінності у траєкторіях розвитку пострадянських країн, спільним для всіх них є «радянська система» як «точка відправлення» у процесі переходу, а для більшості – демократія як декларований бажаний «пункт прибуття». Перехідний період характеризується суперечністю «...між уже здійсненою й навіть політично виоформленою дією, з одного боку, та її соціально-правовим закріпленням у вигляді стабільного суспільного ладу, політичного режиму – з іншого... Цей час суспільно-політичних трансформацій є констеляцією безлічі суперечок між неузаконеним новим та юридично і морально вмираючим старим...» [1].

Актуальність дослідження легітимності обумовлена високою суспільною потребою забезпечити контроль над насильством під час перехідного періоду. Без насильства годі уявити сучасну державну владу, але, якщо у влади зникає легітимність, то державі залишається спиратись лише на насильство.

Саме у мінливих, або ж «скаламучених» (Є. Бистрицький) політичних та економічних умовах переходу відбувається проблематизація легітимності влади, а насильство може вийти з-під контролю держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття. Дослідження проблеми легітимності у перехідному суспільстві ґрунтується на теорії М. Вебера. Виокремлення та змістовний аналіз німецьким соціологом трьох «чистих» типів легітимності він напряду пов'язує з типами панування (традиційним, харизматичним та раціонально-легальним), насильством та десакралізацією влади [2]. Ідея М. Вебера щодо нерозривного зв'язку між владою та насильством (або загрозою його застосування) критикують Г. Арендт, П. Рікер та інші. Відповідно до їхньої аргументації, коли у влади зникає легітимність вона змушена спиратись на насильство; натомість легітимна влада не потребує насильства, аби їй підкорялись [3]. У другій половині ХХ століття дослідження легітимності розвивалось у процесі виокремлення політологічного дискурсу від юридичного, із подальшим визначенням понять «легальна (законна) влада», «легітимна влада», «легітимація влади».

Сучасний науковий дискурс щодо легітимності має міждисциплінарний характер, у ньому представлено різні підходи до співвідношення влади та насильства, інтенції та сили, політики та управління, легальності та легітимності, публічного та приватного. Йдеться про дослідження В. Беньяміна, Є. Бистрицького, П. Бурдьє, Ю. Габермаса, Д. Істона, Ж. Лакана, М. Фуко, ін.

Відповідно до веберіанської традиції легітимність влади може базуватись на її сакралізації – «священній» владі традиційного або харизматичного панування. У сучасному політичному процесі досить успішно відтворюються моделі легітимації влади, які містять елементи сакрального (мавзолеї, «священні» війни, культове ставлення до історичних фігур та деяких сучасних політичних діячів тощо), апелюють до релігійного досвіду у процесі обґрунтування права на владу. Якщо звернутись до пострадянського простору, то сакралізація влади відзначається піднесенням харизматичних лідерів, хвилею обожнення влади у середньоазійських республіках та актуалізацією проблеми спадковості влади та пошуку наступника в усіх пострадянських країнах. Визначенню сутності процесів сакралізації та десакралізації влади у перехідному суспільстві присвячено праці таких вітчизняних авторів, як Л. Виговський, С. Дацюк, В. Дрешпак, ін. Дослідження сакралізації як складової легітимації влади та насильства у деяких пострадянських країнах представлено у роботах Т. Захарової «Сакралізація влади як фактор політичної трансформації сучасної Росії» [4], Д. Михайлова «Проблема сакралізації влади у соціально-філософському дискурсі» [5], С. Янова «Сакралізація як феномен політичної діяльності» [6], К. Сігалова «Сакралізація влади як іманентна риса російської політико-правової традиції» [7] та ін.

Альтернативою традиційному та харизматичному пануванню є раціонально-легальний тип легітимності влади. Цей тип властивий демократичному суспільству, саме тому П. Розанвалон називає його «демократичною легітимністю» [8]. Демократична легітимність ґрунтується на раціональній аргументації, яка конкретизує позитивне ставлення громадян до влади, їхню згоду підкорятись, виходячи з раціонального демократичного діалогу між суспільством та владою. Щоправда, бюрократична, або технократична влада, яка уособлює раціонально-легальний тип легітимності, часто діє у власних інтересах, а не в інтересах суспільства. Саме тому представники теорії раціонального вибору (Е. Даунс, У. Нисканен, К. Ероу, П. Б'юкенен, ін.) та неоінституціоналісти (Д. Норт, Б. Вайнгест, Дж. Волліс та ін.), виходячи з моделі «економічної раціональності», пропонують переосмислити процес легітимації влади та насильства з точки зору егоїстичної поведінки бюрократії в управлінні, громадян під час виборчих кампаній, політичних лідерів та партій, які змагаються у конкурентній боротьбі за окремі сегменти політичного ринку. У сучасному політологічному дискурсі недостатньо уваги приділяється зв'язку між типом легітимності влади та її здатністю контролювати насильство у перехідному суспільстві.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідити легітимність влади та контроль над насильством у перехідному суспільстві пострадянського типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міркування щодо сутності легітимності влади починаються із її чіткого розмежування з поняттям легальності. У перехідному суспільстві наявні гострі протиріччя між легальністю та легітимністю влади, а процес делегітимації обранців починається практично одразу після завершення виборчих кампаній. Серед причин делегітимації варто відзначити наступне: «Не всі закони можуть оцінюватися населенням як справедливі, нарешті, законно обрана влада у випадку невиконання своїх обіцянок, невдалого економічного курсу, який спричинив різке падіння рівня життя, може втратити довіру з боку суспільства. У цьому випадку спостерігається процес делегітимації влади» [9, с. 200].

Для українського політичного класу, який пережив уже кілька хвиль делегітимації влади (зокрема, у 2004 та 2013-2014 роках), цілком очевидно, що влада може бути легальною, але не легітимною, і навпаки. Проте у процесі переходу так і не вироблено якісно нових критеріїв легітимності.

У перехідному суспільстві пострадянського типу особливої ваги набуває пошук оптимальної моделі обґрунтування (зокрема самообґрунтування) влади. Адже «...посткомунізм як стан «після комуністичного суспільства» може реально спертися лише на попередні традиції та навички псевдолегітимного політичного владарювання. Йдеться про наявний у суспільстві легітимісційний потенціал – ті ідеологічні побудови, рівень саморозуміння особи, загальні цінності, що є життєвим конгломератом найрізноманітніших засад легітимації посткомуністичної влади та новітнього політичного режиму» [1].

В «Оксфордському політичному словнику» також особлива увага звертається на відмінності між законністю влади (легальність) та її легітимністю (прийнятність для громадян, самовиправдання влади тощо): «Легітимність – прийнятність властивих певній державі процедур ухвалення й запровадження законів для підданих цієї держави... Легітимність, наголошував Вебер, лежить в основі найреальніших відмінностей між способами здійснення влади. Кожна влада вочевидь потребує певного самовиправдання. Є три широкі підстави здійснення влади, і спираються вони на традицію, харизму, раціональний юридичний авторитет: переконаність у законності запровадження правил і праві тих, хто має владу, віддавати накази» [10, с. 356].

Легітимність визначається як ставлення громадян до влади, яке може змінюватись у часі залежно від багатьох факторів. Тому легітимність влади, на відміну від її легальності, є досить мінливим феноменом. «Легітимність можна визначити як стан влади, коли вона визнається більшістю народу законною й справедливою... Легітимність влади означає згоду народу з владою, коли він добровільно визнає її право приймати рішення, які мають виконуватися. Чим нижчий рівень легітимності, тим частіше влада буде спиратися на силовий примус...» [9, с. 200].

Проблема насильства супроводжує всю історію відносин між владою та індивідом. Державна влада потребує легітимації, складовою якої є виправдання монополії на насильство. Адже легітимне насильство – це складова держави, воно приходить разом із державою. На думку П. Рікера, «... політичне існування людини оберігається й формується насильством, насильством державним, яке має ознаки насильства легітимного... насильство держави – це насильство карного характеру. Держава карає; в кінцевому підсумку, це вона володіє монополією психічного примусу; вона відбирає в індивідів право самим вершити правосуддя; вона зібрала до купи й привласнила все те розпорошене насильство, яке дісталось їй у спадок від первісної боротьби людини з людиною; індивід може звернутися до держави зі скаргою на будь-яке насильство, але держава – це остання інстанція, на яку поскаржитися вже нема кому» [3].

Контроль над насильством, на думку Дугласа Норта, – одне із головних суспільних та політичних завдань влади, яке держави вирішують по-різному. У переважній більшості країн світу є індивіди та інституції, які використовують насильство задля концентрації ресурсів та отримання/збереження влади. Окрім цього, контроль держави над насильством є важливим чинником економічного розвитку.

У перехідному суспільстві виникають ризики не тільки щодо обмеження прав і свобод громадян, а і застосування досить специфічної форми організованого насильства – тероризму з політичною метою. До такої форми насильства можна віднести «...і непрямий державний терор, який здійснює місцева влада стосовно людей та організацій, які складають опозицію, і діяльність незалежних екстремістських груп, які мають заколотницьку направленість, і використання терору етнічними угрупованнями, які ведуть суперництво одне з одним у політичній боротьбі, провокацію терактів для розпалювання ненависті до чужоземців та людей інших віросповідань» [11, с. 8].

Відповідно до підходу Д. Норта все суспільство можна поділити на суспільство відкритого та закритого доступу [12]. У останніх держава контролює насильство за допомогою обмеження загального доступу громадян до економічного та політичного ринку, концентруючи владу в руках невеликого кола представників еліти. Вони отримують ренту від влади і тому їм вигідно утримуватись від насильства, як стосовно одне одного, так і стосовно громадян. Проте кожна з елітних груп володіє достатнім потенціалом, аби використати насильство для захисту своїх вузькогрупових інтересів. Тобто насильство розпорошене між різними групами впливу.

Навпаки, у суспільстві відкритого доступу сформовано інституції («правила гри», спільні для всіх), які підтримують вільний доступ усіх громадян до розподілу економічних благ та політичного капіталу. Організоване насильство зосереджене у державних інститутах – військових та поліцейських структурах, а всім іншим організаціям суворо заборонено застосовувати насильство або погрожувати його застосуванням. Політичні сили отримують підтримку громадян, яка й забезпечує їх легітимний контроль над насильством.

На думку Д. Норта «У багатьох суспільствах потенціал насильства латентний: організації в цілому утримуються від його використання, однак час від часу усвідомлюють, що насильство – корисне

знаряддя для досягнення їх цілей. Ці суспільства живуть у тіні насильства... У природній державі розсіяний контроль над насильством призводить до утворення панівної коаліції, що управляє доступом в економіці і суспільстві... Природна держава здійснює координацію цих індивідів і груп через взаємопов'язаний комплекс рентоутворюючих угод, які обмежують доступ до благ решті суспільства» [12].

У розвитку теорії легітимності наступним важливим кроком стало не просто розуміння відмінностей між легітимністю та легальністю, а й обґрунтування підстав легітимності влади в умовах традиційного панування, харизматичного лідерства та бюрократичного урядування. У перехідному суспільстві через проблематизацію демократичного типу легітимності відбувається посилення традиційної та харизматичної легітимності. Це й не дивно, адже ці типи легітимності апелюють до сакрального у владі. На відміну від посилення на важливість дотримання певних юридичних норм, як основу обґрунтування влади в умовах демократії, легітимність апелює до реального досвіду (або пам'яті про нього) встановлення та дії влади у первісному суспільстві. Саме тоді феномен влади стає складовою релігійної картини світу, з'являються та закріплюються уявлення щодо авторитету влади «Божою милістю». Легітимність традиційного типу (влада монарха, яка походить від Божого благословіння) є первородною відносно інших типів.

На протигагу повній та завершеній легітимності влади царів та жерців первісного і традиційного суспільства, у тих країнах, які наважились здійснити модернізацію, формується демократичний тип легітимності. Його елементи можна знайти вже у античних республіках і цей тип легітимності характеризується виборами громадянами влади. Він «недосконалий», адже обранці мають шукати раціональне обґрунтування власної легітимності та постійно підтверджувати її серед громадян. Демократичний тип потребує подвійної легітимації: підтвердження підтримки влади до голосування і після нього, за результатами діяльності обраної влади. Натомість у демократичного політичного режиму є й свої переваги. Демократія має незрівнянно більший потенціал легітимації, її підтримка залежить не від однієї вузької елітної групи, а від більшості населення.

У другій половині XX століття домінує переконання, що основою легітимності є раціональне обґрунтування претензій на владу, а харизматична й традиційна легітимність залишаються у минулому. Зокрема С.М. Липсет вважає, що «...легітимність передбачає спроможність (політичної) системи створювати й підтримувати переконання, що наявні політичні інституції оптимальні для даного суспільства» [10, с. 357].

Проте вже наприкінці XX століття політична криза у країнах Центральної та Східної Європи переконливо продемонструвала силу національних рухів та хиткість, здавалось би «вічних» кордонів. Спроможність влади урядувати, тобто віддавати такі накази, які суспільство вважає обов'язковими до виконання, значно послабилась у розділеному суспільстві. «Криза легітимності національних держав, яка пов'язується із невизнанням наявних кордонів з боку певних груп, призвела до розпаду Югославії, СРСР, Чехословаччини...» [10]. На початку XXI століття в умовах розширення ЄС за рахунок колишніх країн радянського табору відбувається нова проблематизація легітимності. Її передумови полягають у необхідності «делегування» легітимності від національних урядів до інститутів управління ЄС, а зміст – у раціональному виборі між підтримкою легітимності урядів національних держав-членів та наданням більшої влади Європейській Раді, Європейському парламенту та Європейській комісії.

Легітимність, заснована на раціональній аргументації, критикується з боку представників постмодерністських теорій, які ставлять під сумнів усі наративи та принципи організації модерного суспільства, ідентифікуючи його як «суспільство контролю» (Ж. Дельоз, М. Фуко). У постмодерному дискурсі декларується повернення до архаїчних форм організації («новий трайбалізм»), відмова від раціональності (передусім логоцентризму), критика ідеологій, а також формування мереж замість ієрархії, розпорошення влади, неможливість обмежити насильство та гноблення вимогами універсальної раціональності. М. Фуко не бачить підстав для протиставлення легітимного права на владу (що ґрунтується на раціональності) і панування та гноблення [13, с. 335].

Сьогодні йдеться також про застосування політичних технологій задля маніпуляцій громадської думкою. Політичні технології довели свою ефективність під час виборчих кампаній на пострадянському просторі. Технократія не використовує насильство як інструмент легітимації, але й до формування авторитетної влади на основі солідарності суспільства з метою досягнення суспільного блага їй ще далеко.

У політичній історії є приклади того, як раціональна аргументація допомагає владі контролювати насильство і може бути основою демократичного типу легітимності. На це звертає увагу Г. Арендт: «В еллінських полісах... було дві різні форми здійснення впливу, одна з яких застосовувалася до громадян полісу і реалізувалася через слово, інша – для рабів та варварів за допомогою насильства» [14].

Легітимність влади, її сакралізація або раціоналізація, обумовлена організацією взаємодії між політичною системою та громадянами. У демократичних країнах сформувався специфічний тип організації –

публічна політика. Це «...особливий спосіб організації суспільного життя, присутній у діях і влади, і підвладних, і держави, і громадянського суспільства» [15, с. 7]. В основі публічної політики – раціональна організація взаємодії між владою та громадянами, яка уособлюється бюрократією.

Легітимізація влади у широкому історичному контексті представляється як процес раціоналізації бюрократичної діяльності, десакралізації політики і виборів, звільнення суспільства від ілюзій, і як наслідок руйнації «традиційної» й «харизматичної» легітимності. В основі раціональної легітимності бюрократії лежать такі її характеристики, як спеціалізація, ієрархія, правила, безособовість, призначені посадовці, посадовці з повною зайнятістю, посадовці-кар'єристи, розділення публічного і приватного [15, с. 244]. Із цим типом легітимності пов'язуються і виклики для демократичної політики. Адже влада бюрократів походить не від суспільства, а від їх експертних знань. Політичний лідер «...опиняється у становищі «дилетанта», який протистоїть «експертам», стикаючись із підготовленими посадовцями, що присутні в структурі менеджменту чи адміністрування...» [15, с. 244]. Небезпека для суспільства полягає у тому, що бюрократія використовує раціональну аргументацію та технології для реалізації власних цілей, а не слугуючи суспільному інтересу. На думку представників теорії публічного вибору вирішення цієї проблеми полягає в обмеженні державного регулювання, мінімізації влади бюрократії та водночас посиленні ринкових механізмів. Це не суперечить принципу раціонального обґрунтування легітимності. На думку П. Розанвалона «... часто раціональніше буде обмежити свободу дій влади, щоб уникнути прийняття нею кон'юнктурних рішень, пов'язаних, наприклад, із виборчими планами, які суперечать загальному інтересу на середньострокову перспективу» [8, с. 181].

В Україні, як і в деяких інших перехідних країнах пострадянського типу, демократизація відбувається в умовах збройного конфлікту, спричиненого зовнішньою агресією. Утримання монополії на застосування насильства, а також визначення та суворе дотримання межі насильства з боку держави у такій ситуації є вкрай важливими. З метою подолання делегітимації влади внаслідок краху авторитарної політичної системи, економічної кризи та різкого зниження життєвого рівня громадян необхідно встановити контроль держави над насильством, уникнути «розпорошення» насильства серед різних політичних суб'єктів, і водночас чітко визначити основу легітимного застосування насильства.

Висновки із даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Протиріччя між такими стратегіями легітимації влади, як сакралізація та раціоналізація особливо загострюються у перехідному суспільстві пострадянського типу. Залишаються дискусійними питання щодо можливості/достатності раціонального обґрунтування легітимності влади («розрахунку згоди», за висловом П. Б'юкенена), здатності сакральної влади уникати/обмежувати насильство, зв'язку між типом легітимності та політичним режимом, визначення шляхів забезпечення легітимності влади та обмеження насильства, які сприятимуть здійсненню переходу до демократії.

У суспільстві відкритого доступу сформовано політичну традицію, яка спирається на раціональну аргументацію як основу обґрунтування демократичної легітимності влади. Це суспільство вирішило проблему контролю над насильством за допомогою десакралізації влади та обмеження бюрократичного панування. Перехідне суспільство, які рухається від авторитаризму до демократії, потребує «установчої» (П. Розанвалон) легітимності. Відмова від авторитарного панування у пострадянських країнах зумовлює процес десакралізації влади, у тому числі десакралізації виборів. Це обов'язкова умова формування демократичної легітимності у перехідному суспільстві. Але вона є недостатньою. Друга умова полягає в обмеженні влади бюрократії та впровадженні принципів вільної конкуренції у публічну політику й урядування.

Література:

1. Бистрицький Є. Державотворення: шляхи легітимації [Електронний ресурс] // Українська державність у XX столітті / Є. Бистрицький. К.: Політична думка, 1996. 320-348 с. Режим доступу: <http://bystrytsky.org/derzhukr.htm>
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [Електронний ресурс] / Макс Вебер: пер. з нім. О. Погорілий. К: Основи. К., 1998. 534 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>
3. Рікер П. Держава й насильство [Електронний ресурс] / Поль Рікер // Незалежний культурологічний часопис «І»: Насильство. Влада. Терор. 2002. Число 25. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/riker.htm>
4. Захарова Т. И. Сакральные основания легитимации власти / Т. И. Захарова // Политические проблемы современного общества: Материалы межвуз. науч. конф. студентов, аспирантов, докторантов и преп. по специальности «Политология». Издательский центр «Наука», 2009. Вып. 11. С. 85–90.

5. Михайлов Д. Н. Проблема сакрализации власти и ее интерпретация в социально-философском знании / Д. Н. Михайлов // Вестник Воронежского государственного университета: Серия гуманитарные науки, 2006. № 2, ч. 2. С. 79–86.
6. Янов С. В. Сакрализация как феномен политической деятельности: автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. полит. н.: спец. 23.00.02 / Янов С.В.; [Кубан. гос. ун-т]. Краснодар, 2002. 22 с.
7. Сигалов К. Е. Сакрализация власти как имманентная черта российской политико-правовой традиции / К. Е. Сигалов // Правовые традиции. Жидковские чтения: матер. VIII междунар. науч.-практ. конф. М.: Изд-во РУДН, 2013. 235–239 с.
8. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон, пер. з фр. Євгена Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.
9. Соціологія політики: Енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петрова, А. В. Толстоухов. К.: Вид.-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.
10. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана]; пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 790 с.
11. Мошкова Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Л. І. Мошкова; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2001. 24 с.
12. Норт Д. В тени насилия: уроки для обществ с ограниченным доступом к политической и экономической деятельности: докл. к XIII Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 3–5 апр. 2012 г. [Электронный ресурс] / Д. Норт, Дж. Уоллис, С. Уэбб, Б. Вайнгаст; пер. с англ. М. Дондуковского и Е. Леонтьевой; под науч. ред. А. Яковлева и Л. Полищука; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 48 с. Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2012/04/01/1265143365/North.pdf>
13. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
14. Амельченко Н. А., Шейко Ю. О. Співідношення влади, примусу та насильства в сучасних теоріях влади / Н. А. Амельченко, Ю. О. Шейко // Наукові записки НаУКМА. Серія Політичні науки. 2009. Т. 95. 3–8 с.
15. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; пер. з англ. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 549 с.

УДК 304.4

ПОЛІТИЧНИЙ АКЦІОНІЗМ У СУЧАСНОМУ МИСТЕЦТВІ ЯК СОЦІАЛЬНА ДІЯ

Бавикіна В. М.,

аспірант соціологічного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті представлений аналіз такої форми сучасного мистецтва як політичний акціонізм. Він розглянутий у контексті інтерпретативної соціології Макса Вебера як соціальна цілераціональна дія, що має ознаки як мистецького твору, так і політичного протесту.

В статье представлен анализ такой формы современного искусства как политический акционизм. Акционизм рассматривается в контексте интерпретативной социологии Макса Вебера как социальное целерациональное действие, у которого есть признаки как произведения искусства, так и политического протеста.

The article consists analysis of such contemporary art form as political actionism. Actionism as instrumental-rational social action is considered in context of Max Weber's interpretive sociology. It has evidences of art form and political protest either.

Ключові слова: сучасне мистецтво, соціальна дія, політичний акціонізм, політичний протест, соціальний конфлікт.

Постановка проблеми. Художній акціонізм – це мистецький феномен, що виник у другій половині ХХ століття як мистецтво прямої дії, що реалізується за допомогою різноманітних художніх засобів, методів та прийомів як соціальний та політичний протест.

На сьогодні прикладами акціонізму є Віденський художній акціонізм (середина ХХ століття) та політичний акціонізм у Росії (кінець ХХ століття). В інших країнах також можна знайти приклади окремих акцій, але це не систематичне явище, що не має спільного контексту.

Акціонізм є реакцією на громадську та політичну ситуацію, але його поява є швидше симптомом проблеми, ніж його ілюстрацією або критикою, що зазвичай є традиційним підходом у політичному мистецтві. Появу політичного акціонізму можна пов'язати з неможливістю прояву особистої та публічної свободи громадянина – саме тому такий прояв набуває гіперболізованих і радикальних для суспільства форм. Аналіз акцій дозволяє простежити динаміку трансформацій соціальної реальності, виділити основні процеси та фактори її формування.

У роботі політичний акціонізм розглядається виключно як раціональна свідомо дія художника, що не є результатом психічних відхилень або недостатньо розвинутих розумових здібностей. Здійснюється спроба ідентифікувати політичний акціонізм як соціальну комунікативну дію, що передбачає проактивність і головною метою якої є спроба трансформації соціальної реальності. Основою для існування такої дії є знання соціальних правил та їх аналіз для подальшої зміни рутинних практик.

Мета статті. У контексті розгляду політичного акціонізму як соціальної дії ми маємо звернутись до кількох теорій інтерпретативної соціології – теорії соціальної дії Макса Вебера та символічного інтеракціонізму Джорджа Міда.

Виклад основного матеріалу. Політичний акціонізм може розглядатись як неінституціонізована соціальна практика, яка вступає в протиріччя з іншими (хабітулізованими) практиками і таким чином породжує нові патерни дії та нові змісти. Але термін «практика» передбачає певний рівень неусвідомленості суб'єкта в момент її здійснення. Тому розглядаючи акціонізм як практику, ми нівелюємо одну із головних характеристик даного феномена – усвідомленість, раціональність і навмисність. Саме такий набір характеристик Вебер надав соціальній дії, яка, на відміну від практики, ще не входить у звичку і має усвідомлений зміст, яким його наділяє людина в момент звершення, і який вона може пояснити. Соціальна дія – це будь-яка дія, що направлена на іншу людину або групу осіб; це будь-яке проявлення соціальної активності (діяльність, поведінка, реакція, активність).

У контексті розгляду політичного акціонізму можна ототожнювати соціальну дію та соціальну взаємодію, адже акція викликає відповідну дію (від випадкових глядачів, поліцейських), але водночас може її і не викликати (перехожі можуть проходити повз і ніяк не реагувати на дії акціоніста). Також метою відповідної реакції (якщо вона з'являється) може бути не діалог, а припинення дії, усунення художника та його ізоляція. Тим не менш соціальна взаємодія є основою політичної акції. Тільки взаємодія дозволяє закріпити за художником його соціальну роль, а глядач при даній взаємодії має можливість отримати знання, інформацію та досвід. На думку Пітіріма Сорокіна, соціальне взаємодія – це взаємний обмін колективним досвідом, знаннями, поняттями, вищим результатом якого є виникнення «культури» [4, с. 526].

Ми на самому початку відмовляємося від парадигми Дюркгейма, який зазначає, що дії людини обумовлені соціальною структурою, тобто об'єктивними зовнішніми факторами, виключаючи можливість впливу та конструювання людиною соціальної реальності. Натомість будемо послуговуватись підходом, започаткованим Вебером, де людина наділяється можливостями та правами суб'єкта, соціального агента (чи актора). Це не означає, що ми повністю виключаємо вплив системи на дії суб'єкта, але ми залишаємо за ним можливість проявляти індивідуальність та ініціативу та можливість конструювання соціальних інститутів. Доцільнішим буде колабораційний принцип Бергера та Лукмана, які об'єднали ці дві концепції, пропонуючи гіпотезу, що з одного боку дії людини детерміновані суспільством, а з іншого – людина впливає на суспільство. Це одночасний паралельний процес, дві складові якого не суперечать одна одній, а органічно створюють і підтримують баланс соціальної реальності.

Своєю соціальною дією акціоністи вимушені порушувати механізми соціального контролю та соціальні норми.

Макс Вебер сформулював, що у фокусі суб'єктивної соціології перебувають мотивовані дії соціальних агентів, які можуть бути зрозумілі та інтерпретовані шляхом проникнення в їх суб'єктивні смисли. Однак таке розуміння стосувалося у Вебера лише раціональних дій, орієнтованих на досягнення певних практичних цілей. За Вебером найважливіше – суб'єктивні уявлення, думки і смисли, які в підсумку і формують очікування. Контекст акціонізму може розумітися так: відмінні від загальноприйнятих уявлення акціоністів привели до інших очікувань від держави, правових норм (вірніше практичного втілення цих норм), що призвело до того, що держава і соціальні інститути не виправдали дані очікування і це спровокувало конфлікт інтересів, який в свою чергу породжує саму акцію. Це пояснюється появою первісного конфлікту, але поки що не пояснює саме таку форму його демонстрації.

Про «суспільно орієнтовані дії» ми будемо говорити в тих випадках, коли дії індивіда суб'єктивно усвідомлено співвідносяться з діями інших людей [1, с. 509]. (Тут можна зробити акцент на слові «суб'єктивно», тому що, якщо взяти норму, то дії акціоністів не співвідносяться з діями інших, оскільки вони порушують громадський порядок, суспільну норму, закон, але самі акціоністи стверджують, що їхні акції для людей. Також тут можна сказати про те, що так чи інакше дії акціоністів «співвіднесені», оскільки як вони детерміновані діями інших людей, залежать від них і трансформуються залежно від них).

Вебер виділяє три умови, які повинні задовольняти усупільнення (суспільно орієнтовані) дії:

1. Вони усвідомлено орієнтовані на очікування, які засновані на певних постановах.
2. Ці встановлення сформульовані суто цілераціонально відповідно до очікуваних в якості слідства дій усупільнення орієнтованих індивідів.
3. Смислова орієнтація індивідів суб'єктивно цілераціональна.

І далі Вебер говорить про те, що необхідна для соціальної дії «орієнтація» поведінки може полягати і в протидії встановленим порядкам. Але навіть така протидія і порушення правил залишає даного агента учасником товариства і не виключає його. Тобто навіть руйнівні дії акціоністів ми повинні розглядати як частину громадського порядку, а маргіналізованих акторів теж як частину суспільства. Але при цьому, вказує Вебер, під час дії індивіда, що порушує громадський порядок, даний індивід все-таки може очікувати, що інші цього порядку будуть дотримуватися. Саме ця умова дає можливість раціоналізувати дію і передбачити деякі наслідки, тому що в умовах акції немає жодної раптової неординарної дії, яка вривається в повсякденну соціальну реальність. Ми не будемо думати, що випадкові глядачі приєднуватимуться до акції – в момент порушення порядку одним індивідом, інші продовжуватимуть цього порядку дотримуватися.

Важливим також є те, на що саме індивід орієнтує свою дію. Якщо ми припустимо, що акціоніст орієнтований виключно на державу, то звузимо його практику до класичного протистояння політичній опозиції. Також ми не можемо обмежити дану дію ні громадськими групами, ні полем мистецтва. Саме цей конфлікт є перешкодою для встановлення меж акціонізму і віднесення його до будь-якої категорії, що має чіткі межі (мистецтво чи політика, перформанс або соціальний протест). Дану розбіжність можна вирішити завдяки теорії дії Вебера [1, с. 513], який вказує

на можливість дії бути усвідомлено орієнтованою на кілька систем установлень. Таким чином, акціонізм орієнтований на три системи установлень: мистецтво (конвенційні розпорядження авангардного мистецтва, на які орієнтує свої дії акціоніст), суспільство (вище ми вже вказали на орієнтацію як можливість порушення чого-небудь), держава. Вплив даних систем і рівень детермінованості завжди різний, але всі три системи мають емпіричну значимість з тієї причини, що поведінка акціоніста у втіленні акції орієнтується на ці три системи (вірніше на суб'єктивно усвідомлений сенс цих трьох систем) [1, с. 514]. Що важливо, Вебер вказує на суб'єктивність досягнутого сенсу, що дає нам можливість не виправдати дії акціоніста, а враховувати відмінність множинності усвідомлених суб'єктивних смислів однієї системи, які існують одночасно в одному місці. І дія акціоніста вважається маргінальною через те, що індивіди (якщо ми візьмемо середнє значення) вимагають, вірніше очікують, такої ж поведінки від інших індивідів (Вебер називає це «відповідно встановленим порядком суспільної поведінки»).

Вебер також розглядає дії, що не підпадають під традиційні уявлення та здійснюються без мотиву відповідати певним соціальним нормам або очікуванням. У зв'язку з чим виділяє певні типи соціальної дії:

1. Дії, що суперечать встановленому порядку.
2. Дії, що відхиляються від нормативних.
3. Дії, що обумовлені порядком.

У разі акціонізму неможливо застосувати до дії лише одну категорію, розглядаючи в подальшому акціонізм виключно в її рамках. Характеристики акціонізму, які ми визначили раніше, а саме обумовленість контекстом і свідоме порушення норм, дозволяють нам об'єднати дві останні категорії, де дії акціоніста відхиляються від норми, але водночас залежать від даної норми. Але і поєднання цих категорій лабільно.

Ціннісно-раціональна дія є розширеною традиційною дією, до якої додається момент усвідомлення – мотивів, засобів, методів тощо. Цілераціональна дія набуває такі самі якості, основною різницею між цими двома типами дії є орієнтація, якою в першому випадку постає цінність (що не ставить на перший план необхідність якісного результату), а в другому – ціль, тобто дія раціоналізована та прагматична, направлена на досягнення конкретного бажаного результату, що визначається заздалегідь. Ціннісно-раціональна дія полягає в тому, щоб здійснити певну, не індивідом задану цінність. Засоби для здійснення даної цінності людина вибирає, але сама цінність незмінно дана їй як би ззовні.

Акціонізм – дії, які порушують нормативні структури, а значить традиції і звичаї. І тут ми говоримо не про звичай порушувати громадський спокій, а про звичай проявляти Власний індивідуальність, про звичай свободи слова та звичай розмаїття способів життя, звичай гетерогенного Суспільства. При цьому абсолютно забувається, що звичай іноді захищений сильніше закону, бо на сторожі його стоїть моральне почуття. «Стабільність звичаю (як такого), – пише М. Вебер, – заснована, по суті, на тому, що індивід, який не орієнтується на нього в своїй поведінці, виявляється поза рамками» прийнятого «в його колі, тобто повинен бути готовий переносити всякого роду дрібні і великі незручності і неприємності, поки більшість оточуючих його людей рахується з існуванням цього звичаю» [1, с. 434]. Теорія соціальної дії Вебера представляє для нас інтерес з точки зору концептуалізації акціонізму як соціальної дії та розуміння її інтенціональних характеристик. Але необхідно зазначити, що ми не можемо розглядати цілісний феномен політичного акціонізму виключно в рамках даної теорії, адже тоді нам доведеться визнати герметичність акціонізму як дії, його самостійність (незалежність) та його визначальну роль у конструюванні соціальної структури. Таке твердження видається нам редукціоністським, яке до того ж нівелює дане нами визначення акціонізму, який, з одного боку має інтенції до зміни соціальної структури, але, з іншого, поява кожної акції обумовлюється змінами в даній структурі. З нашої точки зору більш коректним буде розглядати політичний акціонізм як соціальну дію, що детермінована різноманітними процесами соціальності, але одночасно є рефлексією даних змін, спробою їх художнього осмислення та локального постулювання нових принципів соціального життя. Таку, з першого погляду, суперечливість вирішує теорія структурації англійського соціолога Ентоні Гіденса, що одночасно вказує на механізми примусу зі сторони соціальної системи та активність і можливість стосовно незалежної дії з боку соціального агента. У даній роботі такий вибір продиктований специфікою самого політичного акціонізму, який постулює активного агента, дії якого обумовлені авторитарністю системи та її тиском. У нашій роботі ми маємо звернути увагу на теми влади, примусу, обмеження та можливості дії, адже саме функціонування та соціальний конфлікт, що виникає через порушення їх функцій, є джерелами політичного акціонізму.

Акціонізм є запереченням соціальних теорій, які редукують дії людини до механічного повторення одних і тих самих дій, що мають підтримувати життєдіяльність системи. Адже акціонізм є активною дією, яка не просто має ціль та зміст, а йде проти усталених правил та практик.

Щоб зрозуміти акціонізм та впевнитись у тому, що це не просто маргінальна течія чи божевільні люди, необхідно звернутись до смислів, якікладають акціоністи у свої дії. Згідно з Вебером, саме це допоможе зрозуміти саму дію, адже саме поставлена мета визначає спосіб нашої дії. Акціонізм – це активна відповідь, а не пасивна реакція.

Активна дія, під визначення якої підпадає політичний акціонізм, Гідденс пов'язує з реалізацією влади – реалізацією здатності індивіда «втручатися (або стояти осторонь) в події, що відбуваються» (2, с. 56). У повсякденному житті кожен індивід, займаючи певне соціальне становище і перебуваючи в певному місці стратифікаційної системи, має зони особистого і громадського впливу. Процедури такого впливу вже не мисляться індивідом як прояв або реалізація його влади (або можливості її реалізації). Але одночасно зі звичною зоною впливу (які можуть бути пов'язані з професійною діяльністю, особистою і т.п.) кожен індивід має потенційну можливість «втручання» в інші сфери соціальної структури. Дане втручання може бути конструктивним, деструктивним, мати наслідки чи ні, але так чи інакше така здатність є у кожного індивіда (незалежно від того замислюється він про існування такої можливості чи ні). Гідденс також вказує на те, що незважаючи на популярну думку про обмеження влади індивіда тими обставинами, які можуть піддаватися змінам, такий фактор не може означати зникнення можливості дії. «Відсутність свободи вибору» не має на увазі заміну дії реакцією. «Для того, щоб бути діячем необхідно реалізовувати здатність до використання (постійно, в повсякденному житті) всього спектра влади, включаючи і вплив на використання влади іншими. Діяльність залежить від здатності індивіда «вносити зміни» в раніше існуючий стан справ або хід подій» [2, с. 56].

Як ми вже зауважували, концепт онтологічної безпеки – один із базових у теорії структурації. Це не тільки базовий фактор всього соціального життя, а й те, що визначає й обумовлює поведінку індивіда. Онтологічну безпеку можна розглядати як фундаментальну характеристику соціального життя індивіда. Що таке онтологічна безпека: «на вигляд другорядні і не суттєві правила поведінки, умовності у традиційному повсякденному соціальному житті виявляються фундаментальним каркасом соціального життя, відіграють першочергову роль у справі «приборкання» джерел підсвідомої напруженості, які в іншому випадку повністю поневолили б нас» [2, с. 19]. Ми можемо говорити про те, що політичний акціонізм порушує онтологічну безпеку інших суб'єктів, підриває основи доступності дискурсу. Про це навіть свідчить експеримент Гарольда Гарфінкеля, коли деякі учасники досліду робити девіантні (що просто відхиляються від норми) дії і це порушувало «онтологічну безпеку» тих, хто був поряд. Це були експерименти, де вчений порушував звичний порядок.

У певний момент часу та простору (локально) політична акція порушає рутинну структуру соціальної системи, де рутина забезпечує цілісність особистості соціального діяча в процесі його (або її) повсякденної діяльності [2, с. 111], призводячи до «критичної ситуації». Під «критичною ситуацією» Гідденс розуміє непередбачувані обставини радикального роз'єднання (порушення) цілісності, що впливає на значну кількість індивідів; ситуації, що загрожують або руйнують віру в стійкість інституціалізованих зразків соціальної поведінки [2, с. 112]. Але необхідно припустити, що таким порушенням послідовності моментів повсякденності акціонізм може бути лише на даному етапі його розвитку. При можливому набутті цієї течії інституціональних меж та певної хабітулізації (як це сталося власне з перформансом), акціонізм також має тенденції до рутинізації. Під політичним акціонізмом у такому випадку ми можемо розуміти позитивну «критичну ситуацію», яка не завдає шкоди ні фізичному, ні моральному здоров'ю індивіда, але порушує цілісність його символічних уявлень та інтерпретацій, втручається в його буденність, порушує буденність тим, що змінює стійкі норми соціальної поведінки та порушує віру в певні соціальні та політичні категорії. Буденна рутина, в якій перебуває індивід, передбачає також певні стійкі цінності та погляди, а саме це і намагається порушити акціонізм. Чому ми вживаємо саме слово «втручається»? Таке слово може бути застосоване до будь-якого мистецтва, адже воно має потенціал трансформувати реальність на символічному рівні. Але практично всі види мистецтва є інституціоналізованими і індивід за власним бажанням дозволяє мистецтву впливати на себе, хоча б з тієї причини, що він добровільно йде в те місце, де це може відбутись. Щодо вуличних акцій та перформансів – то вони не є агресивними та не мають такої авторитарної форми. І зазвичай є анонованими, а тому очікуваними. Онтологічна безпека, про яку ми згадували раніше, є основою людської автономності, що перш за все забезпечується рутиною, тобто передбачуваністю та звичкою [2, с. 116]. Що в свою чергу передбачають збій у звичних реакціях та способах діяльності. Саме такий «збій» стається при випадковому неочікуваному (для індивіда) зіткненні з політичною акцією.

Висновки. Відсутність знання про такий вид діяльності, неможливість ідентифікації, а значить інтерпретації, призводить до «критичної ситуації». З цього і негативні реакції (в своїй більшості) на акціонізм: по-перше, через нерозуміння і неможливість інтерпретації, а по-друге, акціоністи порушують «базис довіри» (про який говорить Ірвінг Гофман). Індивіди не знають, що очікувати від того, хто вже порушив цей базис такою інтервенцією.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; сост., общ. ред. и посл. Ю.Н. Давыдова. М.: Прогресс, 1990. 808 с.
2. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк о теории структуризации. 2-е изд. / Э. Гидденс; пер. с англ. И. Тюрина М.: Академический проект, 2005. 528 с.
3. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. Сорокин; пер. с англ. М.: РХГИ, 2000. 1054 с.
4. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество / П. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. М.: Политиздат, 1992. 542 с.
5. Adorno T.W. Critical Models: Interventions and Catchwords / Theodor W. Adorno, Henry W. Pickford. New York: Columbia University Press, 2005. 448 p. (European Perspectives: A Series in Social Thought and Cultural Criticism).
6. Arendt Hannah. Between Past and Future. New York: Viking Press, 1961
7. Bishop C. Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship / Claire Bishop. London; New York: Verso, 2012. 390 p.
8. Arns I. Subversive Affirmation: On Mimesis as a Strategy of Resistance / Inke Arns, Sylvia Sasse: [Electronic resource]. Access mode: http://www.inkearns.de/wp-content/uploads/2011/01/2006_Arns-Sasse-EAM-final-book.pdf

САМООПРЕДЕЛЕНИЕ (НЕ)РЕЛИГИОЗНОСТИ В ОПРОСАХ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДАННЫХ НА ПРИМЕРЕ СЕМИ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИХ ОБЩЕСТВ

Бовгиря И. В.,

аспирант кафедры социологии

Национального университета «Киево-Могилянская академия»

В статье используется подход измерений религиозности с целью оценки того, насколько измерения религиозности определяют отличия религиозных и нерелигиозных по самоопределению респондентов в разных обществах Восточной Европы. В работе представлен сравнительный анализ результатов Мирового исследования ценностей (WVS) в 7 странах Восточной Европы. Результаты демонстрируют, что хотя для всех обществ региона характерны значимые отличия между исследуемыми группами относительно индикаторов измерений религиозности, однако эти различия не позволяют определить четко очерченные отношения и поведение, которые описывают каждую из исследуемых групп.

У статті використовується підхід вимірів релігійності з метою оцінки того, наскільки виміри релігійності визначають відмінності між релігійними та нерелігійними за самовизначенням респондентів в різних суспільствах Східної Європи. У роботі представлено порівняльний аналіз результатів Світового дослідження цінностей (WVS) у 7 країнах Східної Європи. Результати демонструють, що хоча для всіх суспільств регіону характерні значимі відмінності між досліджуваними групами щодо індикаторів вимірів релігійності, проте ці відмінності не дають змогу виділити чітко окреслені ставлення й поведінку, що характеризують кожну з досліджуваних груп.

The article applies religiosity dimension approach to evaluate how various dimensions define differences between those who consider oneself as either religious or non-religious in societies of Eastern Europe. It presents a comparative analysis of WVS survey results from 7 countries of Eastern Europe. It shows that, while all of the countries within the region have statistically significant differences between investigated groups, these differences are limited in ability to define clear differences in attitudes and behavior of each of target groups.

Ключевые слова: религиозность европейских обществ, религиозность посткоммунистических обществ, измерения религиозности.

Постановка проблемы. В исследованиях религиозности, особенно в исследованиях, направленных на количественное кросс-культурное сравнение, большое значение уделяется выбору универсальных и надежных индикаторов. Такое внимание к выбору индикаторов связано прежде всего с необходимостью получить сравнимые результаты, которые позволят описывать все страны в выборке с точки зрения одних и тех же понятий, учитывая при этом конфессиональные, культурные и лингвистические особенности. Хотя значительная часть исследований религиозности основывается на сравнении результатов кросс-культурных опросов, многие религиозные индикаторы, представленные в масштабных кросс-культурных исследованиях, могут быть рассмотрены как универсальные лишь с определенными оговорками¹. Одним из таких индикаторов является характеристика себя респондентом как религиозного или нерелигиозного. Индикатор самоопределения как (не)религиозный(ая) использовался для исследования религиозности в Восточной Европе и изменений религиозности после падения коммунистических режимов такими учёными, как М. Томка (Miklos Tomka) [10], О. Мюллер (Olaf Müller) [6], Д. Миронович, Е. Решетняк [2], С. Сальникова [3], И. Боровик [4] и многие другие. В таком аспекте религиозное самоопределение имеет значение скорее не абсолютных величин, а относительных. Так М. Томка говорит о том, что само-

¹ Например, для ряда исследований характерно нивелирование разнообразия религиозных картин мира и нормативных религиозных практик: вариативность индивидуальных религиозных практик (молитва или медитация), разные доктринальные взгляды на частоту участия в религиозных службах [9, с. 235], разные картины возможности жизни после смерти (существование как рая, так и ада; вместо ада прекращение существования как альтернатива жизни после смерти в раю; реинкарнация) [1, с. 34], сложности перевода некоторых понятий с сохранением единого смысла и контекста в разных странах и культурах [6, с. 24] и многое другое.

определение «религиозный/нерелигиозный» скорее связано с аппроксимацией к некой культурной модели «религиозного человека». Причем модель эта не универсальна и изменяется от общества к обществу, а также с течением времени под влиянием других социальных факторов [10, с. 70]. Использование такого индикатора в сравнительных кросс-культурных исследованиях позволяет оценить степень принятия населением этой культурной модели.

Восточная Европа характеризуется значительными изменениями в религиозной сфере после падения коммунистических режимов, связанными с завершением эпохи политики государственного атеизма и выхода религиозной сферы из-под контроля государственного аппарата. Значительный период государственных репрессий в отношении как религиозных организаций, так и индивидуальных проявлений религиозности не мог не отразиться на размывании культурной модели «религиозного человека». Значительные изменения, которые произошли в восточноевропейских обществах за время пребывания их под контролем коммунистических режимов (профессиональная занятость женщин, широкая система образования под контролем государственных программ, а также государственная политика пропаганды научного атеизма), изменили формы культурного переадаптации, в том числе и религиозных традиций. Знания и нормы в отношении религии в посткоммунистических странах приобрели достаточно фрагментарный характер для целых поколений [10, с. 6].

Таким образом, актуальной исследовательской проблемой является возможность оценки обществ Восточной Европы по индикатору самоопределения «(не)религиозный/ая» в условиях размытых и фрагментарных знаний населения о культурных аспектах этого понятия. Решение такой проблемы выходит за рамки одной статьи, однако нами предлагается некоторый вклад в ее решение, мы берем за основу наработки О. Мюллера в концептуализации религиозности и применяем их в работе с данными международных опросов общественного мнения.

Цель статьи – определить, насколько группы с разными показателями по индикатору самоопределения «религиозный(ая)/нерелигиозный(ая)» действительно отличаются с точки зрения отношения/принятия ключевых поведенческих и когнитивных аспектов религиозности, а следовательно, отражают степень близости/отдаленности от возможной культурной модели «религиозного человека». Для достижения поставленной цели необходимо выбрать индикаторы, которые могут послужить описательными характеристиками модели «религиозного человека», и соотнести представленность этих характеристик в разных с точки зрения религиозного самоопределения категориях населения.

Изложение основного материала. Существует немало международных опросов, содержащих блоки, посвященные исследованию религиозности, которые также охватывают регион Восточной Европы: Европейское исследование ценностей (EVS), Мировое исследование ценностей (WVS), Международная программа социальных исследований (ISSP), исследование «Aufbruch Survey», Европейское социальное исследование (ESS). Для дальнейшего анализа будут использованы данные VI волны Мирового исследования ценностей (WVS, wave 6, 2010–2014) [12], поскольку они позволяют работать с широким набором индикаторов религиозности и оценить наиболее актуальные результаты сравнительных кросс-культурных исследований в разных обществах Восточной Европы. Несмотря на достаточно большое количество международных исследований, которые включают в себя модуль или набор вопросов, посвященных религии и религиозности, частота их проведения и публикации данных не всегда позволяют работать с самыми актуальными данными. На данный момент данные VI волны Мирового исследования ценностей предоставляют наиболее актуальные (опросы проведены в промежуток 2010–2014 гг.) измерения общественного мнения по вопросам, связанным с религией, для более-менее широкого спектра стран восточной Европы (7 стран/территорий). Так, последняя волна Европейского исследования ценностей (EVS) охватывает 20 стран восточной Европы, но включает данные, собранные в 2008–2009 гг.; последняя волна Международной программы социальных исследований (ISSP) также датируется 2008 г. и охватывает 10 стран; исследование «Aufbruch Survey» охватывает 14 стран Восточной Европы, но содержит данные, собранные еще в 2007 г.; Европейское социальное исследование (ESS) хотя и проходит с частотой раз в 2 года и имеет более свежие данные по оценке религии (последняя опубликованная волна датируется 2014 г.), но охватывает только страны – участницы Европейского Союза.

Набор индикаторов религиозности, доступный на основе данных Мирового исследования ценностей, настолько широк, что охватить все аспекты религиозности в рамках одного очерка невозможно, поэтому в статье для отбора и структурирования индикаторов был адаптирован подход измерений религиозности, предложенный О. Мюллером [7, с. 34–36]. В целом подход О. Мюллера опирается на теорию измерений религиозности (religiousity dimensions), изначально предложенную и разработанную в работах Г. Ленски (Gerhard Lenski), Ч. Глока (Charles Glock) и Р. Старка (Rodney Stark), где понятие религиозности рассматривается как многомерная атрибуция, которая может быть определена только с помощью оценки разных измерений [5; 8]. Существенным преимуществом подхода, предложенного О. Мюллером, является ориентированность на наиболее обобщенные измерения, не требующие сложной спецификации для различных вероисповеданий и культур, которые, соответственно, могут быть операционализированы посредством наиболее распространенных индикаторов

эмпирических исследований. Согласно этому подходу выделяются три измерения: **измерение идентификации** (определяет принадлежность или чувство привязанности к определенному религиозному сообществу), **измерение практики** (отражает отношение/участие в определённых ритуалах, которые являются выражением религии через действие), **измерение веры и опыта** (которое понимается через веру в Бога и отражение религии в повседневной жизни) [7, с. 34–36].

Все предложенные Мюллером измерения могут быть выражены на основе индикаторов, доступных в Мировом исследовании ценностей. На рисунке 1 продемонстрирован подход к операционализации выбранных измерений религиозности.

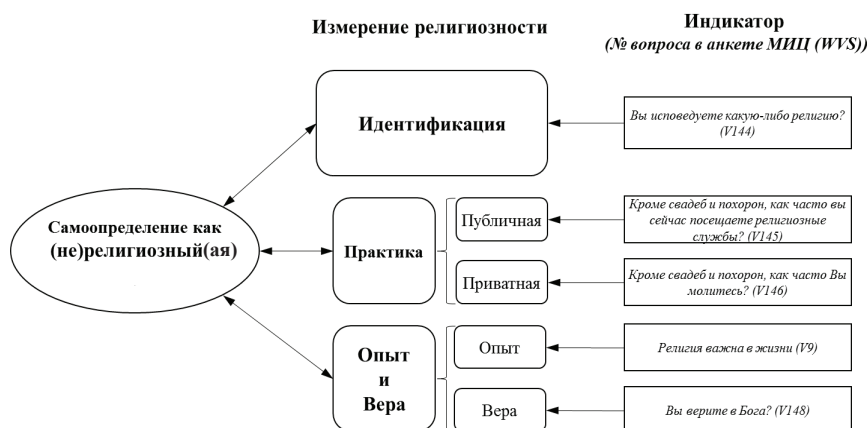

Рис. 1. Операционализация выбранных измерений религиозности²

Как видно на рисунке 1, для *измерения идентификации* был выбран прямой вопрос «Вы исповедуете какую-либо религию? Если да, то какую?» (V144). Измерение практики было разделено на два подизмерения – «публичная» и «приватная». Оба вида *ритуального выражения религиозности* измеряются с помощью вопросов о частоте: в случае публичных практик – с помощью вопроса «Кроме свадеб и похорон, как часто вы сейчас посещаете религиозные службы?» (V145); в случае *приватных практик* – «Кроме свадеб и похорон, как часто Вы молитесь?» (V146)³. *Измерение религиозного опыта и веры* также было разделено на два подизмерения. Наиболее полная оценка религиозного опыта должна включать как когнитивные, так и эмоциональные компоненты. Так как в IV волне EVS вопрос влияния на эмоциональную часть жизни («Чувствуете ли вы, что получаете ощущение комфорта и уверенности от своей религии?») был исключен, в данном исследовании для оценки религиозного опыта используется только индикатор когнитивного отношения к религии, а именно важность ее в жизни: «Скажите, пожалуйста, насколько важно в вашей жизни то, что я сейчас перечислю: религия» (V9). Для измерения веры был выбран индикатор «Вы верите в Бога?» (V148)⁴.

В VI волне WVS представлены результаты для 7 обществ Восточной Европы, которые пребывали под влиянием коммунистических режимов в разные периоды XX столетия: Беларусь, Восточная Германия⁵, Польша, Россия, Румыния, Украина, Эстония. На рисунке 2 представлено распределение долей населения по индикатору самоопределения как религиозный/нерелигиозный для этих стран.

Так, исходя из данных WVS, исследуемые страны можно разделить на три группы по доли населения, которая определяет себя как религиозные: общества с высокой долей религиозного населения (Польша и Румыния), общества со средней долей религиозного населения (Украина, Беларусь и Россия), общества с низкой долей религиозного населения (Эстония и Восточная Германия). Для исследуемой выборки стран характерно соотношение, в котором одна из групп значительно превосходит другую. Так, для всех стран (кроме Эстонии и Восточной Германии, где соотношение противоположное) доля религиозного населения в два раза и более превосходит долю нерелигиозного.

² Нумерация переменных указана в соответствии с основной анкетой WVS6 Official questionnaire [11].

³ Так как непосредственная формулировка вопроса V146 («Кроме свадеб и похорон, как часто Вы молитесь?») не предусматривает эксклюзивной оценки приватной религиозной практики (молитва вне религиозной службы), для дальнейшего анализа важно было отделить респондентов, чья религиозная практика не включает молитвы только во время религиозных служб (вне зависимости от частоты посещения религиозных служб). Исходя из этой задачи, респонденты, которые выбрали альтернативу «Только когда посещаю религиозные службы», классифицировались как такие, для которых характерна только публичная практика, а их ответы были перекодированы в альтернативу «Никогда или почти никогда» относительно приватной молитвы.

⁴ Наиболее универсальным показателем, который позволяет оценить уровень веры религиозного характера, является вера в возможность осознанного существования после смерти, так как, несмотря на разнообразные вариации формы продолжения сознательной жизни после смерти, это является одной из ключевых общих черт для всех религий мира [1, с. 34]. Тем не менее в оценке этого аспекта Мировое исследование ценностей имеет крайне ограниченные возможности, поскольку, кроме вопроса о вере в Бога, предлагает только один альтернативный вопрос о вере – веру в ад, что не может быть достаточно универсальным измерением веры в осознанное существование после смерти.

⁵ Кодирование массива позволяет выделить не только страны, но и некоторые территории, например Восточную Германию. Включение этой территории в выборку стран исследования выглядит уместным, так как она входила в зону влияния коммунистических режимов в Восточной Европе.

Рассмотрим, каким образом соотносятся выбранные для анализа измерения религиозности в группах респондентов, которые считают себя (не)религиозными⁷. На рисунке 3 представлены доли респондентов в каждой из подгрупп, которые ответили утвердительно на вопрос о том, исповедуют ли они какую-либо религию.

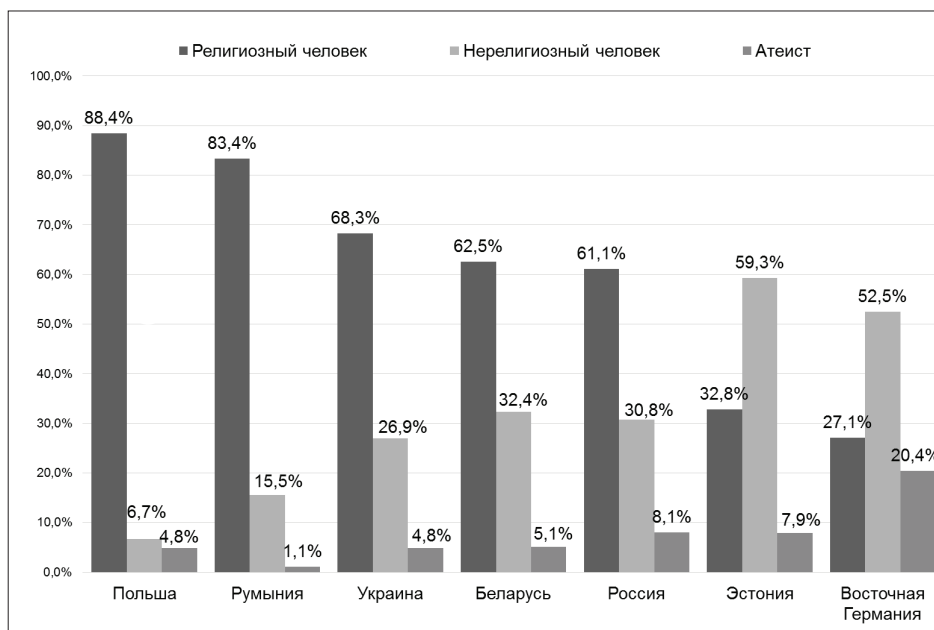

Рис. 2. Декларируемая религиозность в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)⁶

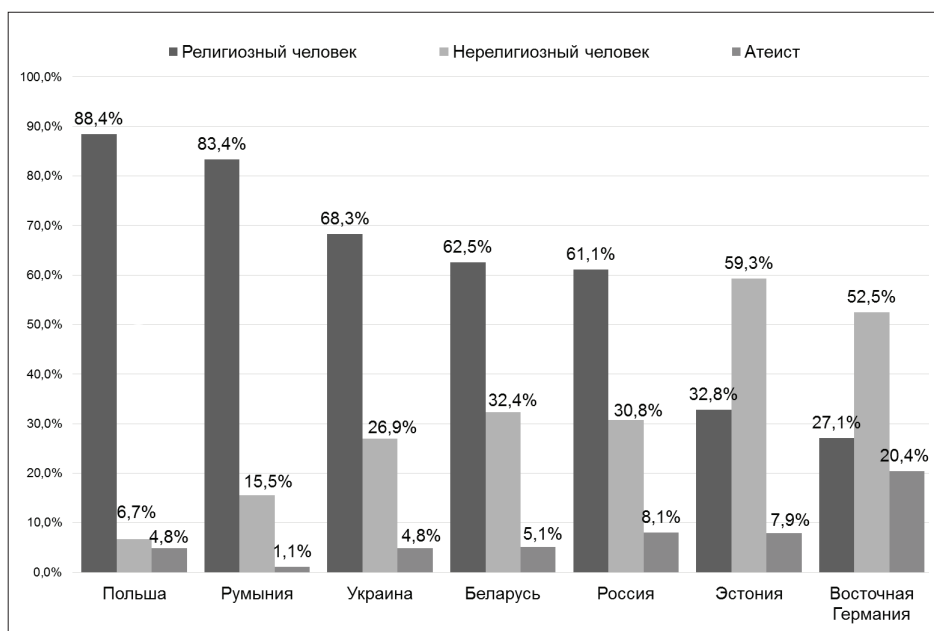

Рис. 3. Принадлежность к религиозному направлению (конфессии/вероисповеданию) среди религиозного и нерелигиозного по самоопределению населения в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)⁸

⁶ Распределение ответов на вопрос «Независимо от того, посещаете ли Вы религиозные службы или нет, вы...». Данные представлены в процентах ко всем опрошенным в стране/территории; размер выборки для анализируемых стран $n \geq 942$ респондентов, кроме Восточной Германии, где $n = 359$.

⁷ Оценка «атеистов» как третьей категории респондентов с отличной оценкой самоопределения отношения к религии невозможна в рамках доступных данных, так как для всех стран, кроме Эстонии и Восточной Германии, база ответов не превышает 100 человек.

⁸ Данные представлены в процентах к количеству религиозных/нерелигиозных по самоопределению соответственно и отражают долю тех, кто назвал какое-либо вероисповедание/конфессию/религиозное направление в ответ на вопрос «Вы исповедуете какую-либо религию? Если да, то какую?» Размер подвыборок для анализируемых стран $n \geq 100$ (в Польше нерелигиозные по самоопределению $n = 68$). Во всех странах различия между исследуемыми категориями значимы на уровне 99% доверительного интервала.

Несмотря на то, что для всех стран в выборке есть значимые отличия между теми, кто считает себя религиозным, и теми, кто не считает себя таковым, соотношение долей не позволяет говорить о том, что наличие вероисповедания является определяющим фактором для самоопределения себя как религиозного. Так, в Польше, Украине и Беларуси 70% и более нерелигиозных по самоопределению респондентов соотносят себя с определенным вероисповеданием, в то время как для Румынии этот показатель почти 96,2%. Для обществ, где доля религиозного населения значимо меньше нерелигиозного (Эстония и Восточная Германия), характерен наибольший разрыв между исследуемыми категориями. В то же время для этих обществ характерна в целом меньшая доля тех, кто относит себя к определенному вероисповеданию, и даже среди религиозных по самоопределению она значимо меньше по сравнению с другими обществами Восточной Европы.

Возможность сочетания как с религиозной, так и с нерелигиозной самоидентичностью характерна также для показателя веры в Бога, что отображено на рисунке 4. Для Польши, Румынии, Беларуси и Украины доля верующих в Бога среди тех, кто не считает себя религиозным, составляет более 70%. С другой стороны, важно отметить, что это соотношение не стабильно и сокращается от стран с наибольшей долей религиозного по самоопределению населения к странам с наименьшей. Так, доля верующих среди тех, кто считает себя нерелигиозным, в наиболее религиозных странах составляет более 80%, в странах со средним уровнем религиозности показатель сокращается от 76,8% в Украине до 64,3% в России, а для Эстонии и Восточной Германии составляет 27,5% и 12,1% соответственно.

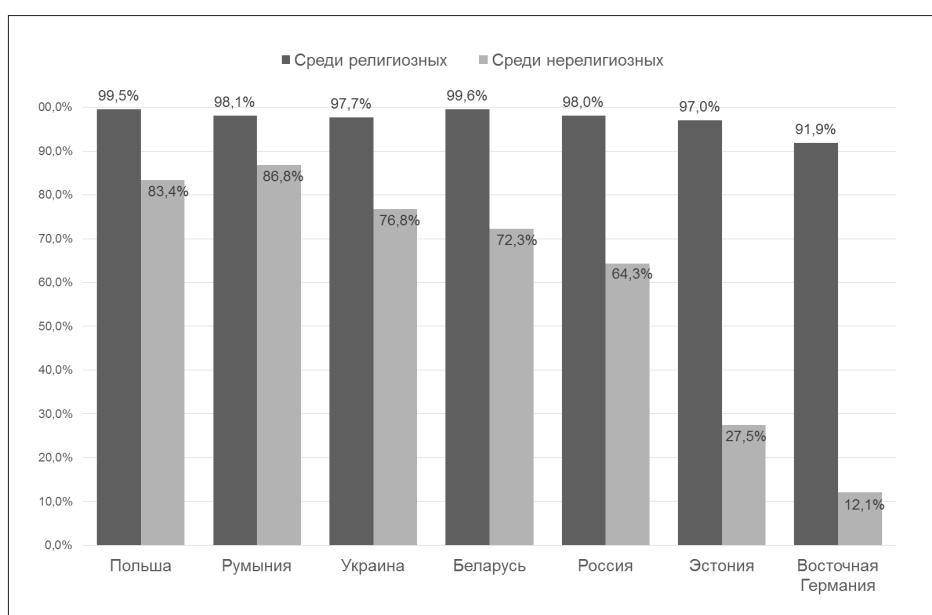

Рис. 4. Вера в Бога среди религиозного и нерелигиозного по самоопределению населения в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)⁹

Несмотря на значимые различия между теми, кто считает себя религиозным или нерелигиозным, нельзя сказать, что эти категории предполагают детерминацию в идентификации с вероисповеданием и вере в Бога. Такие результаты наталкивают на гипотезу, что, возможно, факторы самоопределения себя «(не)религиозным» лежат в плоскости опыта (важности религии в жизни) или представленности ее в ежедневных/регулярных практиках.

При рассмотрении различий между исследуемыми категориями по вопросу важности религии в жизни различия между теми, кто считает себя религиозным или нерелигиозным, более заметны по сравнению с ранее проиллюстрированными индикаторами, что отражено на рисунке 5.

Среди нерелигиозного по самоопределению населения доля тех, кто считает религию важной в своей жизни, составляет около 20% и ниже почти для всех обществ выборки, за исключением Украины и Румынии. В то же время важно отметить, что только в Польше и Румынии доля тех, кто считает религию важной в своей жизни, достигает 90% среди религиозного по самоопределению населения (для остальных обществ этот показатель варьируется в пределах 55–75%). Кроме того, как и для ранее проиллюстрированных показателей, для индикатора важности религии в жизни характерно постепенное сокращение представленности от стран с наибольшей долей религиоз-

⁹ Данные представлены в процентах к количеству религиозных/нерелигиозных по самоопределению соответственно и отражают долю тех, кто ответил утвердительно на вопрос «Вы верите в Бога?». Размер подвыборок для анализируемых стран $n \geq 100$ (в Польше нерелигиозные по самоопределению $n=68$). Во всех странах различия между исследуемыми категориями значимы на уровне 99% доверительного интервала.

ного населения к странам с наименьшей как среди тех, кто считает себя религиозным, так и среди тех, кто не считает себя таковым.

С точки зрения измерения публичных религиозных практик для исследуемых категорий видна достаточно сильная дифференциация по параметру посещения служб раз в месяц и чаще, что проиллюстрировано на рисунке 6.

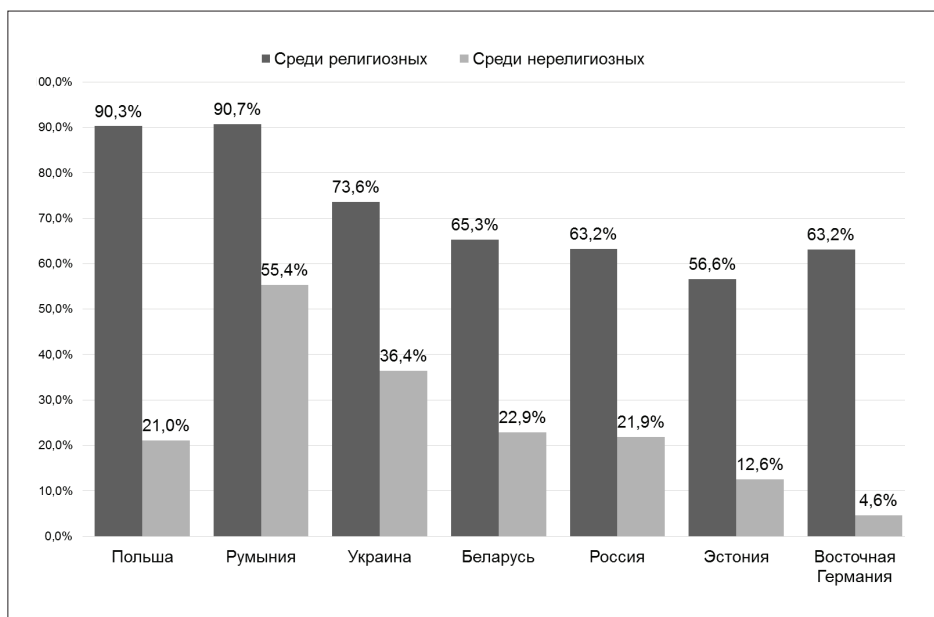

Рис. 5. Важность религии в жизни среди религиозного и нерелигиозного по самоопределению населения в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)¹⁰

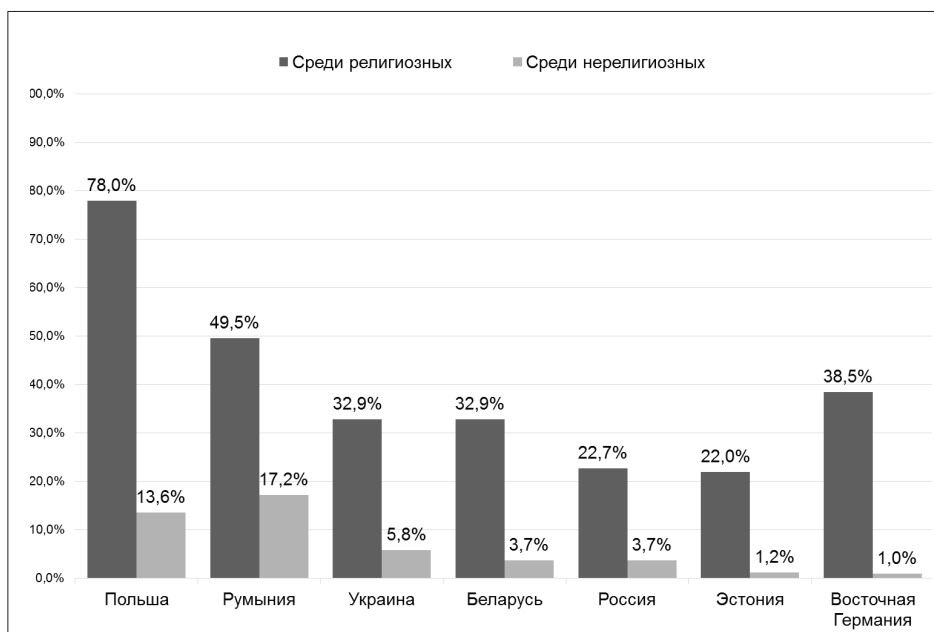

Рис. 6. Посещение религиозных служб раз в месяц и чаще среди религиозного и нерелигиозного по самоопределению населения в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)¹¹

¹⁰ Данные представлены в процентах к количеству религиозных/нерелигиозных по самоопределению соответственно и отражают долю тех, кто ответил «Очень важно» или «Скорее важно» на вопрос «Скажите, пожалуйста, насколько важно в вашей жизни то, что я сейчас перечислю: религия». Размер подвыборки для анализируемых стран $n \geq 100$ (кроме Польши, где нерелигиозные по самоопределению $n=68$). Во всех странах различия между исследуемыми категориями значимы на уровне 99% доверительного интервала.

¹¹ Данные представлены в процентах к количеству религиозных/нерелигиозных по самоопределению соответственно и отражают долю тех, кто ответил «Два раза в неделю и чаще», или «Раз в неделю», или «Раз в месяц» на вопрос «Кроме свадеб и похорон, как часто вы сейчас посещаете религиозные службы?». Размер подвыборки для анализируемых стран $n \geq 100$ (в Польше нерелигиозные по самоопределению $n=68$). Во всех странах различия между исследуемыми категориями значимы на уровне 99% доверительного интервала.

Так, для всех стран выборки доля тех, кто посещает религиозные службы раз в месяц и чаще, значимо и значительно больше у тех респондентов, кто определяет себя как религиозный(ая). Для Украины, Беларуси, России, Эстонии и Восточной Германии доля тех, кто считает себя нерелигиозным(ой) и посещает религиозные службы раз в месяц и чаще, не превышает 5%; в то же время этот же показатель для тех, кто считает себя религиозным, колеблется в пределах 20–40%. В Польше и Румынии эти показатели превышают 50% для религиозного населения и колеблются в интервале 10–20% для нерелигиозного населения.

На рисунке 7 проиллюстрировано распределение посещения религиозных служб только во время праздников в каждой из исследуемых категорий.

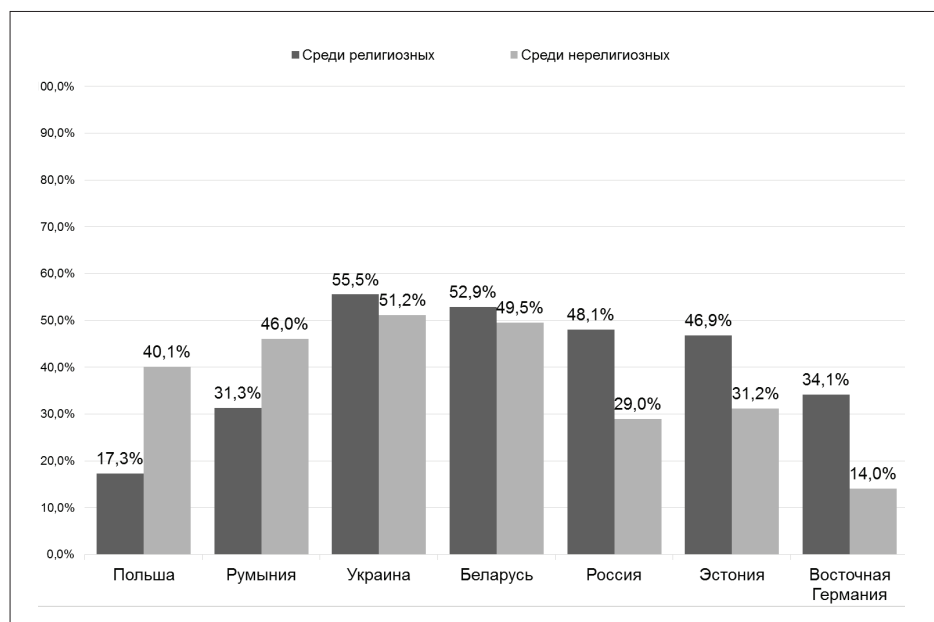

Рис. 7. Посещение религиозных служб только во время религиозных праздников среди религиозного и нерелигиозного по самоопределению населения в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)¹²

Как показывают полученные данные (рисунок 6), в 5 из 7 проанализированных стран (за исключением Польши и Румынии) большинство посещают религиозные службы реже, чем раз в месяц, как среди тех, кто не считает себя религиозным, так и среди тех, кто считает себя таковым. Но при этом в Румынии, Украине и Беларуси половина тех, кто описывает себя как нерелигиозный, посещают церковные службы во время праздников (рисунок 7). Более того, для Украины и Беларуси доли респондентов по этому показателю значимо не отличаются в сравниваемых категориях. Для тех, кто определяют себя как нерелигиозный в России, Эстонии и Восточной Германии, характерна меньшая доля тех, кто посещает религиозные службы как раз в месяц и чаще, так и только по праздникам.

Распределение частоты частных религиозных практик проиллюстрировано на рисунке 8. Среди религиозного по самоопределению населения доля тех, кто молится хотя бы раз в неделю, значительно больше, чем среди нерелигиозных по определению респондентов. В то же время стоит отметить, что только в Польше и Румынии доля тех, кто молится раз в неделю и чаще, среди тех, кто определяет себя как религиозный, значимо превышает 50% (75,9% и 87,3% соответственно).

Для обобщения результатов обратимся к оценке того, насколько исследуемые индикаторы позволяют определить самоидентификацию как (не)религиозный(ая). Для такой оценки была использована логистическая регрессия, где зависимая переменная – самоопределение как (не)религиозный(ая), а независимые – переменные, использованные в анализе ранее как измерения религиозности (принадлежность к религиозному направлению (конфессии/вероисповеданию), вера в Бога, важность религии в жизни, посещение религиозных служб раз в месяц и чаще, молитва вне религиозных служб раз в неделю и чаще). Для проведения анализа все используемые переменные были перекодированы в бинарную шкалу с градацией 1 или 0 для определения наличия или отсутствия ключевого признака индикатора:

¹² Данные представлены в процентах к количеству религиозных/нерелигиозных по самоопределению соответственно и отражают долю тех, кто ответил «Только по важным праздникам» или «Раз в год» на вопрос «Кроме свадеб и похорон, как часто вы сейчас посещаете религиозные службы?» Размер подвыборок для анализируемых стран $n \geq 100$ (за исключением Польши, где нерелигиозные по самоопределению $n=68$). Различия между религиозными и нерелигиозными респондентами значимы на уровне 99% доверительного интервала в 5 из 7 рассматриваемых обществ (кроме Украины и Беларуси, где проанализированные данные не показали статистически значимые различия).

– *самоопределение как (не)религиозный(ая)* (V147) перекодировано согласно такому правилу: 1 – «Религиозный человек» (код 1 в анкете WVS), 0 – «Нерелигиозный человек» или «Атеист» (код 2 или 3 в анкете WVS);

– *принадлежность к религиозному направлению (конфессии/вероисповеданию)* (V144) перекодирована согласно такому правилу: 1 – выбрана любая религиозная конфессия (коды 1–91 в анкете WVS), 0 – «Не исповедую никакой религии» (код 0 в анкете WVS);

– *вера в Бога* (V148) перекодирована согласно такому правилу: 1 – «Да (верю)» (код 1 в анкете WVS), 0 – «Нет (не верю)» (код 2 в анкете WVS);

– *важность религии в жизни* (V9) перекодирована согласно такому правилу: 1 – «Очень важно» или «Скорее, важно» (коды 1 или 2 в анкете WVS), 0 – «Не очень важно» или «Совсем не важно» (коды 3 или 4 в анкете WVS);

– *посещение религиозных служб раз в месяц и чаще* (V145) перекодировано согласно такому правилу: 1 – посещают службы «Два раза в неделю и чаще», или «Раз в неделю», или «Раз в месяц» (коды 1–3 в анкете WVS), 0 – посещают службы «Только по важным праздникам», или «Раз в год», или «Реже (чем раз в год)», или «Никогда или практически никогда» (коды 4–8 в анкете WVS);

– *молитва вне религиозных служб раз в неделю и чаще* (V146) перекодирована согласно такому правилу: 1 – молятся «Несколько раз в день», или «Один раз в день», или «Несколько раз в неделю, раз в неделю» (коды 1–3 в анкете WVS), 0 – молятся «Только когда посещаю религиозные службы», или «Только по важным праздникам», или «Раз в год», или «Реже (чем раз в год)», или «Никогда, практически никогда» (коды 4–8 в анкете WVS).

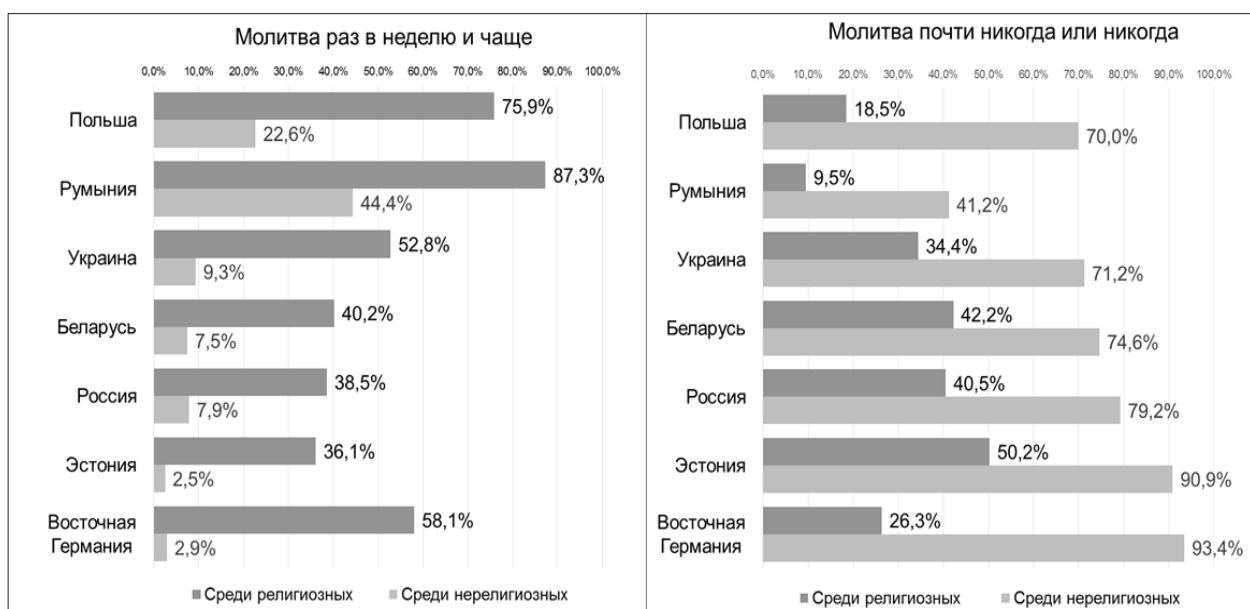

Рис. 8. Частота молитвы вне религиозных служб среди религиозного и нерелигиозного по самоопределению населения в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.)¹³

Как видно из таблицы 1, избранные индикаторы только частично позволяют определить самоопределение как (не)религиозный(ая). Наиболее высокие показатели соответствия модели реальному распределению характерны для Польши, Румынии, Эстонии и Восточной Германии (общества с наибольшей или наименьшей в выборке исследуемых стран долей религиозного по самоопределению населения), где доля верно спрогнозированных значений зависимой переменной превышает 85%. В то же время только для Восточной Германии и Эстонии модель эффективна для оценки как религиозной, так и нерелигиозной самоидентификации – правильно спрогнозированные значения для каждой из групп превышают 80% случаев. Для остальных стран выборки классификация на основе регрессионной модели имеет низкую точность именно для респондентов, нерелигиозных по самоопределению, – только около половины респондентов, которые считают себя нерелигиозными, описываются моделью верно (с наименьшей точность в Румынии – 35% описанных верно случаев).

¹³ Данные представлены в процентах к количеству религиозных/нерелигиозных по самоопределению соответственно. График «Молитва раз в неделю и чаще» отражает долю тех, кто ответил «Несколько раз в день», или «Один раз в день», или «Несколько раз в неделю» на вопрос «Кроме свадеб и похорон, как часто вы молитесь?» График «Молитва никогда или практически никогда» – тех, кто ответил «Только когда посещаю религиозные службы», или «Реже чем раз в год», или «Никогда, практически никогда». Размер подвыборки для анализируемых стран $n \geq 100$ (в Польше нерелигиозные по самоопределению $n=68$). Во всех странах различия между исследуемыми категориями значимы на уровне 99% доверительного интервала.

Кроме того, результаты, полученные на основе регрессионного анализа, позволяют выявить отличия в уровне влияния исследуемых измерений религиозности на самоопределение как (не)религиозный(ая). В таблице 2 представлены коэффициенты регрессии (коэффициент регрессии В), которые позволяют оценить соотношение влияния разных измерений религиозности на зависимую переменную (самоопределение как (не)религиозный(ая)).

Таблица 1

Регрессионный анализ – самоопределение как (не)религиозный(ая) и индикаторы религиозности в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.): R-квадрат и доля верно спрогнозированных значений¹⁴

	Польша	Румыния	Украина	Беларусь	Россия	Эстония	Восточная Германия
R Square Nadelkerkes (R-квадрат Наделькеркеса)	0,63	0,34	0,46	0,50	0,54	0,67	0,77
Доля верно спрогнозированных значений (Predicted)							
«Нерелигиозный человек» или «Атеист» (0)	45,69%	35,29%	45,15%	44,80%	60,22%	84,71%	95,73%
«Религиозный человек» (1)	100,00%	97,41%	95,77%	97,61%	94,65%	85,73%	88,42%
Overall Percentage (Суммарный % показатель)	94,99%	88,28%	79,70%	78,20%	82,60%	85,06%	93,80%

Таблица 2

Регрессионный анализ – самоопределение как (не)религиозный(ая) и индикаторы религиозности в странах Восточной Европы по данным VI волны Мирового исследования ценностей (2010–2014 гг.): коэффициенты регрессии В¹⁵

	Польша	Румыния	Украина	Беларусь	Россия	Эстония	Восточная Германия
Важность религии в жизни	2,24	1,50	,86	,99	1,05	1,00	1,34
Принадлежность к религиозному направлению (конфессии/вероисповеданию)	32,00	1,97	1,19	1,48	1,59	0,52	1,39
Посещение религиозных служб раз в месяц и чаще	1,93	0,69	0,63	1,34	,88	1,11	*
Молитва вне религиозных служб раз в неделю и чаще	*	1,56	1,70	0,90	0,64	1,10	1,35
Вера в Бога	*	1,73	2,01	3,57	2,89	3,74	3,24

* Предиктор не значим в модели на уровне 5% и исключен из анализа на одном из шагов включения ковариат по методу Forward: LR (Прямой: LR).

Полученные результаты позволяют говорить о том, что представленная модель не универсальна и изменяется в рамках подвыборок исследуемых обществ. Так, для Польши принадлежность к религиозному направлению является наиболее выраженным предиктором самоопределения как (не)религиозный(ая). В Румынии почти все измерения религиозности (за исключением посещения религиозных служб раз в месяц и чаще) имеют приблизительно одинаковое значение как предикторы самоопределения как (не)религиозный(ая). В то же время почти для всех остальных стран выборки вера в Бога имеет наибольший вес в регрессионной модели, а следовательно, в наибольшей мере влияет на самоопределение. Кроме того, для Украины и Румынии вклад такого индикатора, как молитва раз в неделю и чаще, имеет заметно больший вес для определения как (не)религиозный(ая), чем в других странах выборки. Такая же специфика характерна в отношении посещения религиозных служб раз в месяц и чаще для Польши и Беларуси, принадлежности к религиозному направлению для Румынии и России, важности религии в жизни для Польши, Румынии и Восточной Германии.

Выводы. Таким образом, существенная вариативность между исследуемыми обществами по всем выбранным показателям, а также значительные различия влияния этих показателей

¹⁴ Представленные показатели соответствуют оценке качества моделей Бинарной логистической регрессии с включением константы, метод Forward: LR (Прямой: LR). Анализ был проведен отдельно на подвыборке каждой из стран. Размер подвыборки для анализируемых стран $n \geq 966$.

¹⁵ Представленные показатели соответствуют коэффициенту В Бинарной логистической регрессии с включением константы, метод Forward: LR (Прямой: LR). В таблице представлены коэффициенты для предикторов со значимостью в модели на уровне 5%. Анализ был проведен отдельно на подвыборке каждой из стран. Размер подвыборки для анализируемых стран $n \geq 966$.

на самоопределение как (не)религиозный(ая) от страны к стране дают основания согласиться с М. Томкой в том, что модель религиозного человека не универсальна и изменяется от общества к обществу. Причем влияние различных измерений религиозности на самоопределение варьируется таким образом, что достаточно сложно говорить о наличии единой модели связи между исследуемыми индикаторами в обществах Восточной Европы.

При наличии значимых отличий между категориями религиозных и нерелигиозных по самоопределению респондентов далеко не во всех случаях можно говорить о смысловых различиях в отношении/принятии исследованных поведенческих и когнитивных измерений религиозности. Так, действительно выраженными отличиями между исследуемыми категориями характеризуются только Восточная Германия и Эстония. В остальных случаях почти для всех индикаторов, рассмотренных в статье, около половины и более нерелигиозных по самоопределению респондентов декларировали ответы, характерные также для религиозных респондентов. Что подтверждается низкой эффективностью регрессионной модели в классификации именно нерелигиозных по самоопределению респондентов. Такие характеристики исследуемых обществ позволяют хотя бы имплицитно говорить о некой размытости и фрагментарности культурного понятия «религиозный человек» в оценках респондентов.

Литература:

1. Богданова О. Рівень та специфіка релігійності європейських суспільств: чи все ще має шанси на справдження теорія секуляризації? Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право». К.: ІВЦ «Політехніка», 2014. № 1. С. 31–47.
2. Миронович Д., Сальникова С. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой Восточной Европы. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія». 2013. № 1(4). С. 16–27.
3. Сальникова С. Методологічні засади вимірювання релігійності. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2009. № 28. С. 137–142.
4. Borovik I. Between Orthodoxy and Eclectism: On the Religious transformation of Russia, Belarus and Ukraine. Social compass. 2009. № 49(4). P. 497–508.
5. Glock Ch. On The Study Of Religious Commitment. Religious Education. 1962. Vol. 57. P. 98–110.
6. Müller O. Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe. Religion and Society in Central and Eastern Europe. 2011. № 4(1). P. 21–37.
7. Müller O. The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization. New York: Routledge, 2012. 78 p.
8. Stark R., Glock Ch. American Piety: The Nature of Religious Commitment. Berkeley: University of California Press, 1968. 230 p.
9. Tomka M. Coping with Persecution: Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe. International Sociology. 1998. № 13(2). P. 229–248.
10. Tomka M. Expanding Religion: Religious Revival In Post-Communist Central And Eastern Europe. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co., 2011. 266 p.
11. World Values Study. WV6 official questionnaire. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWVL.jsp> (дата обращения: 13.10.2017).
12. World Values Study. WVS Dataset – Longitudinal data. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWVL.jsp> (дата обращения: 13.10.2017).

ВІКОВІ МЕЖІ ТА МАРКЕРИ СТАРОСТІ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНО-ВІКОВОЇ ГРУПИ ПОХИЛИХ

Кухта М. П.,

кандидат соціологічних наук,

старший викладач кафедри соціології

Київського національного університету культури і мистецтв

У статті розглядаються критерії виділення меж старості в різних підходах, а саме медико-біологічному, психологічному, демографічному, а також соціальний критерій, придатний в якості теоретичного підґрунтя для створення соціологічного інструментарію. Визначається, що на сьогодні єдиного уявлення про час настання старості не існує, а традиційні маркери старості наповнюються новим змістом, вікові межі стають порівняно відносними.

В статье рассматриваются критерии выделения границ старости в различных подходах, а именно медико-биологическом, психологическом, демографическом, а также социальный критерий, пригодный в качестве теоретической основы для создания социологического инструментария. Определяется, что сегодня единого представления о времени наступления старости не существует, а традиционные маркеры старости наполняются новым содержанием, возрастные границы становятся относительными.

The article examines the criteria for separating old age in different approaches: medical-biological, psychological, demographic, as well as a social criterion, suitable as a theoretical basis for the creation of sociological tools. It is determined, that today there is no single idea of the time of the onset of old age, and the traditional markers of old age are filled with new content, age boundaries become relative.

Ключові слова: вікові межі, старіння, маркери старості, група похилих, періодизація розвитку.

Постановка проблеми. Свого часу видатний геронтолог В. Фролькіс зазначав, що при старінні, як найбільш універсальному явищі природи, можна спостерігати парадокс, коли кожен легко віднаходить різницю між молодим та старим, проте ніхто не може дати вичерпної наукової характеристики сутності старіння [1]. Старіння притаманне всім людям, проте цей процес індивідуальний, а його специфіка залежить від низки чинників: генетичних, умов довкілля (екології, харчування), соціокультурних (доступу до медичних препаратів та можливості підтримувати рівень здоров'я), соціально-психологічних тощо.

Слід сказати, що в різних наукових напрямках можна зустріти різне трактування старості, зокрема виділяють хронологічну старість – пов'язується з кількістю прожитих років і визначається паспортним віком; фізіологічну – пов'язується зі станом здоров'я та наявністю хронічних захворювань; психологічну – пов'язується із суб'єктивним самовизначенням людиною себе як старої, відчуттям власного біологічного віку; соціальна – поєднує всі попередні різновиди і дає необхідні орієнтири як самоідентифікації для індивіда, так і відповідних запитів з боку суспільства. Власне, соціологічний підхід до розуміння та виділення меж старіння повинен мати системний характер і виходити з поєднання даних, отриманих з різних наукових напрямків – геронтобіології, геронтопсихології, демографії тощо.

Тривалий час суттєвих розходжень між різними видами старості не було і в кожному суспільстві формувалося уявлення про переважний вік настання старості, від якого надалі відштовхувалися в прийнятті вікових меж завершення активної фази життя. Проте з підвищенням динаміки суспільних змін та загальним збільшенням тривалості життя ситуація змінилася: фізіологічні можливості людей триваліший час залишаються наближеними до показників середнього віку, а індивідуалізація, мода на молодість та активність зумовлюють небажання старших ідентифікуватися з віком знижених можливостей. Це призвело до відповідних трансформацій: через підвищення економічного навантаження на населення працездатного віку в більшості країн світу постійно підвищується пенсійний вік (у деяких країнах він уже сягає 70 років). З цим пов'язана і зміна вимог до людей, які позиціонуються як ще «не пенсійного віку», тож вимоги до них вибудовуються виходячи з критеріїв, прийнятих для середнього віку. Оскільки як таких нормативів для віку не існує (досі невідомо, де межі початку фізичної інволюції), поза сумнівом факт, що збільшення тривалості життя населення корелює з подовженням

часу гарного самопочуття. Отже, зміщуються не лише соціальні критерії виділення меж старості (у зв'язку з економічними викликами), проте і медико-біологічні (у зв'язку з подовженням часу гарного самопочуття). Таким чином, хоча і раніше межі віку старості були доволі розмитими, а в кожному напрямі, виходячи з ключових критеріїв оцінки, старість мала різні точки відліку, на сьогодні, у зв'язку з суттєвими соціодемографічними, соціокультурними, соціоекономічними змінами, попередні критерії уже не можуть спрацьовувати. Водночас необхідність у конкретизації є і вона доволі нагальна: пенсійні реформи, що суттєво зачіпають чималий прошарок населення (в Україні це близько третини дорослого населення), відштовхуються від застарілих уявлень, що створюють додаткові труднощі в адаптації та збереженні продуктивності старших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. На сьогодні на Заході розглядаються питання соціально-демографічного складу населення старшого віку, тривалість життя різних соціально-професійних груп перестарілих, процес старіння та виходу на пенсію, які найгрунтовніше вивчали Е. Россет, Е. Каммінг, М. Янг та Т. Шуллер, зміни при переході від молодого до старшого віку (С. Ірвін), особливості вікової стратифікації (М. Рейлі, М. Іонсон), особливості життя людей старшого віку (Р. Тейлор), старіння в сучасному світі (С. МакФаден), особливості комунікації старших людей (Дж. Ньюсбаум) [1].

Що ж до вітчизняних досліджень процесу старіння, то їх розвиток тривалий час пов'язувався з біологією старіння і такими іменами як І. Мечников (котрий розвинув теорію ортобіозу та вперше вказав, що «...старість, що являється швидше непотрібним вантажем для суспільства скоро зробиться... корисним суспільству періодом. Старі зможуть застосовувати свою велику досвідченість до найбільш складних і тонких задач суспільного життя»), З. Френкель (в основоположній праці «Подовження життя та діяльна старість» розкрив особливості зміни популяції похилих як носіїв досвіду попередніх поколінь та розглянув особливості індивідуальних змін організму людини на останньому етапі його розвитку), О. Богомолець (завдяки зусиллям якого на базі Київського університету відкривається перша кафедра геронтології) та інших. Подальшими дослідженнями біологічних механізмів старіння, визначення механізмів збереження активності в старості та шляхів досягнення довголіття займалися такі вчені, як І. Давидовський (в монографії «Старість» стверджував, що визначених дат настання старості немає, і що біологічний та календарний вік людини часто не співпадають), А. Нагорний, В. Фролькіс (запропоновано уявлення про процеси антистаріння (вітаукт), завдяки яким набули поширення геронтологічні дослідження і фактично було створено геріатрію як нову галузь медичної науки), Д. Чеботарьов (завдяки якому Київський інститут геронтології отримав визнання у всьому світі як один з найбільших центрів із дослідження механізмів старіння).

Великий вклад у дослідження життєдіяльності похилих людей згодом зробили Б. Ананьєв, вказавши на необхідність зміни біологічної концепції новою, що об'єднувала б біологічний підхід із соціальним. Згодом розвитком ідей Б. Ананьєва займалися В. Альперович, Л. Анциферова, які досліджували типи старіння, сутність соціального старіння [2].

Психологічний аспект дослідження старості представлений у працях А. Реана, А. Лідерса, М. Александрової, О. Краснової. Вони аналізували особливості особистості похилої людини, динаміку її мотиваційної сфери, типи старіння.

Серед дослідників-соціологів, які присвятили свої праці проблемам рольових змін, пов'язаних з виходом на пенсію, були Н. Паніна, В. Шапіро, В. Патрушев; місце похилих людей в суспільстві, особливості їхньої трудової та громадської діяльності вивчали Н. Большакова, І. Бондаренко, В. Лазарева, Н. Василенко, А. Козлов, Т. Кисельова, Г. Морозова, А. Рубцова.

Фактори соціальної поведінки та самопочуття похилих людей у суспільстві, проблеми їхньої адаптації та активізації досліджували Т. Демидова, А. Дмитрієв, Н. Ковальова, Т. Козлова, Л. Соловйова, Н. Герасимова, Є. Щаніна, підкреслюючи в своїх працях, що стереотип про консервативність і пасивність старшого покоління не підтверджується емпіричними даними.

Питання соціальної політики, керування в соціальній сфері, теорії та методики соціальної допомоги громадянам похилого віку проаналізовані в роботах російських дослідників В. Жукова, Н. Шмельової, Е. Холостової, І. Бондаренко, В. Лазаревої, Г. Мусіної-Мазнової, а в працях М. Елютіної, Є. Здравомислової, Ю. Качанової, О. Кувшинової, С. Марковкіної вперше використовуються якісні методи дослідження старості як феномена [3].

Нині можна спостерігати, що уявлення про старіння і його межі варіюється в межах кожного підходу. Водночас воно відрізняється залежно від «регіональної» специфіки науки, маючи прямий зв'язок з рівнем економічного розвитку суспільства, державним устроєм та відповідними програмами соціального страхування, демографічними характеристиками (тривалістю життя та специфікою відтворення суспільства) тощо. Таким чином, проблемним є не лише виділення чітких меж старіння в межах окремої галузі, а віднаходження комплексного критерію. Проте виділення спільного «знаменника», принаймні, для вітчизняних реалій видається необхідним. Комплексний розгляд старіння передбачає, що воно є динамічним процесом, що задається як природними чинниками (біологічними характеристиками), так і визначається обставинами соціального життя суб'єкта (ця характеристика попри зовнішню заданість є мінливою навіть у межах одного суспільства).

Метою статті є з'ясування критеріїв визначення меж старості в різних підходах, а саме медико-біологічному, психологічному, демографічному та віднаходження соціального критерію, придатного в якості теоретичного підґрунтя для створення соціологічного інструментарію.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Основи медико-біологічного окреслення меж старості

На початку 1900-х років нью-йоркський лікар І. Нашер створив термін «геріатрія», об'єднавши два грецьких слова: «geron» (старий) та «iatrikos» (медичне лікування) та заснував відповідний медичний напрям, присвячений літнім людям. І. Нашер пояснював таку необхідність тим, що будучи студентом бачив хворих похилого віку, котрим ставили діагноз просто «старі» – тобто на той час медики заявляли про наявність своєрідного синдрому «старості». Вчений розглядав подібний підхід як медичне нехтування. У 1914 році його погляди були опубліковані в праці «Геріатрія: хвороби старості та їх лікування». І. Нашер також зазначав, що кожна людина переживає вікові зміни на основі багатьох чинників, які умовно можна поділити на дві групи: первинні та вторинні. Біологічні чинники, такі як молекулярні та клітинні зміни, називаються первинним старінням, тоді як старіння, що відбувається через контрольовані чинники, такі як відсутність фізичних вправ та наявність шкідливих звичок, називається вторинним старінням [4]. Таким чином, уже на той час відмічалось, що старіння – нерівномірний процес, прогнозувати протікання якого можна лише на основі поєднання групи чинників. Це суттєво відрізнялося від попереднього ототожнення старості з хворобою та відповідною для цього «діагностикою» – коли лікарі можуть назвати період протікання та загострення. Підхід Нашера був своєрідною революцією, що не лише змінила позиціонування старіння, проте і зафіксувала його як складний процес, обумовлений цілою низкою чинників, значення яких (особливо вторинних) тривалий час недооцінювалося. Варто розглядати старіння як процес, що стосується і суспільства і кожного індивіда зокрема. Імовірно, різна вікова періодизація значною мірою залежить від спроможності даної категорії громадян продовжувати активне соціально-економічне життя. Своєю чергою, така спроможність залежатиме від середньої тривалості життя в суспільстві, а от середня тривалість життя (що є результатом низки показників), теж суттєво відрізняється у різних країнах у різні історичні періоди. Наприклад, середня тривалість життя на території Російської імперії, куди входила більша частина території нинішньої України, у 1838–1850 роках становила приблизно 26 років (чоловіки – 24,6 року, жінки – 27,0). При цьому і темпи зростання тривалості життя були невисокими – у 1874–1883 роках вона становила близько 29 років (чоловіки – 28,0, жінки – 30, 2), у 1904–1913 – близько 33 років (чоловіки – 32,4, жінки – 34,5), тобто тривалість життя за цей період зросла лише на 4 роки. Зате в подальшому вона таки суттєво змінилася – за даними Держстату України, станом на 2016 року тривалість життя чоловіків у середньому в країні 66,73 року, жінок – 76, 46 року [5].

Незважаючи на доволі помітні відмінності у тривалості життя, робилися спроби хоча б визначити межі різних вікових періодів. На початку ХХ століття німецький фізіолог М. Рубнер запропонував вікову класифікацію, згідно з якою початок старості відраховувався з 50 років, а поважна старість – з 70 років. У 1905 році американський медик В. Аслер писав, що 60 років слід вважати максимальним віком, після чого люди починають обтяжувати себе та оточуючих. Один із основоположників російської геронтології І. Давидовський вважав, що жодних календарних дат настання старості не існує. Інший відомий геронтолог Н. Шахматов, який розробляв підхід до проблем старіння з позиції біологічних закономірностей і тенденцій, розглядав психічне старіння як результат віково-деструктивних змін у вищих відділах центральної нервової системи. Він прагнув довести, що хоча процес старіння – це закономірний процес вікових змін в органах і системах під час онтогенезу, що приводить до старості, але він має яскраво виражений індивідуальний характер. Місце і час виникнення, переважне поширення, швидкість прогресування визначають різні форми або варіанти психічного старіння, так само як і тривалість життя. Тому навіть з біологічної точки зору важко виділити якусь дату настання старості [1].

Коли йдеться про виділення старості, демаркаційною лінією стають зміни в когнітивних і фізичних можливостях. Саме їх зниження пов'язується з приходом старості і її негативами, що стають предтечами смерті. Проте оцінка біологічного віку при старінні є однією з найбільш дискусійних проблем вікової фізіології. Людина здатна почуватися, виглядати та відповідати біологічному віку – молодшому чи, навпаки, старшому за свій паспортний вік.

Більшість людей починають бачити ознаки старіння після 50 років, коли фізичні маркери віку стають доволі помітними. Труднощі або відносна легкість, з якою люди пристосовуються до цих змін, частково залежать від сенсу, наданого старінню їх конкретною культурою. Культура, що цінує молодість і красу, призводить до негативного сприйняття старіння. І навпаки, культура, яка шанує людей похилого віку за їхній життєвий досвід та мудрість, сприяє більш позитивному сприйняттю того, що означає старіти. Маркери старіння можуть проживатися доволі складно, а іноді переживання страху перед фізичними змінами (наприклад, зниження енергії, чутливості до їжі та втрата слуху та зору) може бути більш виснажливим, аніж самі зміни. Причому сприйняття фізичного старіння суттєво залежить від специфіки соціалізації. Проте ще тривалий час інволюційні процеси будуть поступовими. Саме цей

період здебільшого називають третім віком – часом, коли фізичні та когнітивні показники наближені до показників середнього віку і доволі повільно погіршуються. Верхні межі третього віку теж не чіткі і залежать від умов проживання та образу життя: зокрема, доступу до медичного обслуговування, практиками збереження здоров'я та можливостями для цього (харчування, заняття оздоровчою фізкультурою, наявністю важких домашніх обов'язків, особливо у сільській місцевості тощо). Показниками верхньої межі третього віку може слугувати самооцінка старшого населення стану власного здоров'я, активності (зокрема громадської, участі в житті суспільства), можливості зберігати звичний образ життя, не залежати від допомоги оточуючих. Так чи інакше ані медицина, ані біологія неспроможні визначити точні межі старості з огляду на «зміщуючий ефект» впливу соціальних і соціокультурних чинників.

Підґрунття вікового поділу в психології

У психології віковий поділ можна розділити на два напрямки: об'єктивістський, що ґрунтується на розмежуванні часу людського життя на періоди, та суб'єктивістський – основою якого є самоідентифікація індивіда, оцінка ним свого психологічного віку. Розглянемо їх ближче.

Основою для першого (періодизації) виступають три основних критерії: соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність і центральне вікове новоутворення. Кожний віковий період характеризується своєрідною, специфічною для нього соціальною ситуацією розвитку, що є точкою відліку для всіх динамічних змін, які відбуваються в розвитку протягом даного періоду.

З дорослішанням індивід неначе переростає свій образ життя, що зумовлює пошуки нових способів самореалізації і стимулює особистісне зростання. Л. Фрідман вважав, що соціальна ситуація розвитку є особливим поєднанням внутрішніх процесів і зовнішніх умов психічного розвитку індивіда, типовим для представників певного вікового періоду [6]. Л. Виготський розрізняв три групи періодизацій: 1) по зовнішньому; 2) по внутрішньому критеріях і 3) по ознаках розвитку. Перша група періодизацій ґрунтується на зовнішньому критерії без зв'язку з фізичним і психічним розвитком. Вона ставить кожен етап життя відповідно до стадій біологічної еволюції та історичного розвитку людства [7]. Друга група періодизацій виходить з одного внутрішнього критерію (так, З. Фрейд в основу ставив періоди розвитку дитячої сексуальності). Третя група ґрунтується на декількох суттєвих особливостях розвитку і може враховувати зміни з часом важливості критеріїв. Так, періодизації вікового розвитку, що позначені в працях самого Л. Виготського та його послідовника Д. Ельконіна, – процес розвитку як перехід між віковими сходами, на яких відбувається головний розвиток через періоди криз. Проте їх періодизації закінчуються в юнацькому віці. Подовжив вікову періодизацію на все життя Е. Еріксон, виділивши вісім фаз психосоціального розвитку, на кожній з яких індивід виконує свої задачі, що можуть закінчитися сприятливо чи несприятливо для майбутнього розвитку індивіда. Період старості він виділяє починаючи з 60 років.

Загалом психологічні критерії завершення, вичерпання періоду зрілості і переходу до старості чітко не сформульовані. Очевидно, що всередині періоду пізньої дорослості (старості) мають бути виділені окремі стадії психічного розвитку [8].

Для другого напрямку – самооцінки індивіда власного віку, основою виступають дещо інші критерії та чинники. Насамперед, психологічний вік визначається бажанням особи позиціонувати себе як таку, що має певну кількість років та займати відповідну позицію. Це пов'язане з цілою низкою соціокультурних факторів: виділяються суспільства геронтофільні та геронтофобні. У геронтофільних старість ототожнюється з мудрістю і супроводжується підвищенням соціального статусу (до таких можна віднести, зокрема, Стародавній Греції та Рим); у геронтофобних, навпаки, цінується молодість і фізична привабливість, тому чим старшою стає людина, тим важче їй втримати соціальний статус. Частково це пов'язане із соціально-професійною структурою, де високі позиції віддаються професіям, що вимагають фізичної сили, привабливості, активності тощо. Відповідно ідентифікація себе зі старшим віком у таких суспільствах супроводжуватиметься негативними емоціями, пов'язаними з відчуттями втрати. Причому частіше такі процеси є гендерно нерівномірними: для жінок втрата фізичної привабливості може бути болючішою. Такі процеси призводять до запуску відповідних механізмів психологічного захисту від негативних переживань і зрештою оформлюються в ефект, названий «консервацією віку» (коли особа відчуває себе значно молодшою паспортного віку або відчуває себе на конкретну кількість років). «Консервація віку» має наслідком те, що особа віком, наприклад, 60, 70 років позиціонує себе як: «я відчуваю себе на 18 років». Вимоги, які суспільство висуває до старших людей, пенсіонерів у цьому випадку будуть відкидатися, адже людина ідентифікує себе зовсім з іншою віковою когортою.

Виходячи з того, що на сьогодні в суспільстві дедалі більше цінується активний, «молодий» образ життя, можна припустити, що старші люди намагатимуться подовжити «активний період життя», проте їх ідентифікація відштовхується не від уявлень про старший вік, а від суб'єктивного психологічного віку, що теж значно ускладнює створення відповідних параметрів, а періодизація Е. Еріксона, який визначив початок восьмої, заключної фази життя починаючи з 60 років, теж не спрацює. Вчений назвав восьму фазу «підбиття підсумків», водночас як теперішні 60-річні зовсім не поспішають готуватися до закінчення життя. Таким чином, психологічні критерії віку повинні

посунутися. Можливо, частково цьому може слугувати новий підхід, що потрохи починає застосовуватися західними колегами, в першу чергу демографами: вони виділяють не лише третій та четвертий, але уже й п'ятий вік. Імовірно, що таке розбиття старшого віку на додаткову стадію мало б супроводжуватися відповідними дослідженнями психологічних трансформацій, що відбуваються на кожній зі стадій, проте їх поки що немає. Відтак, психологічною точкою відліку старшого віку умовно залишається вік у 60 років, проте у разі його інструментального використання слід пам'ятати про ефект «консервації віку» та імовірне зміщення часу вікової кризи заключної фази життя.

Підґрунтя вікового поділу в демографії

У демографії старіння розглядається як результат тривалих змін у характері відтворення населення. Тут старіння суспільства розглядається з двох боків – знизу, через постійне скорочення кількості дітей внаслідок зниження народжуваності, та зверху, викликане збільшенням кількості похилих і старих людей, чому сприяє скорочення смертності людей. Окремою проблемою виступає міграція, що змінює вікову структуру. Виїжджають зазвичай молоді, а залишаються старші люди. Як наслідок, у місцях перебування населення молодіє, а в місцях вибування старіє. Найчастіше подібна ситуація зустрічається в містах та селах, коли в селах переважно залишається населення старшого віку, а в містах у зв'язку з приїздом на навчання та пошуком роботи частка молодих суттєво вища.

Р. Пресса в книзі «Народонаселення та його вивчення» висловлює дещо інший погляд стосовно проблеми старіння, не виключаючи впливу міграції, проте й не надаючи їй першочергового значення. Він стверджує, що старіння населення викликане переважно зниженням народжуваності, оскільки зниження смертності стосується всіх вікових прошарків, а не лише старшого. Фахівець вважає, що на вказаний процес впливає смертність людей у фертильному віці, а від цього залежить кількість дітей. Ще одним важливим чинником виступає урбанізація, що відтягує сільську молодь у міста і підвищує популярність моделі зниження кількості дітей в сім'ях. Зниження народжуваності, зростання середньої тривалості життя та внутрішньосімейне регулювання дітонародження розпочалися в Європі раніше, ніж в інших країнах [9]. Отже, суттєво раніше тут розпочалося і старіння населення. Зростання середньої тривалості життя може сприяти старінню населення тоді, коли воно відбувається в старших вікових групах, проте в більшості країн зростання середньої тривалості життя протягом всієї історії відбувалося в основному за рахунок скорочення смертності в молодших і середніх вікових групах, водночас у старшому віці смертність знижувалася менше. За рахунок останнього чинника її динаміка швидше гальмувала демографічне старіння населення, ніж пришвидшувала.

Однак сучасна демографічна реальність розвинених країн дала підстави говорити про те, що на найбільш пізніх етапах демографічного переходу встановлюється настільки низький рівень народжуваності, що за збільшення тривалості життя число померлих перевищує число народжених, а приплив мігрантів не може компенсувати депопуляцію. Згідно з таким трактуванням демографічного переходу він завершується не стабілізацією, а скороченням чисельності населення, відповідно процес старіння може тривати безкінечно [10].

Демограф Н. Райдер свого часу сказав, що «Ми вимірюємо вік кількістю років з моменту народження. Це корисний та маючий сенс індикатор розвитку від народження до досягнення зрілості. Проте для подальших стадій такий індикатор стає все менш корисним... було б доречніше вимірювати вік не в роках з моменту народження, а кількістю років, що залишилися до смерті». Природною мірою такого підрахунку в демографії є показник очікуваної тривалості життя (середній вік смерті). В якості альтернативи можна використовувати показник, запропонований Н. Райдером як «частка населення у віці 65 років і старше», та показник «частка населення з майбутньою тривалістю життя 10 років і старше», що дає можливість під іншим кутом поглянути на зміни в доживанні та пов'язані з ними зміни в життєвому циклі, переглянути уявлення щодо меж старіння [11].

Власне, виходячи з цього демографи, пропонуючи вікові межі між різними групами населення, умовно ділять людей на працездатне (в Україні від 16 до 59 років) населення, молодше працездатного (до 16 років) та старше працездатного (60 і вище років) віку. Людей вище працездатного віку відносять до похилих. Основним критерієм виступає працездатність хоча, звісно, в різних країнах збереження працездатності відбувається по-різному. Загальною ж тенденцією зміни вікової структури населення розвинених країн зі зниженням народжуваності та ростом середньої тривалості життя є неухильне зростання у віковій структурі частки населення старшого віку – демографічне старіння населення.

Соціальні аспекти старіння

Старіння є неоднозначним процесом, що залежить від низки зовнішніх та внутрішніх чинників. Серед головних зовнішніх (вторинних) виступають соціокультурні умови. Тобто місце проживання як соціальне поле діяльності індивіда накладає на нього свої обмеження. Найбільш помітні – це відмінності між представниками різних культур, а також жителями міст та сіл; наступні – це гендерні відмінності, що проявляються, по суті, на всіх рівнях – біологічному, соціальному, економічному тощо; далі – економічні, в першу чергу матеріальне забезпечення; освітні – рівень освіти обумовлює специфіку образу життя і турботи про здоров'я, а також відмінність між статями. Ці відмінності мають як біологічну, так і

соціокультурну природу, тож їх не варто ігнорувати. Важливим чинником постає сам факт тривалості життя, що навіть у найрозвиненіших країнах між чоловіками і жінками на користь останніх відрізняється іноді на десяток років. З іншого боку, вік настання старості для жінок дещо нижчий, ніж для чоловіків, тобто жінки вступають у нього і живуть «старими» довше. А це суттєво відбивається на пропорціях населення і впливає на політику зі створення відповідних програм підтримки для старших.

Вік, як і раса, клас і стать, є ієрархією, в якій деякі категорії більш високо цінуються, аніж інші. Наприклад, багато дітей з нетерпінням чекають настання незалежності після досягнення повноліття, проте деякі вчені вважають, що навіть у дітей вікові обмеження стосуються молодості, а старість розглядається в доволі негативному світлі. Соціальний критерій переходу до старості часто пов'язують з офіційним віком виходу на пенсію і відповідними статусно-рольовими трансформаціями [12]. Проте в різних країнах, для різних професійних груп, для чоловіків і жінок пенсійний вік неоднаковий (в основному від 55 до 65 років). Справді, соціально-економічні показники «порогу», переходу до старшого віку – це зміна основного джерела доходу, зміна соціального статусу, звуження кола соціальних ролей. Однак це далеко не вичерпні за своїм змістом маркери старіння.

Певні соціальні наслідки старіння залежать від статі, але не зумовлені нею. Деякі з «недоліків», з якими старіють жінки, виникають з давніх соціальних гендерних ролей. Ще одна жіноча особливість старіння полягає в тому, що в ЗМІ часто відображаються старі жінки з погляду негативних стереотипів та такими, що є менш успішними, аніж чоловіки старшого віку [13]. Для чоловіків процес старіння та реакція суспільства на досвід і підтримку досвіду можуть бути зовсім іншими. Поступове зниження сексуальної активності чоловіків, що виникає внаслідок первинного старіння, лікується і конституюється як придатне для лікування, отже, людина навіть у похилому віці спроможна підтримувати відчуття молодості та маскулітності. З іншого боку, старіючі чоловіки мають менше можливостей стверджувати чоловічу ідентичність у компанії інших чоловіків (наприклад, участь у спортивних заходах). Деякі вчені зазначають, що старіюче чоловіче тіло в західному світі зображується як безглузде [14].

Доволі істотним є розрізнення так званої «молодої старості» («третього» віку, зазвичай до 75 років) і «старої старості» (або «четвертого» віку, після 75 років). Розрізнення ґрунтується на застосуванні функціонального критерію – можливості для старої людини вести активне і незалежне життя або потребувати стороннього догляду. На Заході уже склалася традиція поділу людей, яким більше 65 років на «третій» та «четвертий» вік. Люди третього віку – це люди, здоров'я яких перебуває в зоні плато, тобто залишається майже незмінним з середнього віку, і це триває доволі довго. По-друге, вони володіють чи не найбільшою свободою порівняно з усіма іншими соціальними групами: є потенційно більш мобільними, діти уже дорослі, вони можуть працювати або вийти на пенсію. Тобто характер соціальних зв'язків здебільшого залежить саме від них. Саме цю групу в розвинених країнах розглядають в якості основного соціального ресурсу і орієнтовно на них розробляють стандарти оптимального старіння. Це люди, які перетнули умовну межу «офіційної» старості, проте за інерцією ще продовжують доволі швидко рухатися. Проте сам факт виділення в «третій вік» людей старших 65 років там обумовлений специфікою пенсійної системи. Наприклад, вік виходу на пенсію в Німеччині, Бельгії, Великобританії, США саме 65 років. В Україні ситуація дещо інша – пенсійний вік у нас 60 років для чоловіків та 57,6 (на сьогодні) для жінок. У деяких країнах (Франція, Німеччина, США) пенсійний вік для чоловіків та жінок однаковий, проте у нас різниця поки що зберігається. Зрештою, в Україні планується поступове підвищення пенсійного віку для чоловіків та жінок до 63 років. Та попри ці плани, на наш погляд, найбільш коректним є встановлення межі старшого віку («третього віку») в 60 років. Це пояснюється не лише нижчим віком виходу на пенсію, але й тим, що середня тривалість життя українців дещо нижча – 66,4 року для чоловіків, та – 76,3 для жінок. Тобто період «активної старості», коли люди уже відносно вільні після виходу на пенсію, а їхні фізіологічні показники ще високі, – дещо зміщений. Наступний аргумент полягає в тому, що 60 років найчастіше використовується в демографічному, медико-біологічному, психологічному підходах, а також є орієнтиром у встановленні пенсійного віку. Адже, як бачимо, в основному цифри «крутяться» навколо 60 та трохи більше років.

Інша чимала соціально-вікова група – це люди так званого четвертого віку. Залежно від низки чинників до неї можна віднести і 70-літніх і 80-літніх та старших. Вона характеризується підвищенням інвалідизації та соціальної залежності в зв'язку із суттєвим незворотним погіршенням здоров'я, втратою, незалежно від власного вибору, соціальних позицій. На цю групу «нові» стандарти розвинених країн поки що не поширюються. Тут важливо зазначити, що погіршення здоров'я може відбуватися у двох формах: стрибкоподібне, різке, що за даними клініцистів відмічається безпосередньо за декілька років до смерті, та більш розтягнуте у часі. Ця частина населення уже не володіє такою «ресурсністю» як попередня з огляду на можливості її соціального залучення. Проте це не відміння факту необхідності вивчення шляхів можливостей оптимізації їхнього життя. Окремо також потрібно розглядати особливу групу людей похилого віку, які перебувають під соціальним патронатом та уже нездатні потурбуватися про себе.

Висновки. У науковому дискурсі старіння традиційно розглядається з позицій структурно-функціональної методології, де старість переважно оцінюється як об'єктивний, неминучий процес кількісної зміни

біологічного компонента буття людини, і дослідження зосереджуються на вивченні соціальних наслідків цієї зміни. При такому баченні старіння зазвичай ідеться про встановлення певної вікової межі, після досягнення якої людина з позицій існуючих соціальних норм відноситься до «старих». Що ж стосується суб'єктивних переживань старіючих суб'єктів, а також якісних характеристик старості – то вони або ігноруються, або ж їх вплив на соціальні процеси вважається незначним, а за предмет розгляду їх має психологія.

На сьогодні єдиного уявлення про час настання старості не існує. Найчастіше нині межею настання старості називається 60-річний вік, проте ця цифра залишається доволі умовною. Так, соціальна старість пов'язується з віковою структурою суспільства, при цьому соціальний вік підлаштовується до середньої тривалості життя по країні, з одного боку (наприклад, нині найнижча середня тривалість життя в Свазіленду – 39,6 року, найвища – в Японії – 82,6 року), та медіанного віку – з іншого. Останній визначає економічне навантаження на працююче населення.

Індивідуальні межі віку також залежать від особливостей старіння населення в цілому. Так, рівень охорони здоров'я, соціальне забезпечення, умови праці та відпочинку, екологічна безпека життєвого середовища тощо коригують час настання старості. Шкідливі звички, заняття спортом, система харчування також відносяться до чинників, від яких залежить тривалість життя та пришвидшення/скорочення темпів біологічного спаду. Тобто традиційні маркери старості наповнюються новим змістом, а вікові межі стають порівняно відносними. У зв'язку з цим можна припустити, що становлення в даний час нових, невідомих з досвіду минулого, умов старіння і форм соціальної поведінки людина похилого віку може і має стати предметом дослідницької діяльності, заснованої на нових, породжених наукою XX – початку XXI століття концептуальних підходах і методах, у першу чергу на методології міждисциплінарності.

Література:

1. Кухта М. Життєві перспективи людей похилого віку: теоретичний аналіз / Кухта М.П. // Соціальні виміри суспільства. К., 2014. № 6 (17). С. 253–267.
2. Кухта М. Люди похилого віку очима експертів: труднощі та шляхи подолання життєвих негараздів / М.П. Кухта // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Науково-теоретичний часопис. ІС НАН України, 2015. № 4. С. 119–133.
3. Кухта М. Старіння в сучасному світі: соціально-психологічний аспект / М.П. Кухта // Соціальні виміри суспільства. К., 2016. С. 324–337.
4. Clarfield A. Dr. Ignatz Nascher and the birth of geriatrics / A.M. Clarfield // CMAJ November 01, 1990. 143 (9). P. 944–945.
5. Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html/
6. Фридман Л. Психологический справочник учителя / Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.lib100.com/pedagogics/psyc_teach_directory/doc/
7. Выготский Л. Психология развития человека / Л.С. Выготский: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. С. 1136.
8. Шаповаленко І. Вікова психологія (Психологія розвитку та вікова психологія) / І.В. Шаповаленко // [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://medbib.in.ua/problema-vozzrastnyih-granits-39229.html>.
9. Пресса Р. Народонаселение и его изучение: демографический анализ. М.: Статистика, 1966. С. 275.
10. Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.Г. Меликьян; Ред. коллегия: А.Я. Кваша, А.А. Ткаченко, Н.Н. Шаповалова, Д.К. Шелестов. М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. С.108–112.
11. Morgan L., Kunkel S. Aging, society & the life course. 4th ed. Springer Publishing Company, LLC. 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.scribd.com/doc/18432094/Aging-Society-and-the-Life-Course-4>
12. Agahi N. Continuity of Leisure Participation From Middle Age to Old Age / J Neda Agahi, Kozma Ahacic, Marti G. Parker / Journals of Gerontology: Series B, Volume 61, Issue 6, 1 November 2006. P. 340–346. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://doi.org/10.1093/geronb/61.6.S340>
13. Bazzini D.G., McIntosh W.D., Smith S.M., Cook S. & Harris C. (1997). The aging woman in popular film: Underrepresented, unattractive, unfriendly, and unintelligent. Sex Roles: A Journal of Research, 36 (7–8): 531–543. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://psych.appstate.edu/sites/psych.appstate.edu/files/14/Bazzini_Doris_1997_The_Aging_Woman_in_Popular_Film.pdf.
14. Spector-Mersel G. Never-aging Stories: Western Hegemonic. Masculinity Scripts Studies / Spector-Mersel, Gabriela // Journal of Gender Studies, Volume 15, Number 1/March. 2006, pp. 67–82.

ФЕНОМЕН УЧАСТІ В КУЛЬТУРІ У ПОСТБУРДЬЄЗІАНСЬКИХ ДИСКУСІЯХ

Скокова Л. Г.,
*кандидат соціологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту соціології НАН України*

Стаття присвячена особливостям бурдєзіванських і постбурдєзіванських підходів до вивчення культурної участі. Підхід всеїдності уможлиблює на основі репрезентативних опитувань вирізняти сегменти участі в культурі, які відповідають логіці гомології соціальної і культурної стратифікації або гетерології останньої. Аналіз культурної участі у фокусі множинних диспозицій смаку, їх модальності дозволяє прояснити походження узгоджених і дисонансних культурних профілів у суспільстві (Б. Лаїр). Прагматичний підхід звертає увагу на взаємодію індивідів з матеріальними аспектами культурних продуктів, утворення реляційних зв'язків між людьми і non-human (А. Еньон). Порівняння бурдєзіванських і постбурдєзіванських словників і концепцій дає змогу надалі використовувати їх зміст для аналізу складних і динамічних реалій українського суспільства, особливостей культурної участі у різних соціальних групах.

Статья посвящена особенностям бурдєзіванских и постбурдєзіванских подходов в изучении культурной участия. Подход всеядности дает возможность на основе репрезентативных опросов выделять сегменты участия в культуре, которые отвечают логике гомологии культурной и социальной стратификации или гетерологии последней. Анализ культурной участия в аспекте множественных диспозиций вкуса, их модальностей позволяет прояснить происхождение согласованных и диссонансных культурных профилей в обществе (Б. Лаир). Прагматический подход обращает внимание на взаимодействие индивидов с материальными аспектами культурных продуктов, формирование реляционных связей людей и non-human (А. Еньон). Сравнение бурдєзіванских и постбурдєзіванских словарей и концепций дает возможность далее использовать их содержание для анализа сложных и динамичных реалий украинского общества, особенностей культурной участия в разных социальных группах.

The paper is devoted the finding out the features of the Bourdieusian and the post-Bourdieusian approaches to the study of cultural participation. The omnivorousness approach draws on the basis of representative surveys to distinguish participation's segments in culture, that correspond to the logic of the homology of social and cultural stratification or the latter's heterology. Analysis of cultural participation are in the focus of multiple taste dispositions and their modality allow us to clarify the origin of the coherent and dissonant cultural profiles in society (B. Lahire). The pragmatic approach draws attention to the interaction of individuals with the material aspects of cultural products, formation of the construction of relational ties between human and non-human (A. Hennion). The comparison of Bourdieusian and post-Bourdieusian vocabularies and conceptions makes it possible to the further use their content for the analysis of the complex and dynamic realities of the Ukrainian society, the features of cultural participation in different social groups.

Ключові слова: культурна участь, постбурдєзіванські підходи, підхід культурної всеїдності, множинні диспозиції і модальності смаку, прагматична соціологія аматорства.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Українське суспільство, як і більшість інших у сучасні часи, перебуває в стані турбулентності, невизначеності, рухливості соціальних і культурних порядків [1]. Зовнішня агресія з початку 2014 р., що супроводжується насильством, людськими втратами, порушенням звичних географічних кордонів, міграцією населення, економічна криза, що призводить до регулювання й обмеження культурних витрат домогосподарствами, переосмислення культурних ідентичностей в атмосфері публічної проблематизації і реконфігурації культурних наративів і кодів – всі ці обставини загострюють пошуки аналітичних концептів та інструментів, що відповідають сучасному життю українського соціуму.

У сучасній соціології культура стає центральним концептом і все частіше аналітично трактується подвійним чином: як автономна сфера зі своєю логікою функціонування і констеляціями генералізованих

культурних смислів, а також як специфічна сфера суспільного життя, динаміку і напругу якої урухомлюють культурні практики – продукування, циркуляції, рецепції культурних сенсів [2; 4]. Культурні практики є основою конструювання соціокультурних ідентичностей членами соціуму, зміст їх здатен проявляти обсяги і диференціації культурних компетентностей, у повсякденних виборах культурних продуктів акторами (оцінюваннях, узгодженнях, дистанціюваннях, солідаризаціях тощо) репродукується і змінюється соціальне життя [5]. У рамках «нової» соціології культури розробляються сучасні оптики для аналізу участі в культурі, точкою відліку для яких часто слугує теорія практик П. Бурдьє. Експлікація новітніх концептуалізацій створює теоретико-методологічне підґрунтя для аналізу особливостей участі в культурі в сучасних суспільствах, зокрема розроблення обґрунтованої соціальної і культурної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми участі в культурі, її особливості в сучасному українському суспільстві розглядалися в працях Н. Костенко, Л. Малес, А. Ручки, Ю. Сороки, Л. Сокурянської, Н. Цимбалюк, Р. Шульги, В. Щербіни та багатьох інших вітчизняних дослідників. Питанням аналізу і застосування концептів соціології культури П. Бурдьє присвячені праці українських соціологів О. Голікова, О. Куценко, П. Кутуєва, С. Макеєва, А. Ручки, М. Соболевської, В. Судакова, В. Танчера, К. Тягло та ін. Проте особливості постбурдьєзіванських підходів стосовно культурної партиципації недостатньо висвітлені у вітчизняній соціології.

Мета статті. Наукова проблема полягає у наявності суперечливих відмінностей теоретичних позицій бурдьєзіванських і постбурдьєзіванських підходів щодо аналізу культурної партиципації в сучасному суспільстві. Метою статті є співставлення способів вивчення участі в культурі за логікою, запропонованою Бурдьє, та варіантами, що використовуються в постбурдьєзіванських підходах.

Бурдьєзіванські підходи до аналізу участі в культурі

Внесок у розвиток досліджень практик культурного продукування і споживання П. Бурдьє є загальноновизнаним. Його концепт габітусу передбачає формування у людини усталеного набору диспозицій, які є системами класифікацій навколишнього світу, середовища, що класифікують свого носія. Залежно від обсягу і структури культурного капіталу, наявного в класовому мілью, формуються смаки – диспозиції щодо сприйняття, вибору (культурних) продуктів, які є частково неусвідомлюваними, тому що інкорпорується у тіло і свідомість індивіда, вбираючи не лише явне, але й фонове, «практичне» знання у ході соціалізації/інкультурації, особливо первинної [7]. Культурне середовище, оточення розрізняються в різних соціальних стратах, сприяючи подібності/ цільності соціальної і культурної позиції в їх межах, а, отже, гомології соціальної і культурної стратифікації в масштабах суспільства [2; 3]. Відоме розрізнення «смаків розкоші» і «смаків необхідності» представників вищих, середніх, нижчих страт детально продемонстровано у праці «Відмінності» (1979), матеріалом для якої слугували статистичні дані, результати кількісного опитування, аналіз преси, якісні інтерв'ю. Бурдьє переконливо показав, що вибори книг, музики, арт-творів, продуктів харчування, розваг, навіть мови, жестів і манери спілкування розрізняються (не лише серед представників соціальних страт, але й залежно від статі) і слугують символічними маркерами, що обґрунтовують і підтверджують позицію представників тієї чи іншої групи в соціальному просторі. Смаки є гомологічними стосовно різних субполів, коротко кажучи, любителі опери не слухають шансон, і одночасно мали б читати класику, а не детективи. Перехід на вищу сходинку соціальної драбини потребує значної корекції габітусу як усталеної системи диспозицій, що є можливим, але породжує так званий «розщеплений габітус» – поняття, запропоноване Бурдьє пізніше. Важливим є поширення поняття гомології на поля продукування культури і поля культурного споживання [8]. Жанри у різних субполях – література, музика, живопис тощо – розвиваються у відповідній системі реляції позицій продуцентів і споживачів. Це виражається у близькості кожного з продуктів, творів культури до автономної частини певного субполя культури, що передбачає творчість за принципом «мистецтво для мистецтва», або наближення до гетерономної його частини, де впливовішими стають засади інших полів – ринку, влади тощо. Так само розрізняються й смаки публіки – знавцям «високої» культури (легітимованої як така переважно інституційно) протистоять прихильники популярної культури, яка комодифікується (вплив ринку) або цензурується різними способами (вплив поля влади). Узагальнення, зроблені Бурдьє, властиві ситуації, коли переважають усталені процеси репродукції культури, існують легітимні системи класифікацій, канонів, підтримувані інституціонально (освіта, медіа і т.д.), що й можна було виразно спостерігати у Франції початку 1970-х.

Дослідження Бурдьє сформувавши впливовий напрям у соціології культури у рамках критичної, постмарксистської парадигми з її акцентом на соціокультурних детермінантах культурних процесів. Популярність праці Бурдьє посилюється у соціології культури з 1990-х рр. разом із виходом книг «Правила мистецтва», «Поле культурного виробництва» [8; 9] та ін. Цьому сприяла й пов'язаність теоретичних концептів з емпіричним, практичним аналізом поточних суспільних проблем. У ширшому плані можна вказати на «культурні повороти» у соціальних науках, популярність міждисциплінарних та трансдисциплінарних досліджень, методологічні пошуки у «новій» соціології культури – всі ці напрями часто знаходили точку відліку, концептуальний і методологічний апарат у працях Бурдьє, які активно використовуються і переосмислюються.

Постбурдєзїанська соціологія культурної партиципації

Останніми десятиліттями активно розвиваються так звані постбурдєзїанські підходи до вивчення смаків, культурного споживання, культурної партиципації населення. Можна вирізнити кілька напрямів таких пошуків. Перший із них пов'язаний із **дослідженнями всеїдності** (omnivorousness) – термін, запропонований американським дослідником Р. Пітерсоном. На основі кількісного аналізу культурних уподобань населення США він зробив висновок про слабкі прояви гомології смаків представників вищих страт. Було схоже, що в цих стратах слухають класичну музику і популярну, читають інтелектуальну прозу і детективи тощо. Пітерсон висунув тезу *всеїдності* як сучасної ознаки високого рівня культурного капіталу, своєрідної мультикультурності, толерантності смаків [14]. Ця ідея породила величезну кількість опитувань і повторного аналізу масивів із даними щодо культурних смаків і практик населення в різних країнах [6]. Результати не є однозначними. Одні дослідники дотримуються позиції, ближчої баченню Бурдє (переважання гомології соціальної і культурної стратифікації, тобто узгодженості соціальної позиції із культурними смаками і практиками, стилем життя певних груп). Інші підтверджують явище культурної всеїдності, своєрідної культурної мобільності як руху в просторі різних жанрів. Більше уваги приділяється впливу таких факторів, як вік, стать, етнічна група, раса. Розмиванню чітких ідентифікацій і оцінок продуктів культури сприяють і ринкові стратегії циркуляції, проліферації, оновлення текстів культури, адаптація інновацій, субкультурні смаки культурної індустрії, доступність культурних об'єктів внаслідок дигіталізації та мережевізації, їх обертання в онлайн-спільнотах на основі вибудови рейтингів, створюваних самими користувачами «знизу» через «уподобайки», поширення посилань у соціальних мережах, аматорські рецензії, показники продаж в інтернет-магазинах тощо. Разом із тим ці дослідження демонструють, що культурні практики продовжують слугувати підтриманню символічних кордонів між групами, можуть використовуватися для дистанціювання від певних соціальних (етнічних, расових, мовних) груп.

Культурна партиципація у фокусі формування множинних диспозицій в процесі соціалізації. Один із вразливих моментів у теорії практик Бурдє – концепт габітусу. Критика багатьох аналітиків спрямована саме на його надуманість, невловимість, неможливість фіксації в емпіричних показниках тощо. Французький дослідник культурних практик Бернар Лаїр багато уваги приділив рефлексії цього концепту в рамках свого підходу «психологічної соціології». Він пропонує такі поняття, як *пляральний актор, множинні диспозиції, диспозиції-вірування і диспозиції-до-дії, модальність диспозицій, трансферабельність диспозицій, узгоджені і дисонансні культурні практики*. На основі аналізу емпіричних досліджень культурного споживання Лаїр розвиває у своїх працях методологію вивчення соціального через доступ до сингулярного. Він підкреслює, що теорія Бурдє не передбачала емпіричного вивчення реалій набуття диспозицій габітусу. Ці поняття (ментальні структури, схеми, диспозиції, габітус, інкорпорація) часто слугують лише теоретичними маркерами, тоді як треба ставити питання, яка саме і як саме диспозиція генерує практику [12, р. 331].

Для кращого розуміння процесу інтерналізації соціального досвіду і його результату – системи диспозицій, він пропонує уточнення: необхідно чітко розрізнити *диспозиції дії і диспозиції віри (переконання)*. У процесі соціалізації індивіди засвоюють набір переконань: норм, взірців успіху, цінностей тощо. Ці дискурсивні і ментальні звички, які актори здатні вербалізувати краще чи гірше, формуються, підтримуються в різних соціальних інститутах – сім'я, школа, медіа, політика тощо. З іншого боку, формуються *звички діяти*, які не треба ототожнювати із засвоєними переконаннями (люди можуть говорити одне, а діяти інакше). Ці розбіжності обумовлюють передовсім соціальні фактори: значна частина людей не в змозі діяти так, як приписують інтерналізовані цінності і норми, не мають матеріальних, освітніх ресурсів, щоб робити кар'єру, купувати модні товари і т.ін. Інший чинник – несформованість *диспозиції діяти* для реалізації диспозиції-переконання. Приклад: ідеал стрункої і спортивної фігури, яку часто бажають мати індивіди, і несформованість рутинних звичок (щоденна гімнастика, дієтичне харчування тощо). Також диспозиції-переконання можуть зоставатися нереалізованими, тому що не відбулася їх «зустріч» з тим полем, якому вони були б релевантні.

Інше розрізнення, яке пропонує Лаїр, – «диспозиція» і «потяг, прагнення» (appetency). Диспозиція може приймати різні індивідуальні форми: пристрасті (диспозиція + сильний потяг), рутини (диспозиція + байдужість), шкідливої звички (диспозиція + несхвалення). Мабуть, люди не завжди «люблять те, що необхідно» (Бурдє) В його концепції, вказує Лаїр, диспозиції завжди сильні (а не слабкі/помірно сильні); в ній немає місця тому, що люди можуть дистанціюватися від них. Відносна сила чи слабкість диспозицій можуть залежати від частоти, з якою вони актуалізуються. Відсутність умов їх затребуваності або наявність обмежень актуалізації можуть послаблювати диспозиції. Навіть міцно засвоївши певну кількість культурних диспозицій, індивіди можуть не відчувати жодної необхідності активізувати їх, за винятком, можливо, рутини або зобов'язання [12, с. 340].

Лаїр розрізняє *компетентності і пристрасті (propensity)*. Володіти мовою, орієнтуватися у художній літературі, наприклад, не означає стати завзятим книгоманом, лише компетентності для цього недостатньо. Йдеться про те, що *модальність партиципації в культурі* може бути різною:

тиск, зобов'язання, пристрасть, дистанціювання, рутина, автоматизм тощо. Отже, фокус на деталізації умов надбання і задіявання культурних звичок, їх модальностей дає змогу відійти від констатацій, що поведінка людей є екстерналізацією результатів інтерналізації соціальних обмежень.

Множинний, плюральний індивід. Цю тезу Лаїр тлумачить, вказуючи, що погляди на індивідів як ізольованих і сингулярних істот, які є внутрішньо автономними, мають аутентичну самість, є соціокультурним конструктом [12, с. 341]. Культура західноєвропейського суспільства постійно акцентує унікальність і єдність особистості, зокрема за допомогою таких форм як власне ім'я, підпис, жанри автобіографій, CV тощо. Формування людини як сингулярного й автономного індивіда часто є метою ідеологічних та філософських дискурсів. Важко уявити, що залишилося б від індивідуальної відповідальності людини, якби в соціумі превалювала ідея плюральності «его». Іншу крайність демонструють постмодерністські соціологи, доводячи, що соціальний агент нескінченно різний, фрагментований, дисперсний. Відповідь Лаїра: (відносна) когерентність звичок, схем, диспозицій, які люди можуть засвоїти, залежить від узгодженості принципів соціалізації, умов її перебігу. Чим частіше люди опиняються в різномірних, суперечливих ситуаціях у своєму житті, і чим більше таких ситуацій на ранніх етапах, тим частіше можна чекати проявів гетерогенних, неуніфікованих диспозицій, які варіюються у різних соціальних контекстах [Lahire, 2003: p. 342]. Також він вважає, що ступінь єдності/плюральності є історичною змінною, отже, поняття габітусу в сенсі Бурдьє є більш застосовним у слабо диференційованих суспільствах [13].

Культурна партиципація у рамках соціології аматорства. Інший напрям аналізу культурного споживання розвиває французький дослідник А. Еньон, близький до підходу прагматичної соціології (Б. Латур, Дж. Ло, Л. Тевено, Л. Болтанські). На основі багаторічних досліджень у колі колег соціології аматорства він доводить, що культурний продукт сам по собі не можна визначити як належний до «високої культури» чи «популярної культури». Ці легітимні класифікації практично не діють на сприйняття твору, якщо вони не відомі/не цікаві реципієнтам. На основі експериментів (подібних до групових дискусій) він показує, що прослуховування фрагмента навіть визнаного класичного музичного твору справляє неоднозначне враження на різномірну публіку, яка зібралася на семінар. Слухачі з музичальною освітою намагалися задіяти свою кваліфікацію, описуючи почуту музику, але ніхто з них не впізнав автора, назву твору. Прихильники реп-музики оцінили твір як «щось таке слухають мої батьки» [11]. А. Еньон доводить на цьому прикладі, що музичний твір поза контекстом (усвідомленого вибору, наявності музичного слуху, постійного задіяння в певну музичну культуру, співпадіння настрою, емоцій і певного твору) не відіграє жодної ролі.

Прагматична соціологія мистецтва звертає увагу на властивості об'єкта (в даному випадку музики) – вона здатна робити у ситуації взаємодії, які ефекти справляти, які емоції викликати/блокувати, які провокувати тілесні зміни. А. Еньон, як і інші сучасні дослідники «матеріального», використовує поняття «аффорданс» (*affordances*), тобто потенційні можливості, допустимості – що можна зробити з об'єктом з точки зору слухача/користувача. Вписані в об'єкт «сценарії» використання є матеріалізованими смислами (колискові відрізняються від маршів уже своїми назвами), які сприймаються як природні, належні і не потребують спеціальних рефлексивних зусиль. Сценарії приписують, що *належить* робити з даним об'єктом (навіть чи можна заколисати дитину бравурним маршем). Музика – складний культурний об'єкт (недарма П. Бурдьє вважав, що музичні смаки є важливими розрізнявальними маркерами соціальної позиції). Утім, таким же складним культурним об'єктом, за Еньоном, є витримане коштовне вино [10]. Лише людина, яка тренувала свій смак, вчилася тестувати, розрізняти тонкі відтінки смаку, здатна вступити у складний процес аффордансу як дій, що потенційно *можна* здійснити з об'єктом, розкриваючи назовні його властивості. Чи зможе не гурман пригубити *цінне* вино і зрозуміти його смак, відчути все багатство барв і відтінків? Чи зможе він здійснити процеси оцінювання, класифікацій, сигніфікацій, які демонструють нам сомельє чи аматори, які присвятили своєму хобі багато годин життя? Чи кожному зможе вино розкрити свій потенціал, показати всю складність своєї сутності?

Цей напрям постбурдьєзіанської прагматичної соціології аматорства, соціології мистецтва зосереджується на якісних, етнографічних даних для розуміння оцінюваного, поцінованого, осмислюваного як складного ланцюга взаємодій людей і об'єктів, *human i non-human*, сприйняття людьми культурних об'єктів не лише через рамку інституційно трансльованих культурних кодів, конвенційних систем класифікацій, але як результат взаємодії тілесних, когнітивних, емоційних станів людини і тих «сценаріїв» і потенційних «можливостей» (*affordances*) матеріальних актантів, актуалізованих у певному просторі і часі. Ці ефекти, наприклад, естетичні переживання, не є властивістю соціальних акторів (вік, клас, стать та ін.), але також не є властивостями культурних артефактів, вони виникають із *реляцій* між соціоісторичною специфікою диспозицій та варіаціями культурних об'єктів.

Висновки. Сучасні постбурдьєзіанські дослідження культурних практик розгортаються у різних векторах, серед яких вирізняємо наступні.

Залучаються бази національних і міжнаціональних опитувань для перевірки тези гомології соціальної і культурної стратифікації (Бурдьє), яка частково знаходить підтвердження (серед анклавів носіїв рафінованих смаків, як правило, із вищим статусом, вищого віку) та соціально вразливих груп, з їх обмеженими можливостями участі в культурі (низький матеріальний статус, вищий вік, неурбанізовані

території, етнічні меншини тощо). Для інших груп мікси рафінованої і популярної культури, суміщення взірців різних жанрів і практик стають все більш звичними, зокрема через розширення доступу до цифрової інформації, промоушен різноманітних, часто еклектичних продуктів культурною індустрією. Смаки всеїдності, смакова еклектика стають ознакою певних груп суспільства (більш чи менш чисельних у різних країнах) як ознака сучасної людини, що живе в світі постмодерної культури.

Розвиваються мікропідходи, які більше уваги приділяють специфіці формування диспозицій, їх множинності, біографічних умов їх трансферабельності в різні поля чи відсутності такої цільності габітусу. Побудова культурних профілів, на думку цих дослідників, має враховувати індивідуальні, сімейні обставини (наявність партнера та вплив його смаків, наявність дітей, вільного часу тощо). Розрізняють компетентності як потенційні умови для задіяння тієї чи іншої культурної практики та наявності емоційної складової, «пристрасті» до того чи іншого заняття, тобто різний ступінь інтенсивності смаків («читаю детективи час від часу» vs. «чекаю не дочекаюся, коли засяду за новий детектив улюбленого автора»). Також запропоновано відрізнати культурні диспозиції як декларації (під впливом ціннісно-нормативних взірців) і «диспозиції діяти» як вміння і бажання ангажуватися у певні культурні практики, ставати їх носієм.

На дослідження культурної партиципації вплинув прагматичний підхід з його увагою до складних реляцій людей і матеріального/культурних об'єктів, їх можливих конфігурацій. У центрі уваги вже не виключно людина з її смаками, думками про культурні продукти, а констеляції людей, об'єктів, середовища. Важливо, що саме «культурне матеріальне» здатне робити для людини: піднімати настрій чи заспокоювати (як музика), можливість поринати в уявну реальність (як художня література) і т.ін. Речі (культурні продукти) можуть по-різному використовуватися в різних обставинах, хоча варто враховувати певний кінцевий набір цих можливостей. Не кожному індивіду культурні продукти здатні розкрити свої властивості, отже, в центрі уваги опиняються процеси набуття компетентності, смакування, а не смаки, здатність аматорів утворювати сензитивні констеляції з речами для досягнення задоволення від культурної партиципації. Йдеться радше про непрості шляхи набуття культурного статусу, а не про соціальний статус як головну детермінанту культурної партиципації, соціальний престиж участі в культурі, її розмежовувальні властивості, як у бурдєз'янських підходах. Співставлення бурдєз'янських і постбурдєз'янських словників і концептуалізацій дає змогу надалі використовувати їх зміст для аналізу складних і динамічних реалій українського суспільства, особливостей культурної партиципації у різних його сегментах і групах.

Література:

1. Костенко Н. У стані «emergency»: культурні ефекти // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 24. С. 102–118.
2. Мінливості культури: соціологічні проєкції [Н.Костенко, А.Ручка, Л.Скокова та ін.] / за ред Н.Костенко. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015.
3. Ручка А. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі / А. Ручка, Л. Скокова // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. 2012. Випуск 3. С. 114–122.
4. Сміслова морфологія соціуму / За ред. Н.Костенко. К.: Ін-т соціології України, 2012.
5. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. К.: Ін-т соціології НАН України, 2002.
6. Bennett T. Culture, Class, Distinction / [Tony Bennett, Mike Savage, Elizabeth Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal, David Wright]. N. Y.: Routledge, 2009.
7. Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgment of taste. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984 [1979].
8. Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature / P. Bourdieu. New York: Columbia University Press, 1993.
9. Bourdieu P. The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field / P. Bourdieu. Stanford CT: Stanford University Press, 1996 [1992].
10. Hennion A. Pragmatics of Taste / Antoine Hennion // Mark Jacobs, Nancy Hanrahan (eds.). The Blackwell Companion to the Sociology of Culture. Oxford: Blackwell, 2004. P. 131–144.
11. Hennion A. Listen! / A. Hennion // Music and Arts in Action. 2008. Vol. 1. № 1. P. 36–45.
12. Lahire B. From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual / Bernard Lahire // Poetics. 2003. № 31. P. 329–355.
13. Lahire B. The Plural Actor / Bernard Lahire – Cambridge: Polity, 2011.
14. Peterson R.A. Changing highbrow taste: From snob to omnivore / R.A. Peterson, R. M. Kern // American Sociological Review. 1996. № 61(5). P. 900–907.

УДК 349.2.:349.227

Колосов І. В.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРОЦЕДУРА РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВА НА ПРИКЛАДІ НІДЕРЛАНДІВ: СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИЙ АСПЕКТ

У статті розкриваються окремі питання соціального діалогу між роботодавцями та найманими працівниками під час процедури реорганізації підприємства. На прикладі Нідерландів висвітлюються пов'язані з реорганізацією процедури та етапи їх втілення у життя. На основі вивченого матеріалу подано рекомендації щодо удосконалення вітчизняного законодавства у питаннях змін у організації виробництва (в контексті наслідків для трудових правовідносин).

В статье раскрываются отдельные вопросы социального диалога между работодателями и наемными работниками во время процедуры реорганизации предприятия. На примере Нидерландов освещаются связанные с реорганизацией процедуры и этапы их внедрения в жизнь. На основе изученного материала представлены рекомендации относительно усовершенствования отечественного законодательства в вопросах изменений в организации производства (в контексте последствий для трудовых правоотношений).

In this paper highlighted the particular problems of social dialogue between employers and employees during the entity's reorganization procedure. On Netherland's example provided implication about consequential with reorganization procedures and stages of their embodiment. On basis of the search the recommendations of improvement of national legislation about the reorganization (in meaning of labour aspects) are given.

Ключові слова: соціальний діалог, процедура, реорганізація, Нідерланди, трудові правовідносини.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Вивчення правового феномена реорганізації підприємства пов'язане нині з новими викликами та реаліями. Роботодавцям доводиться рахуватися з вимогами найманих працівників та їх організацій і об'єднань, йти на поступки та компроміс, що породжує появу нових допоміжних процедур під час реорганізації. Цей досвід є досить новим для України, а тому його вивчення може стати поштовхом для подальших зусиль науковців у царині напрацювання нової наукової доктрини процедури реорганізації як окремого виду процедури у трудовому праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи питанням реорганізації підприємства було присвячено роботи багатьох вітчизняних учених. Як зазначає Н.В. Кохан [2, с. 3], «даній проблемі присвячені наукові праці з теорії права, трудового та цивільного права С.С. Алексєєва, О.Т. Барабаша, М.Й. Бару, Н.А. Бобрової, Н.Б. Болотіної, В.С. Венедиктова, М.В. Вітрука, В.В. Вітрянського, В.В. Жернакова, Д.О. Карпенка, І.Я. Кисельова, Л.І. Лазор, Р.З. Лівшиця, А.Р. Мацюка, П.О. Недбайла, О.С. Пашкова, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, В.Г. Ротаня, В.М. Скобелкіна, В.М. Смирнова, П.Р. Ставицького, Б.С. Стичинського, К.П. Уржинського, Р.О. Халфіної, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка».

О.М. Зубатенко [1, с. 2] вказує на те, що «вирішенню проблем, що виникали при припиненні суб'єктів господарювання, приділяли увагу Р.Г. Афанасьєв, О.М. Вінник, Г.Д. Джумагельдієва, В.В. Джунь, Г.Л. Знаменський, О.Р. Кібенко, О.В. Кузнєцов, І.М. Кучеренко, В.А. Малига, В.К. Мамутов, В.І. Марков, Б.М. Поляков, І.О. Пушко, Н.О. Саніахметова, В.В. Радзивілюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.О. Теньков, М.І. Тітов, О.В. Тітова, Я.М. Шевченко, В.С. Щербина, О.С. Янкова та інші».

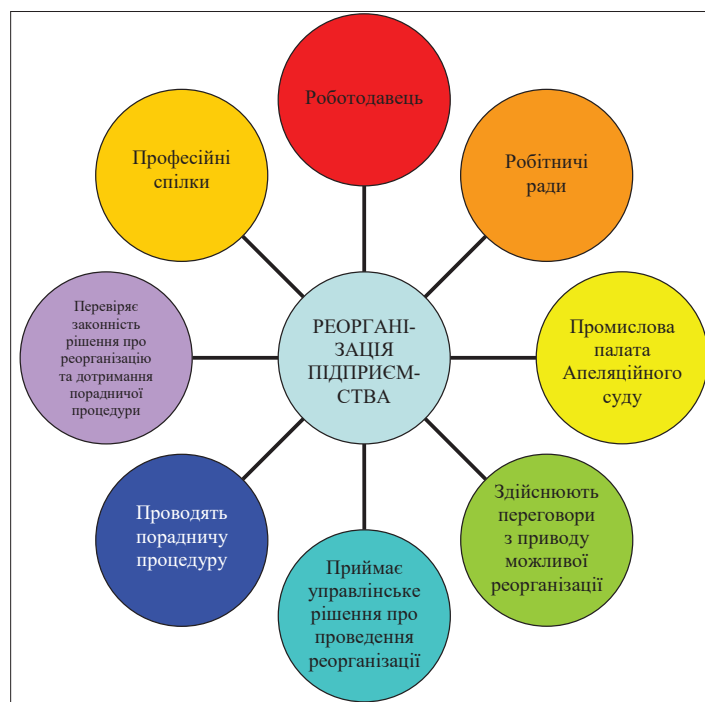
За всієї поваги до зусиль великої групи вчених, слід зазначити, що їхні праці були присвячені гарантіям працівників під час реорганізації, господарсько-правовим аспектам реорганізації підприємств, припиненню суб'єктів господарювання внаслідок змін в організації виробництва тощо.

Водночас порівняльним дослідженням процедури реорганізації як самостійного феномена у трудовому праві, як власне процедури, що має правозмінювальні та правоприпинювальні наслідки для працівників, на даний час уваги приділено, на жаль, недостатньо.

Мета та застосована методологія. Таким чином, за допомогою порівняльно-правового методу (за типом «case – study» порівняння) та структурного аналізу, вбачаємо за **мету** вивчити досвід Нідерландів у питаннях процедури реорганізації підприємств, пов'язаних з цим допоміжних процедур та надати рекомендації з приводу вдосконалення в цій частині вітчизняного трудового законодавства із висвітленням подальших напрямів наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Lendering [3] «будь-яка реорганізація починається з процесу прийняття управлінських рішень всередині компанії. Після завершення цього процесу можливе вирішення питання про реорганізацію та обмеження на стадії переговорів з представниками робітників (робітничими радами та спілками). Кінцеве рішення щодо реорганізації не може бути прийняте до тих пір, доки робітнича рада не висловить своєї формальної згоди або «поради». Закон про робітничі ради стимулює, щоб ця порада була висловлена «у розумні терміни». За законом порада робітничих рад має бути надана для того, щоб мати вирішальний вплив на кінцеве рішення про реорганізацію. Запит на пораду зобов'язує робітничі ради додатково переглянути підстави для прийняття рішення про реорганізацію, передбачувані наслідки реорганізації для робітників та заходи, що мають бути вжиті для усунення цих наслідків. Робітничі ради зазвичай послуговуються допомогою незалежних експертів під час порадничої процедури, а особливо тоді, коли пропонується реорганізація може мати істотні наслідки для робітників. Законом не встановлено часових обмежень щодо того, коли робітничі ради повинні висловити свою пораду. Фактори, що впливають на подовження порадничої процедури, включають складність та тривалість пропозиції (*про реорганізацію – І.К.*) та умови, в яких працюють робітничі ради, зокрема: наскільки швидко надходить додаткова інформація, чи звільняють від звичайних занять членів робітничої ради та чи залучаються до процедури експерти. Необхідність провести швидко реорганізацію, зокрема з метою підтримки життєдіяльності компанії, може інтенсифікувати робітничі ради до прискорення надання їх поради. Не є чимось незвичайним для порадничої процедури, щоб вона тривала два або три місяці. Роботодавець може розпочати реорганізацію негайно після отримання позитивної поради на це з боку робітничої ради. Проте роботодавець повинен дотриматися місячного очікувального періоду, якщо порада робітничої ради буде негативною. Очікувальний період встановлений для надання можливості робітничій раді звернутися до Промислової палати Апеляційного суду з приводу наміру роботодавця провести реорганізацію. Промислова палата перевіряє здебільшого формальні аспекти дотримання порадничої процедури, тобто, коли була запитана порада робітничої ради та коли робітнича рада отримала вичерпну інформацію, щоб надати цю пораду. Але Промислова палата також перевіряє чи було рішення роботодавця про реорганізацію достатньо обґрунтованим. Промислова палата може дійти висновку, що пропозиція про реорганізацію була безпідставною, що надає можливість винести наказ роботодавцеві щодо припинення реорганізації, яку він мав намір вчинити».

Виходячи з наведеного, побудовано діаграму 1:

Діаграма 1. Складові процедури реорганізації за законодавством Нідерландів

Очевидно, що за таких обставин процедура реорганізації підприємства у Нідерландах включає наступні допоміжні процедури: прийняття управлінського рішення про реорганізацію, переговори (консультації) з профспілками, поради, а крім того – судовий процес перевірки законності та обґрунтованості зазначених процедур у разі негативної поради за результатами порадиної процедури.

Зупинимось детальніше на ролі профспілок під час реорганізації [3]: «як тільки соціальний план може бути узгоджений з профспілками, виникає інший важливий фактор, що впливає на подовження порадиної процедури робітничими радами. Тоді як робітничі ради сфокусовані на економічних та фінансових аспектах реорганізації та наслідках для ринку робочої сили, профспілки зазвичай сконцентровані на соціальному плані з метою пом'якшити соціальні та фінансові наслідки реорганізації для працівників. Межа розподілу між предметом дискусії з робітничими радами та профспілками не завжди чітка. Але взагалі робітничі ради та профспілки мають налагодити тісний контакт між собою із загальною метою отримати найоптимальніші результати для обох переговорних сторін. Позаяк не існує жодних законних зобов'язань щодо досягнення згоди з профспілками стосовно соціального плану, подекуди існує обов'язок обговорити соціальні наслідки реорганізації з ними. Цей обов'язок існує відповідно до Закону про колективну вихідну допомогу, згідно з яким вона встановлюється у будь-якому місці, де тільки одночасно можуть бути звільнені 20 або більше працівників, включаючи тих, хто звільняється за згодою сторін, за межами тримісячного терміну у певному регіоні. Більше того, багато колективних договорів містять чіткі зобов'язання роботодавця попередити профспілки та обговорити з ними соціальні наслідки будь-якої запланованої реорганізації. Переговори з профспілками повинні сприяти розумінню працівників у необхідності реорганізації, порадиної процедури з робочими радами та процедури індивідуальних виплат при звільненні. Досягнення «доброго миру» з профспілками також допомагає запобігти негативним публічним наслідкам, що часто трапляються при масовому звільненні. Це – один із факторів, що спонукає великі компанії включати процедуру переговорів з профспілками до соціального плану».

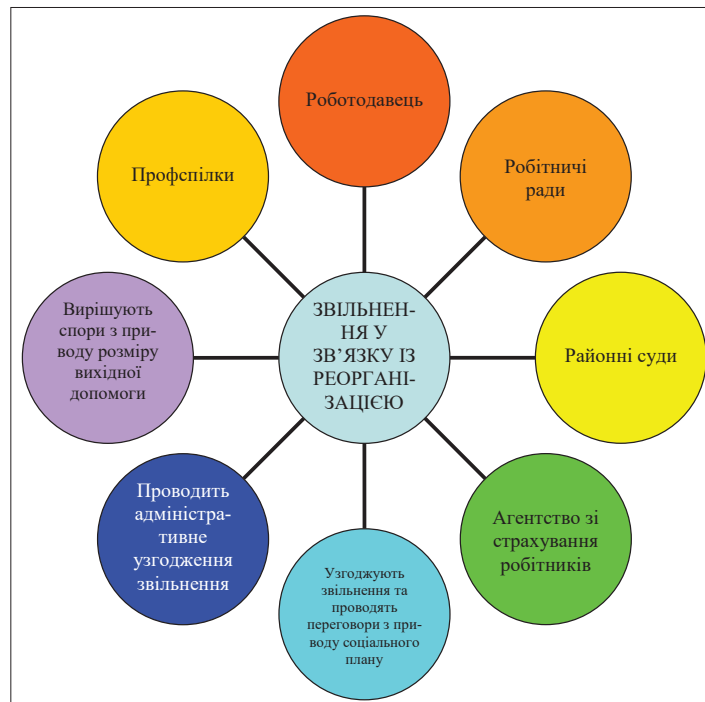
Нами розглянуто власне процедуру реорганізації та складові допоміжні процедури, однак слід звернути увагу на те, що у Нідерландах реорганізація породжує окрему процедуру звільнення та пов'язану із нею допоміжну процедуру соціального планування (виплат вихідної допомоги).

Так, «відповідно до законодавства Нідерландів робітники, які мають отримати вихідну допомогу, насамперед повинні бути внесені до списку аналогічних робіт/посад відповідно до вікових категорій. Це зменшує застосування принципу «прибуток – в останню чергу, витрати – першо-чергові» на шляху реорганізації, аби впевнитися, що після реорганізації віковий розподіл робочої сили відображатиме такий розподіл до неї. Вікові категорії складають: 15-24 роки, 25-34 роки, 35-44 роки, 45-54 роки та від 55 років до настання пенсійного віку. Нове законодавство, що набрало чинності з 1 липня 2015 року, дозволяє певні відхилення від цих принципів, але тільки у контексті колективної трудової угоди. До 1 липня 2015 року роботодавець у Нідерландах, котрий мав намір розірвати трудову угоду, мав два варіанти. Перший – звернутися до Агентства зі страхування робітників (АСР) (урядовий підрозділ, що здійснює повноваження із соціального страхування робітників) за згодою на звільнення робітників. Другий – звернутися до районного суду із позовом про розірвання трудового договору. Ці можливості перестали існувати 1 липня 2015 року. Звільнення з економічних підстав повинне бути проведене через АСР. За нових умов районний суд може розірвати трудовий договір виключно з особистих мотивів, таких як професійна непридатність. Також новою є можливість оскаржувати рішення АСР та районних судів. Водночас залишається можливим розірвати трудовий договір за обопільною згодою роботодавця та найманого працівника, працівник має право встановити позадоговірний двотижневий строк для підписання угоди про звільнення. Існує законна вимога повідомити АСР та профспілки, якщо звільняються 20 чи більше робітників протягом трьох місяців у певному регіоні. Після попередження АСР не повинне мати справу з індивідуальними звільненнями протягом місяця, доки профспілки не підтвердять, що вони поінформовані та не мають заперечень щодо звільнення. До останнього часу процедура АСР займала вісім тижнів. З 1 липня 2015 року ця процедура була скорочена до чотирьох тижнів (у більшості випадків) або до семи тижнів, якщо є потреба у другому раунді переговорів. Після того як АСР надасть згоду, роботодавець може розірвати трудовий договір зі встановленням звичайного періоду попередження. З 1 липня 2015 року з періоду попередження можна виключити період процедури АСР (мінімальним терміном попередження є один місяць)» [3].

«Нідерландське законодавство не встановлює прямої вимоги до роботодавця мати соціальний план реорганізації. Компанія, що потребує розроблення соціального плану зазвичай обговорює його з профспілками. Зацікавлені сторони можуть обговорити соціальний план та укласти контракт на кшталт колективного договору. Іноді соціальний план може бути обговорений з робітничими радами або складений одноосібно роботодавцем. Не проведення переговорів з профспілками має певні переваги. Здебільшого роботодавець може визначити строки та умови

соціального плану, що вважає необхідними та доброчесними. Водночас неузгоджений з профспілками соціальний план може підірвати мотивацію робітників, що негативно впливатиме на процес реструктуризації. Загалом виплата вихідної допомоги проходить набагато краще, якщо соціальний план був обговорений з профспілками. Обговорення соціального плану з профспілками – це додаткова перевага у випадку, коли робітник звернеться до суду із позовом про стягнення більш високої вихідної допомоги. Суд не відступить від узгодженого із профспілками соціального плану, за винятком певних особливих обставин, котрі дозволяють це зробити. Новий закон, що набрав чинності 1 липня 2015 року, обмежив повноваження районних судів щодо встановлення розміру компенсації» [3].

Розглянувши зазначене, побудовано діаграму 2:

Діаграма 2. Складові процедури звільнення з мотивів реорганізації за законодавством Нідерландів

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямі. У межах проведеного дослідження вдалося встановити, що законодавство про реорганізацію Нідерландів має низку переваг порівняно з вітчизняним законодавством: в Україні немає робітничих рад, порадничої процедури, АСП-процедури, соціального планування/схемування виплат вихідної допомоги, що потребує подальшого впровадження у систему законодавства та розумної імплементації.

Водночас із побудованих діаграм, завдяки методу структурного аналізу, довелося виявити явище **бінарної процедури** у трудовому праві, що яскраво представлена процедурою реорганізації.

Дійсно, як сама реорганізація, так і звільнення під час реорганізації є самостійними процедурами, але одна породжує іншу; вони нерозривно пов'язані, хоча і регламентують два різних за своєю правовою природою явища.

Якщо ж уявно поєднати діаграми 1 і 2, то лінія поєднання, як не дивно, проходитьиме крізь судовий процес перевірки дотримання вищевказаних процедур (у Апеляційному або районному суді). Це – **кон'юнктивний (поєднувальний) процесуальний феномен бінарної процедури у трудовому праві**. Зазначене є наочним доказом: 1) важливості дотримання процедури для ефективного процесу вирішення трудових спорів; 2) постулатів процедурно- процесуального дуалізму, про які ми говорили раніше¹.

Отже, як бінарна процедура у трудовому праві, так і кон'юнктивний (поєднувальний) її процесуальний феномен є подальшим напрямом наукового вивчення та авторських розвідок, що потребує ретельного осмислення та опрацювання.

¹ Йдеться про роботу: Слюсар А.М., Колосов І.В. Поняття процедури у трудовому праві, її місце, роль та дуалістична природа як запобіжного механізму і підґрунтя ефективного судового вирішення трудових спорів. Робота прийнята до публікації у журналі «Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» та перебуває на стадії опублікування.

Література:

1. Зубатенко О.М. Припинення суб'єктів господарювання // Автореферат на здобуття наук. ступеня к.ю.н.: спец. 12.00.04 господарське право; господарське–процесуальне право. – Донецьк: ТОВ «Вега–Принт», 2008. – 20 с.
2. Кохан Н.В. Гарантії трудових прав працівників та шляхи їх удосконалення // Автореферат на здобуття наук. ступеня к.ю.н.: спец. 12.00.05 трудове право; право соціального забезпечення. – Одеса, 2008. – 21 с.
3. Lendering Ian. Labour aspects of reorganisations in the Netherlands [Електронний ресурс]. – Електронні дані. – Вебсайт: <https://www.awvn.nl>. – Режим доступу: <https://www.awvn.nl/actueel-site/Documents/2016-REORGANISEREN-ENG-VERSIE.pdf>

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Костюченко О. Є.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України*

Робота присвячена аналізу соціального партнерства в Україні. У статті розглянуто теоретичні проблеми щодо визначення соціального партнерства як явища, охарактеризоване це явище як відносини між суб'єктами трудового права. Розкрито статус суб'єктів соціального партнерства, визначено об'єкт цих відносин та їх зміст.

Работа посвящена анализу социального партнерства в Украине. В статье рассмотрены теоретические проблемы по определению социального партнерства как явления, охарактеризовано это явление как отношения между субъектами трудового права. Раскрыт статус субъектов социального партнерства, определены объект этих отношений и их содержание.

The research is devoted to the analysis of social partnership in Ukraine. There considered the theoretical problems regarding to the definition of social partnership as a phenomenon. This phenomenon is described as a relationship between subjects of labour law. It is revealed the status of the subjects of social partnership, the object of these relations and their content are determined.

Ключові слова: соціальне партнерство, соціальний діалог, працівники, роботодавці, держава, соціально-партнерські відносини.

Постановка проблеми. Розвиток виробничої демократії, свободи праці та укріплення законності в трудових відносинах неминуче позначається на зміні сутності відносин у сфері праці. На зміну радянської моделі колективно-договірного регулювання відносин у сфері праці сформувались відносини соціального партнерства. Однак відсутність історичного досвіду досягнення соціального миру і злагоди між учасниками відносин у сфері праці через участь у соціально-партнерських відносинах вимагає дослідження сутності цих відносин з метою забезпечення їх оптимізації задля забезпечення балансу інтересів всіх учасників. Затягування процесу прийняття нового Трудового кодексу також підтверджує актуальність розвитку соціально-партнерських відносин з метою регулювання праці на договірних засадах. Самі соціально-партнерські відносини не можуть замінити законів у сфері праці, однак забезпечення організації праці на договірних засадах надає правову можливість суб'єктам цих відносин вирішувати нагальні проблеми у цій царині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціального партнерства постійно привертають увагу науковців у галузі трудового права. Останнім часом цій темі присвятили свої роботи такі науковці, як О.С. Арсентьєва, В.В. Жернаков, Н.М. Клименчук, А.І. Кудряченко, І.О. Лосиця, С.М. Прилипко, С.Л. Процюк, О.Ю. Ситник, М.В. Сорочишин, А.М. Слюсар, Г.А. Трунова, Ф.А. Цесарський, Г.І. Чанишева, Р.І. Шабанов, О.М. Ярошенко, проте вважати дослідження сутності соціального партнерства завершеним не можна. До сьогодні в науці немає єдиного підходу до цього явища, а характеристика структури соціального партнерства як правовідносин не розкрита повною мірою.

Тому **метою статті** стало визначення та характеристика необхідних ознак та складових соціального партнерства як правовідносин у сфері праці.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне осмислення проблем розвитку та становлення в Україні соціально-партнерських відносин, на нашу думку, слід розпочати з визначення складових соціального партнерства як правовідносин. Отже, будь-які відносини характеризуються тим, що виникають між конкретними (визначеними) учасниками, тому визначимо, хто виступає учасником соціально-партнерських відносин. У положеннях Законів України «Про колективні договори і угоди» [1], «Про організації роботодавців» [2], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [3] законодавчий орган закріпив, що реалізація прав та обов'язків працівників, роботодавців та органів виконавчої влади у сфері соціального партнерства відбувається шляхом укладання колективних договорів та угод. Так, до учасників (суб'єктів) відносин належать особи, які можуть бути носіями прав та обов'язків та беруть участь у правовідносинах. При цьому суб'єкти

бувають таких видів: індивідуальні, колективні та держава [4, с. 79]. Тому факт, що колективні угоди та договори укладаються названими суб'єктами, свідчить, що між ними утворюється правовий зв'язок, а це говорить як про стійкість відносин між учасниками соціального партнерства, так і про наявність у цих учасників певної компетенції для реалізації взятих за колективними угодами та договорами зобов'язань. Досліджуючи проблемні питання соціального партнерства в Україні, О.М. Ярошенко пише: «сторонами соціального партнерства є: а) професійні спілки та їх об'єднання, інші організації найманих працівників, утворені ними відповідно до чинного законодавства; б) роботодавці, їх організації та об'єднання; в) держава в особі виконавчих органів влади і органів місцевого самоврядування». При цьому автор наголошує, що таке партнерство здійснюється залежно від його рівня на тристоронній або двосторонній основі [5, с. 85].

Отже, суб'єктами соціального партнерства в Україні виступають працівники через своїх представників (профспілки), власники або уповноважений ними орган (роботодавці) та держава. Перелік суб'єктів соціально-партнерських відносин вказує на багаторівневість цих відносин. У Законах України «Про колективні договори і угоди» і «Про соціальний діалог в Україні» присутня визначеність рівнів відносин у сфері соціального партнерства. Але термінологічне закріплення цих рівнів дещо різниться. Так, ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди» закріплює, що угоди укладаються на державному, галузевому, регіональному рівнях на двосторонній основі [1]. Ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» визначає, що соціальний діалог здійснюється на національному, галузевому, територіальному та локальному (підприємство, установа, організація) рівнях на тристоронній або двосторонній основі [6]. Викладене демонструє, що законодавство не дає чіткої відповіді на запитання, а ставить їх. У ключі цього слід навести вислів Аристотеля, який говорив що, «якщо виправлення закону є незначним поліпшенням, <...> не стільки буде користі від зміни закону, скільки шкоди, якщо з'явиться звичка не виконувати існуючий порядок. <...> Легковажно змінювати існуючі закони на інші, нові – означає послабляти силу закону».

Щодо участі працівників у соціально-партнерських відносинах, то слушною є думка О.С. Арсентьевої, яка стверджує, що від колективу працівників у соціальному партнерстві виступає певний представник, який виражає волю та інтереси об'єднаних суб'єктів права. Але це не дає підстав визначати стороною соціального партнерства представника, а не самого суб'єкта, інтереси якого представляються [7, с. 18]. Тобто працівники реалізують свої права, уповноважуючи виступати від свого імені представника (профспілки). Ст. 13 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» закріплює, що держава визнає профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їхніх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, співпрацює з профспілками в їх реалізації, сприяє профспілкам у встановленні ділових партнерських взаємовідносин з роботодавцями та їх об'єднаннями. Така політика щодо представництва інтересів працюючих, на нашу думку, цілком виправдана, бо в Україні до сьогодні немає громадської організації, яка б могла конкурувати із профспілками щодо досвіду роботи у сфері колективно-договірного регулювання умов праці. Хоча така політика певною мірою зачіпає питання «свободи об'єднання».

Продовжуючи говорити про представництво, не можна залишити поза увагою, що роботодавці (власники або уповноважені ними органи) у соціально-партнерських відносинах також беруть участь через представників. Аналіз ст. 2 Закону України «Про організації роботодавців» свідчить, що об'єднання організацій роботодавців створюються і діють за територіальною або галузевою ознакою і мають статус місцевих, обласних, республіканських, всеукраїнських. Отже, з упевненістю можна говорити, що в Україні діє мережа представницьких органів роботодавців.

Як свідчить наведене, працівники та роботодавці у соціально-партнерських відносинах виступають через представників. А як держава бере участь у цих відносинах? А.М. Слюсар, характеризуючи державу як суб'єкта соціально-партнерських відносин, стверджує, що держава як суб'єкт трудового права і соціально-партнерських відносин виступає одночасно у двох ролях: як носій публічної влади та як соціальний партнер. У першому випадку вона реалізує свої повноваження в рамках відносин влади-підпорядкування, у другому випадку – діє як рівна сторона в партнерських відносинах [8, с. 187]. Двоєдина природа повноважень держави у соціально-партнерських відносинах дає підстави говорити про те, що держава має певну перевагу у нав'язуванні власного бачення розвитку відносин соціального партнерства. При цьому держава представляє свої інтереси у цих відносинах через органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Отже, можна констатувати: а) щонайменше два суб'єкти трудового права (працівники та роботодавці) у соціальному партнерстві діють через своїх представників, третій суб'єкт – держава є специфічним суб'єктом та завжди діє через свої органи; б) у досліджуваних відносинах працівники, роботодавці та держава виступають як юридично рівні учасники соціально-партнерських відносин. Однак працівник стосовно роботодавця – економічно не рівний учасник. У стосунках з державою, в управлінських відносинах працівник підпорядкований законам, на які,

як показує практика, він впливати майже не може. Роботодавець, хоч і економічно сильніший за працівника, все ж таки у питаннях організації праці обмежений у своїх діях законодавством, яке забезпечене державним примусом. У підсумку об'єктивно нерівні учасники відносин за допомогою права (повноважень та компетенцій, наданих законом) юридично стають рівними та вступають у соціально-партнерські відносини як рівні учасники.

Далі охарактеризуємо таку складову соціально-партнерських відносин як об'єкт – те, на що спрямовані дії учасників відносин. Ми вважаємо, що об'єктом соціально-партнерських відносин є процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень в інтересах працівників, роботодавців та держави. Тобто об'єктом є соціальний діалог. Соціальний діалог як явище виступає узагальненням матеріальних та нематеріальних благ у трудовій, соціальній та економічній сферах життєдіяльності людини. Таке розшарування предметної сфери соціального діалогу робить його предметом дослідження не лише з позиції соціально-партнерських відносин. Ми ж надамо характеристику соціального діалогу як об'єкта соціально-партнерських відносин.

Так, соціальний діалог є добровільним процесом прийняття узгоджених рішень. Ідея добровільності, закладена у соціальному діалозі, полягає у пошуку компромісних рішень та проведенні узгоджувальних процедур. Акти соціального партнерства є договірними формами закріплення узгодженої воли сторін підписаної угоди (договору). Проте добровільність соціального діалогу не включає права на відмову у його участі. Соціальний діалог як процес узгодження прав та інтересів працівників, роботодавців та держави, спрямований на досягнення балансу цих інтересів, який має реалізовуватися у соціально-партнерських відносинах.

Специфікою соціального діалогу є його наскрізний характер, який полягає у розшаруванні його предметних сфер у різних видах правовідносин. Тому його не можна зводити до предмета тієї чи іншої науки. Однак соціальний діалог не може бути відокремлений від трудових відносин. Подібно зв'язку «трудові відносини» – «соціально-партнерські відносини», де останні виступають відносинами, що супроводжують трудові, то «праця» пов'язана із «соціальним діалогом» як така, що виконується відповідно до спільних домовленостей учасників соціального діалогу.

Об'єктом соціально-партнерських відносин виступають не результати досягнутих домовленостей, а процес досягнення цих домовленостей. Тому саме процес досягнення узгоджених, реальних, економічно обґрунтованих рішень є тим благом, на який спрямовують свої дії та зусилля суб'єкти соціально-партнерських відносин. Також зазначимо, що соціальний діалог є показником морально-етичного стану суспільства та правової культури. Процес соціального діалогу передбачає певну процедуру, яка заснована на взаємній повазі та конструктивності у діях сторін. Учасники соціально-партнерських відносин, прагнучи соціального діалогу, повинні приймати законодавчі обмеження та діяти у межах, дозволених трудовим законодавством. При цьому, на наше переконання, соціальний діалог повинен сприяти укріпленню миру і злагоди як у сфері праці, так і у суспільстві в цілому.

Наступним елементом соціально-партнерських відносин виступає їх зміст. Змістом будь-яких правовідносин виступає коло кореспондуючих прав та обов'язків учасників цих відносин. Вважаємо, що на зміст досліджуваних відносин впливають такі чинники: об'єкт цих відносин з усіма його властивостями визначально впливає на обсяг та структуру суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників соціально-партнерських відносин; потреби та інтереси економічних суб'єктів (працівники, роботодавці та держава); сформовані та укорінені у суспільстві, галузі, на підприємстві в установі, організації моделі поведінки щодо визнання, закріплення, гарантування, реалізації, охорони і захисту прав та обов'язків учасників соціально-партнерських відносин; межі законодавчо дозволеної поведінки учасників відносин у сфері праці; економічно обґрунтовані можливості щодо прийняття на себе тих чи інших майнових зобов'язань; політична воля.

Які ж суб'єктивні права та юридичні обов'язки складають зміст соціально-партнерських відносин? В.М. Хропанюк пише, що суб'єктивне право – це можливість суб'єкта, що надана та охоронювана державою, на свій розсуд задовольняти інтереси, які передбачені об'єктивним правом [9, с. 315]. Отже, суб'єктивні права у сфері соціального партнерства нерозривно пов'язані з категорією «інтерес», бо учасники соціально-партнерських відносин (працівники, роботодавці, держава) вступають у ці відносини у першу чергу задля задоволення матеріальних інтересів. Цей зв'язок полягає у тому, що інтереси реалізуються через суб'єктивні права, які у свою чергу визначаються правовими нормами.

Так, відповідно до чинного законодавства кореспондуючі права та обов'язки соціальних партнерів визначаються у таких стійких зв'язках: а) право одного учасника соціально-партнерських відносин на ведення колективних переговорів із подальшим укладенням колективного договору і угод кореспондує обов'язку іншого учасника відносин розпочати такі переговори з подальшим укладенням зазначених актів соціального партнерства. Ці права та обов'язки включають також право виступити ініціатором колективних переговорів, право на інформацію, необхідну для укладення колективних

угод чи договорів. Названі права кореспондують обов'язкам вступити в переговори у законом визначений строк та надати інформацію, необхідну для ведення переговорного процесу, тощо; б) право працівників на участь в управлінні підприємством кореспондує обов'язку роботодавця надати таке право, зокрема через участь у колективних переговорах, які передують укладенню колективного договору; в) право вимоги одного соціального партнера кореспондує обов'язку іншого належно реалізувати умови колективного договору на виробничому рівні чи колективних угод відповідних рівнів. При цьому сторони зобов'язані при укладенні колективного договору або галузевої чи регіональної угоди дотримуватися норм Генеральної угоди як мінімальних гарантій.

Разом з тим вважаємо, що специфіка змісту соціально-партнерських відносин визначається, у першу чергу, через їх суб'єктний склад, виходячи з моделі соціального партнерства (двосторонні чи тристоронні відносини). Зокрема йдеться про державу як учасника соціально-партнерських відносин та її роль у їх реалізації. Як слушно зауважують науковці, держава як учасник зазначених відносин виступає у двох ролях одночасно, однак через різні органи-представники. Йдеться про державу – роботодавця та державу – соціального партнера, носія суспільних інтересів [10, с. 257]. Отже, беручи до уваги викладене, з'ясуємо, носієм яких прав та обов'язків виступає держава у соціально-партнерських відносинах.

Перше, держава – роботодавець як учасник відносин соціального партнерства має роботодавчу правосуб'єктність і відповідно правове становище держави у сфері соціального партнерства, у цій ролі є тотожним будь-якому роботодавцю. Друге, держава – учасник соціального партнерства як гарант забезпечення інтересів всього суспільства здійснює свою діяльність у таких формах: законодавча, виконавча та судова (відповідно до принципу розподілу влади). Разом з тим у літературі висловлюються думки про те, що роль держави у правовому регулюванні соціально-партнерських відносин реалізується через три основні функції: організація соціального партнерства, примирення сторін та захист суспільних інтересів [10, с. 253–256].

Синтезувавши наведені форми діяльності держави та її функції, вважаємо, що роль держави у соціально-партнерських відносинах реалізується таким чином: а) держава, займаючись законодавчою діяльністю визначає форми соціального партнерства, правовий статус соціальних партнерів, пріоритети політики у сфері праці, чим відповідно і створює правові умови та правові можливості реалізації інтересів працівників, роботодавців та суспільства в цілому; б) держава виступає гарантом виконання встановлених договірних норм та принципів регулювання трудових відносин від національного до виробничого рівнів, тобто забезпечує державним примусом виконання колективних договорів та угод; в) у разі виникнення конфліктних ситуацій держава виконує роль посередника або арбітра у примиренні соціальних партнерів; г) виконуючи функцію захисту суспільних інтересів, держава діє через органи законодавчої, виконавчої та судової влади та впливає на співвідношення попиту та пропозиції на «ринку праці», чим створює соціально-економічне середовище соціально-партнерських відносин.

Таким чином, кожен із соціальних партнерів як учасник правовідносин має один перед одним не один, а два (або більше) пов'язаних між собою обов'язки. Обов'язок виконувати та реалізовувати умови колективного договору та угод свідчить про те, що соціально-партнерські відносини не вичерпуються підписаннями актів соціального партнерства, що характеризує їх як тривалі правові відносини.

Отже, соціальне партнерство як відносини має такі складові та необхідні ознаки: а) структуру правовідносин: суб'єкти, об'єкт, зміст, які мають особливості, властиві лише соціально-партнерським відносинам; б) особливий склад соціальних партнерів, де працівники і роботодавці на державному, галузевому та регіональному рівнях виступають через своїх представників, а держава має різний статус залежно від рівня реалізації соціально-партнерських відносин; в) об'єктом соціально-партнерських відносин виступає соціальний діалог, який є процесом зближення позицій соціальних партнерів та досягнення спільних домовленостей щодо реалізації інтересів працівників, роботодавців та суспільства в цілому; г) соціально-партнерські відносини реалізуються у двох моделях: перша – двосторонні відносини, друга – тристоронні відносини. Від моделі цих відносин залежить конкретний зміст соціально-партнерських правовідносин; г) соціально-партнерські відносини є «складними» та «тривалими» правовідносинами.

Висновки. Соціальне партнерство як суспільне явище здатне виступати інструментом управління інтересами учасників відносин у сфері праці. Набуваючи статусу учасників соціально-партнерських відносин, сторони збалансовують взаємні вимоги та претензії шляхом укладення колективних договорів та угод. «Соціальний діалог» як те, на що спрямовані дії учасників відносин, надає можливості віднайти шляхи забезпечення балансу інтересів у сфері праці не лише працівникам, але і роботодавцю і державі, інтерес якої щонайменше полягає у забезпеченні соціального миру і злагоди у суспільстві договірними засобами на основі добровільного волевиявлення сторін.

Література:

1. Про колективні договори і угоди: Закон України № 3356-XII від 01.07.1993 р. // Відом. Верховної Ради України. 1993. № 36. Ст. 361.
2. Про організації роботодавців: Закон України № 2436-III від 24.05.2001 р. // Відом. Верховної Ради України. 2001. № 32. Ст. 171.
3. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України №1045-XIV від 15.09.1999 р. // Відом. Верховної Ради України. 1999. № 45. Ст. 397.
4. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
5. Ярошенко О.М. Соціальне партнерство: реалії та перспективи // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: тези доповідей і наукових повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 22-23 квітня 2009 р. / За ред. В.В. Жернакова. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2009. С. 83–87.
6. Про соціальний діалог в Україні: Закон України № 2862-VI від 23.12.2010 р. // Голос України від 18 січн. 2011. № 8.
7. Арсентьева О.С. Реалізація інтересів працівників у рамках системи соціального партнерства на етапі реформування трудового права України // Форум права. 2010. № 2. С. 15–19. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10aocpu.pdf>
8. Слюсар А.М. Держава – суб'єкт соціально-партнерських відносин // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: тези доповідей і наукових повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 22-23 квітня 2009 р. / За ред. В.В. Жернакова. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2009. С. 185–187.
9. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М.: Юрид. лит, 1996. – 384 с.
10. Лушников А.М., Лушникова М.В. Очерки теории трудового права. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. 940 с.

УМОВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ВСТАНОВЛЕННЯ АБО ЗМІНИ СПОСОБУ І ПОРЯДКУ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Кошкош О. О.,
*аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України,
суддя
Донецького окружного адміністративного суду*

У статті досліджені питання встановлення та зміни адміністративним судом способу і порядку виконання судових рішень. Проведений аналіз судової практики за темою дослідження. Визначені умови та особливості процесуальної форми вирішення таких питань і обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення їх законодавчого регулювання.

В статье исследованы вопросы установления и изменения административным судом способа и порядка исполнения судебных решений. Проведен анализ судебной практики по теме исследования. Определены условия и особенности процессуальной формы решения таких вопросов и обоснованы предложения по усовершенствованию их законодательного регулирования.

The questions of establishment and change of methods of legal defense and order of execution of administrative court decisions are considered in the article. The doctrine definitions of method and order of execution of court decision and also their designation have been analyzed in judicial practice. Terms and particularities of procedural form of resolution on mentioned questions, reasonable suggestion on improvement of their legislative adjusting have been proposed also.

Ключові слова: спосіб виконання, порядок виконання, судові рішення, адміністративний суд, спосіб судового захисту, неможливість виконання.

Постановка проблеми. Найважливішою стадією будь-якого судочинства є виконання судового рішення, що визначає ефективність юрисдикційного захисту в цілому, адже судові рішення, щодо якого неможливо здійснити виконання, створює лише ілюзію судового захисту.

У разі наявності перешкоди у виконанні судового рішення захист прав та інтересів сторін виконавчого провадження може здійснюватися шляхом встановлення або зміни способу і порядку його виконання.

Проте процесуальні кодекси не містять визначення способу і порядку виконання судового рішення, що ускладнює застосування норм щодо їх встановлення та зміни. Аналіз наукової літератури свідчить про відсутність єдності підходів щодо визначення таких понять.

Під час вирішення справ даної категорії виникають складнощі щодо розуміння сутності способу виконання і його відмежування від способу судового захисту. Встановлення чи зміна способу і порядку виконання судового рішення будуть незаконними у разі зміни при цьому способу судового захисту. Проте, якщо способи судового захисту у межах адміністративної юрисдикції визначені у частинах 1-2 ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), то способи виконання не знайшли нормативного врегулювання, що утруднює розмежування цих категорій. Не сприяє правовій визначеності і суперечність окремих норм КАСУ щодо предмета дослідження і положень ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження».

Неодноманітна судова практика із розгляду заяв щодо способу та порядку виконання судового рішення призводить до зниження ефективності охорони та захисту права учасників таких правовідносин і актуалізує дослідження відповідних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що питання встановлення чи зміни способу і порядку виконання судових рішень у межах адміністративної юрисдикції не були предметом окремого дослідження, що негативно впливає на правотворчу та правозастосовуючу діяльність. У межах адміністративного процесуального права такі питання досліджував С.В. Безпалько, у межах інших процесуальних галузей – Ю.В. Білоусов, В.С. Петров і В.М. Притуляк.

Метою дослідження є конкретизація умов і процесуальної форми встановлення чи зміни способу і порядку виконання судових рішень адміністративним судом.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі наводяться різні визначення поняття способу та порядку виконання судового рішення.

В.С. Петров вважає, що спосіб захисту порушеного права та інтересу співвідноситься із способом виконання рішення суду як правова суть рішення суду та його гарантійний механізм. Він визначає спосіб виконання рішення як захід його примусового виконання, що може бути встановлений і змінений лише судом, виходячи із заявлених під час судового розгляду вимог і обставин справи, спрямований на повне та правильне виконання судового рішення для відновлення та захисту порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу стягувача. Порядком виконання, на думку вченого, є процедура виконання встановленого судом способу захисту, що передбачає терміни, черговість, місце, послідовність та інші складові дій боржника та (або) третіх осіб щодо виконання рішення суду, а також форму закріплення, пов'язаних з такою процедурою прав і обов'язків учасників виконавчого провадження і наслідків їх здійснення. Розстрочка чи відстрочка виконання рішення суду змінює саме порядок виконання [1, с. 3–5; 8].

О.Б. Верба визначає спосіб виконання рішення як передбачені законом дії і прийоми, що застосовують суб'єкти виконавчого провадження, спрямовані на примусове виконання рішення без згоди боржника [3, с. 110].

В.М. Притуляк розглядає порядок виконання судового рішення як дії виконавця та інших суб'єктів виконавчого провадження, що здійснюються у певній послідовності на підставі та відповідно до чинного законодавства України про виконавче провадження, а спосіб виконання судового рішення – як спосіб реалізації і здійснення способу захисту прав [2, с. 10].

Таке розуміння відповідає позиції Верховного Суду України (далі – ВСУ), викладеній у постанові від 25 листопада 2015 року у справі №6-1829цс15, за якої поняття «спосіб і порядок» виконання судового рішення означають визначені рішенням суду зміст і послідовність вчинення виконавчих дій виконавцем. Спосіб виконання судового рішення – це спосіб реалізації і здійснення способу захисту. Зміною способу виконання рішення суду є прийняття судом нових заходів для його реалізації.

Поняття способів захисту прав, свобод та інтересів особи в адміністративному судочинстві охоплюється визначенням законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони прав, свобод та інтересів, що приводиться в дію рішенням суду у разі їх порушення чи реальної небезпеки порушення. Однак зміна способу виконання не може змінювати суті рішення, способу відновлення порушеного права, обраного судом при ухваленні рішення (постанови ВСУ від 11 листопада 2014 року у справі № 21-394а14, у справі № 21-475а14, від 13 січня 2015 року у справі № 21-604а14, від 17 лютого 2015 року у справі № 21-622а14, від 14 квітня 2015 року у справі № 21-78а15).

У п. 7.1.3. Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17 жовтня 2012 року № 9 «Про деякі питання практики виконання рішень, ухвал, постанов господарських судів України» зміна способу і порядку виконання рішення визначається як прийняття судом нових заходів для реалізації рішення у разі неможливості його виконання у раніше встановлених порядку і способом. Наприклад, шляхом видозміни зазначеної у рішенні форми (грошової чи майнової) виконання, за відсутності у боржника присудженого позивачу майна в натурі або грошових коштів, достатніх для покриття заборгованості. При цьому суд не може змінювати суті рішення.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) в Узагальненні практики розгляду судами процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах (затверджене Постановою Пленуму від 25 вересня 2015 року № 8) визначив спосіб і порядок виконання рішення як врегульовані законодавством зміст і послідовність вчинення виконавчих дій виконавцем.

У наведеному Узагальненні ВССУ вбачає зміну способу і порядку виконання рішення у заміні одного заходу *примусового виконання* іншим. Проте, на думку В.С. Петрова, категорія «заходи примусового виконання» охоплює категорію «способи виконання» (визначаються виключно судом) і «примусові заходи виконання» (обираються виключно виконавцем), які є системою примусових засобів, що можуть застосовуватися виконавцем у межах певного способу виконання судового рішення [1, с. 4; 8; 11].

Питання щодо встановлення та зміни адміністративним судом способу і порядку виконання рішення регулюються КАСУ в редакції від 3 жовтня 2017 року та Законом України «Про виконавче провадження».

У статті 1 Закону України «Про виконавче провадження» передбачено, що виконавче провадження проводиться у спосіб, визначений Конституцією України, цим Законом, іншими законами та нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до цього Закону, та рішеннями, що відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню.

Встановлення чи зміна способу і порядку виконання можливі лише щодо судових рішень, тому така процедура не застосовується, зокрема, щодо постанов органів (посадових осіб), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення; постанов виконавця про стягнення

виконавчого збору, витрат, пов'язаних з організацією та проведенням виконавчих дій і накладенням штрафу; рішення інших органів, що підлягають примусовому виконанню.

В.С. Петров виділяє такі загальні підстави для заміни способів виконання рішення суду: 1) спрямованість на встановлення нового механізму реалізації рішення суду задля кращих правових умов задоволення первісної вимоги; 2) не потребує нового дослідження обставин справи, залучення нових осіб чи повернення до інших стадій розгляду справи по суті спору, крім встановлення обставин неможливості чи утруднення виконання рішення суду та оцінки правомірності нового способу виконання; 3) новий спосіб чи порядок виконання рішення суду відповідає способу захисту, визначеному судом у первісному рішенні, є найменш обтяжливим для боржника та відповідає критеріям адекватності, справедливості, пропорційності, виконуваності та добросовісності сторін, розрахований на швидке й ефективне виконання рішення суду [1, с. 4].

У науковій літературі також обстоюється теза про те, що зміна способу і порядку виконання рішення допускається лише за наявності обставин, що унеможливають виконання рішення [4, с. 572]. Це твердження суперечить ч. 3 ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження», відповідно до якої підставами встановлення чи зміни способу і порядку виконання є обставини, що ускладнюють виконання судового рішення або роблять його неможливим. У ч. 3 ст. 378 КАСУ йдеться про обставини, що істотно ускладнюють виконання судового рішення.

Ю.В. Білоусов вважає, що не можуть бути такими підставами обставини суб'єктивного фактора, зумовлені неправомірною поведінкою з боку стягувача і боржника [5, с. 718]. В.М. Притуляк вважає неважливим, внаслідок яких дій (правомірних чи протиправних) виникли обставини, що перешкоджають виконанню рішення [2, с. 119].

Відповідно до ч. 1 ст. 378 КАСУ суд може за заявою стягувача або виконавця (у випадках, встановлених законом), а також за власною ініціативою, встановити або змінити спосіб або порядок його виконання. Дана норма у порівнянні з ч. 3 ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження» надає право ініціювати розгляд відповідного питання суду, проте виключає право боржника на звернення із такою заявою до суду.

Для порівняння у ст. 263 КАСУ у редакції від 6 липня 2005 року було передбачене право на звернення з відповідною заявою обох сторін виконавчого провадження, а також особи, яка брала участь у справі. І якщо виключення з кола суб'єктів звернення осіб, які брали участь у справі, проте не є сторонами виконавчого провадження, є обґрунтованим, то надання такого права у КАСУ у редакції 2017 року лише стягувачу не можна вважати виправданим, оскільки це позбавляє боржника доступу до суду.

Ще однією відмінністю змісту ч. 3 ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження» від частин 1-3 ст. 378 КАСУ є те, що КАСУ допускає встановлення (зміну) способу або порядку виконання, тоді як за ч. 3 ст. 33 зазначеного Закону України це можливо лише одночасно щодо способу і порядку, про що свідчить сполучник «і». Проте слід зауважити, що зміна способу виконання, як правило, призводить до зміни порядку виконання.

В.С. Петров пропонує задля відновлення балансу інтересів сторін позбавити виконавчу службу та суд права ініціювати питання про зміну способу та порядку виконання рішення [1, с. 5]. Однак у межах адміністративної юрисдикції доцільно зберегти відповідне право зазначених суб'єктів з огляду на те, що держава не може бути осторонь у ситуації, коли прийняте її органом рішення з огляду на обставини, відомі суду чи виконавцю, залишатиметься таким, яке неможливо виконати.

Варто звернути увагу на те, що КАСУ передбачає встановлення способу і порядку виконання також безпосередньо у судовому рішенні. Так, у п. 1 ч. 6 ст. 246 зазначено, що у рішенні суду за необхідності може бути вказаний порядок його виконання, а у ч. 1 ст. 372 передбачено, що за необхідності у самому судовому рішенні може визначатися і спосіб виконання.

У п. 2 ч. 1 ст. 252 КАСУ закріплені повноваження суду, який ухвалив судові рішення за заявою учасника справи або з власної ініціативи постановити додаткове рішення, якщо він, вирішивши питання про право, не визначив спосіб виконання судового рішення. У п. 17 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України (далі – ВАСУ) «Про судові рішення в адміністративній справі» від 20 травня 2013 року № 7 роз'яснено, що додаткове судові рішення не може змінювати суті основного рішення або містити висновки про права та обов'язки осіб, які не брали участі у справі.

Ю.В. Білоусов вважає за необхідне розрізняти додаткове рішення та встановлення чи зміну способу і порядку виконання рішення, адже додаткове рішення не має змінювати владне волевиявлення суду у справі, а у іншому випадку суд, враховуючи обставини, які утруднюють виконання, може у певній частині змінити первісне рішення (щодо предмета стягнення, обсягу дій, які необхідно вчинити боржнику, тощо) [5, с. 717–718]. Однак зміст наведених вище норм КАСУ свідчить про те, що додаткове рішення може встановлювати спосіб виконання судового рішення.

Лише частково можна погодитися з твердженням про те, що процесуальною формою вирішення питання про встановлення або зміну способу і порядку виконання рішення є судові

засідання [5, с. 720]. Так, заява про встановлення або зміну способу і порядку виконання судового рішення, як і про постановлення додаткового рішення, розглядається у 10-денний строк з дня її надходження, проте у першому випадку судові засідання з повідомленням сторін є обов'язковим, а у другому – проводиться лише, коли суд визнає його необхідним, в інших випадках порядок розгляду є аналогічним тому, в якому постановлялося основне судові рішення (ч. 2 ст. 378, ч. 3 ст. 252 КАСУ).

Не можна погодитися з позицією, наведеною ВССУ в Узагальненні практики розгляду судами процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах, про те, що право на подання відповідної заяви може бути реалізоване у межах строку пред'явлення виконавчого документа до виконання. Оскільки виконавчий документ перебуває на виконанні, то вирішення питання способу і порядку виконання не залежить від зазначеного строку.

Варто звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 378 КАСУ не передбачає повідомлення виконавця про відповідне судові засідання, навіть у разі його звернення із заявою щодо зазначеного питання. Вбачається за доцільне у будь-якому випадку повідомляти виконавця, у провадженні якого перебуває виконавчий документ, про судові засідання щодо встановлення чи зміни способу і порядку виконання судового рішення, на підставі якого виданий такий документ.

Стаття 378 КАСУ не містить обмежень щодо категорій справ, за якими допускається зміна порядку і способу виконання судового рішення.

Переважає більшість таких справ стосується соціальних виплат (зокрема, їх перерахунку чи присудження). У заявах про зміну способу і порядку виконання таких судових рішень, як правило, ставиться питання про заміну зобов'язання відповідача вчинити перерахунок чи донарахування відповідних платежів на їх стягнення у певному розмірі. Це обумовлене тим, що під дію Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» не підпадали судові рішення зобов'язального характеру, що унеможливило їх виконання [6].

Суди першої інстанції переважно задовольняють такі заяви, хоча більшість таких судових рішень скасовується судом апеляційної інстанції з мотивів істотної зміни ними змісту резолютивної частини судового рішення, що не узгоджується з чинним законодавством [6].

У практиці ВАСУ з цього питання було сформульовано дві протилежні правові позиції. Так, в ухва-лах від 31 жовтня 2013 року у справі № 285/1449/13-а і від 17 квітня 2014 року у справі № 562/2074/13 ВАСУ зазначив, що зміни у правовому регулюванні порядку виконання судових рішень, в яких боржником є державний орган, не передбачають виконання рішень зобов'язального характеру, унеможли-вляють їх виконання, що є підставою для зміни чи встановлення способу і порядку виконання судо-вого рішення. Зміною способу і порядку виконання рішення є вжиття адміністративним судом нових заходів для реалізації рішення, що мають забезпечити виконання конкретного судового рішення і не поширюватися на відносини, які виникли після його ухвалення. Зміна можлива шляхом зміни зобов'я-зання здійснити виплати на їх стягнення.

Така ж позиція була викладена у листі ВАСУ від 13 червня 2013 року № 846/12/13-13, однак він був відкликаний листом ВАСУ від 11 лютого 2014 року № 173/11/14-14 із посиланням на зміни у зако-нодавстві. ВАСУ фактично повернувся до позиції, що була відображена ще у Інформаційному листі від 13 червня 2012 року № 1483/12/13-12, де зазначалося, що адміністративний суд, встановивши порушення з боку відповідача, повинен визнати дії протиправними і зобов'язати його здійснити нара-хування та виплату сум відповідно до закону, а не ухвалювати рішення про стягнення конкретних сум. Це правило застосовується і під час вирішення питання про зміну чи встановлення способу та порядку виконання судового рішення.

Остання позиція була втілена і у судову практику ВАСУ. Зокрема, в ухвалі від 28 травня 2014 року у справі № 291/1041/13-а ВАСУ зауважив, що зобов'язання, покладені на відповідача судом, є обраним судом видом захисту порушених прав позивача. Заявник просив змінити не спосіб виконання, а судові рішення щодо суті позовних вимог і вирішити додаткову позовну вимогу про стяг-нення коштів, яка до цього не була предметом розгляду і дослідження суду. Зміна способу виконання постанови суду у такому випадку фактично є зміною її суті, хоча в адміністративному судочинстві такі повноваження мають лише адміністративні суди апеляційної і касаційної інстанцій. ВАСУ зауважив на нетотожності категорій спосіб судового захисту і спосіб виконання судового рішення. ВАСУ вва-жає, що невиконання рішення через відсутність коштів, виплата яких буде здійснена за наявності відповідного фінансування з державного бюджету України, свідчить про те, що виконання фактично можливе, хоча і за певних умов, що виключає підстави для зміни способу виконання рішення.

ВСУ зробив схожий правовий висновок, за яким, якщо судовим рішенням у справі про соці-альні виплати суб'єкта владних повноважень зобов'язано провести перерахунок певної виплати та виплатити її на користь особи, але судові рішення залишається невиконаним у зв'язку з відсутністю коштів у боржника, то зміна способу виконання на стягнення цих коштів є незаконною. Змінюючи спосіб виконання із зобов'язання виплатити такі суми (після їх нарахування компетентним органом) на стягнення конкретної суми, суди змінювали постанову по суті, виходячи за межі позовних вимог

і вирішивши питання, що не були предметом дослідження судами при розгляді справи (постанови від 11 листопада 2014 року у справі № 21-394а14, у справі № 21-475а14, від 13 січня 2015 року у справі № 21-604а14, від 17 лютого 2015 року у справі № 21-622а14, від 14 квітня 2015 року у справі № 21-78а15). ВСУ наголосив на тому, що обраний позивачем спосіб захисту порушеного права не може бути змінений на стадії виконання судового рішення і поза межами судового розгляду позову по суті (постанова від 25 листопада 2014 року у справі № 21-506а14).

Проте у науковій літературі зазначена позиція піддається критиці. Зокрема С.В. Безпалько вважає, що у випадку ненадходження відповідних сум з державного бюджету протягом тривалого часу відновлення захищених судом прав та інтересів осіб стане ілюзорним [7, с. 128, 130].

Наприклад, в ухвалі від 17 березня 2016 року у справі № 423/1317/15-а Попаснянський районний суд Луганської області зауважив, що у цій справі судом було прийнято постанову про зобов'язання виплатити визначену судом суму разової грошової допомоги ветеранам війни до 5 травня за 2015 рік у розмірі 875 грн, проте судові рішення не було виконане. Начальник управління соціального захисту населення (далі – УСЗН) у листі зауважив, що на заяви управління до Департаменту соціального захисту населення Луганської облдержадміністрації щодо фінансування виплати цієї разової грошової допомоги кошти не надійшли. Суд урахував, що бюджетний 2015 рік уже закінчився, а тому виконати вказану вище постанову суду в установленій нею спосіб (шляхом зобов'язання виплатити допомогу) у подальшому неможливо, оскільки передбачені на 2016 рік бюджетні кошти мають бути спрямовані на виплату щорічної разової допомоги за 2016 рік. Зміна зобов'язання виплатити певну суму коштів на стягнення цієї суми не змінюватиме рішення по суті, оскільки для позивача обидва випадки матимуть один результат – отримання конкретної визначеної судом суми разової грошової допомоги. На підставі викладеного суд змінив спосіб і порядок виконання постанови, стягнувши з УСЗН на користь позивача невикрадену йому суму допомоги у розмірі 875 грн.

С.В. Безпалько вважає, що метою розгляду справ за позовами про зобов'язання здійснити нарахування та виплату грошових коштів є захист прав позивача на їх отримання, припинення порушення (чи оспорювання) його прав з боку відповідача. Тому зміна способу виконання таких рішень шляхом зміни зобов'язання здійснити виплати на стягнення цих виплат не змінює суті таких рішень, є новим заходом для реалізації судового рішення [7, с. 130].

Нормативно невизначеним є зміст заяви про встановлення або зміну способу і порядку виконання судового рішення адміністративним судом. Вбачається, що у ній має зазначатися судове рішення, з приводу виконання якого звертається особа, факт відкриття виконавчого провадження щодо нього, обставини, які істотно утрудняють або унеможливають його виконання і докази їх наявності, а також спосіб і порядок виконання, який слід встановити.

Для підтвердження неможливості чи ускладнення виконання пропонується надавати відповідний акт виконавчої служби [1, с. 5].

Згідно з ч. 7 ст. 378 КАСУ ухвала суду за результатами розгляду цього питання може бути оскаржена. Таке оскарження можливе в апеляційному порядку (п. 19 ч. 1 ст. 294), проте не допускається у касаційному порядку (ч. 2 ст. 328 КАСУ). Аналогічний підхід містився і у КАСУ у редакції 2005 року. Наприклад, в ухвалі від 28 грудня 2017 року у справі № 223/132/14-а Верховний Суд зазначив, що оскаржувані ухвали щодо питання зміни чи встановлення способу і порядку виконання судового рішення стосуються стадії виконання судового рішення, тому не перешкоджають подальшому провадженню у справі. Таким чином, ст. 211 КАС України (у редакції, чинній до 15.12.2017) виключала право на їх касаційне оскарження.

Висновки:

1. Встановлення способу і порядку виконання судового рішення адміністративним судом можливе у: 1) рішенні чи постанові під час їх прийняття; 2) додатковому судовому рішенні; 3) ухвалі, постановленій у порядку вирішення судом процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судового рішення. Зміна способу і порядку виконання судового рішення можлива лише у порядку вирішення судом процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судового рішення. Процесуальною формою вирішення питання про встановлення або зміну способу і порядку виконання судового рішення є судове засідання. Проте у разі вирішення такого питання шляхом постановлення додаткового рішення така процесуальна форма застосовується лише, коли суд визнає судове засідання необхідним, в інших випадках застосовується порядок постановлення основного судового рішення.

2. Встановлення або зміни способу та порядку виконання судового рішення у порядку вирішення судом процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судового рішення, здійснюється: 1) лише щодо судового рішення, що перебуває на примусовому виконанні; 2) з ініціативи суду чи за заявою сторони; виконавця (поданої за заявою сторін); державного виконавця (поданої за ст. 7 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень»); 3) судом, який розглядав справу як суд першої інстанції; 4) за наявності обставин, що істотно утрудняють або унеможливають виконання такого рішення, а щодо рішень, що зобов'язують вчинити певні дії щодо майна державний

орган, державне підприємство чи юридичну особу, у разі їх невиконання протягом двох місяців з дня відкриття виконавчого провадження, якщо стягувач не перешкоджає провадженню виконавчих дій; 5) якщо це не призведе до зміни зазначеного у судовому рішенні способу захисту; 6) за відсутності потреби залучення нових осіб і встановлення нових обставин справи (крім встановлення фактів перебування судового рішення на стадії виконання, неможливості чи істотного утруднення його виконання і допустимості запропонованого способу і порядку його виконання).

3. У ч. 2 ст. 378 КАСУ доцільно передбачити повідомлення про судові засідання виконавця, у провадженні якого перебуває виконавчий документ, виданий на підставі судового рішення, щодо встановлення або зміни способу чи порядку виконання якого розглядається заява. У ч. 1 ст. 378 КАСУ доцільно замінити «стягувача» на «сторони виконавчого провадження».

Література:

1. Петров В. С. Встановлення та зміна способу і порядку виконання рішення господарського суду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 20 с.
2. Притуляк В. М. Повноваження суду при примусовому виконанні судових рішень у цивільних справах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 205 с.
3. Верба О.Б. Вирішення судом питань, пов'язаних із настанням обставин, які ускладнюють або унеможливають виконання рішення Вісник Львівського університету. Серія юрид. Львів. 2009. Вип. 49. С. 106–117.
4. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. К.; О.: Юрінком Інтер, 2008. 656 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2008. 840 с.
6. Узагальнення судової практики розгляду справ зі спорів щодо відстрочення і розстрочення, зміни чи встановлення способу і порядку виконання судових рішень за 2013 рік. URL: <http://zaas.gov.ua/sudova-statystyka-ta-analytika/uzahalnennia-sudovoi-praktyky/361-uzahalnennia-sudovoi-praktyky-rozhliadu-sprav-zi-sporiv-shchodo-vidstrochennia-i-rozstrochennia-zminy-chy-vstanovlennia-sposobu-i-poriadku-vykonannia-sudovykh-rishen-za-2013-rik-analiz-prychyn-skasuvannia.html>
7. Безпалько С. В. Правові засади вирішення адміністративними судами спорів, які виникають у зв'язку з виконанням рішень суду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Державний науково-дослідний інститут МВС України. Київ, 2017. 241 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Кравчук О. О.,
доктор юридичних наук, доцент,
головний редактор,
завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядаються основні новації, впроваджені новітніми законами України 2017 року «Про Фонд енергоефективності» та «Про енергетичну ефективність будівель», прийнятими з урахуванням положень директиви 2012/27/EU Європейського Парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 р. «Про енергоефективність» та Директиви 2010/31/EU щодо енергетичної ефективності будівель. Зроблені висновки щодо розвитку відповідного законодавства України у сфері забезпечення сталого розвитку та пропозиції щодо удосконалення законодавства.

В статье рассматриваются основные новации, внедренные новейшими законами Украины в 2017 году «О Фонде энергоэффективности» и «Об энергетической эффективности зданий», принятыми с учетом положений директивы 2012/27/EU Европейского Парламента и Совета от 25 октября 2012 г. «Об энергоэффективности» и Директивы 2010/31/EU об энергетической эффективности зданий. Сделаны выводы по развитию соответствующего законодательства Украины в сфере обеспечения устойчивого развития и предложения по совершенствованию законодательства.

The main ideas introduced by the newest laws of Ukraine “On the Energy Efficiency Fund” (2017) and “On the Energy Efficiency of Buildings” (2017) are considered in the article. These laws were adopted in accordance with the provisions of the Directive 2012/27/EU of the European Parliament and the Council of 25 October 2012 “On Energy Efficiency” and Directive 2010/31/EU on the energy efficiency of buildings. The conclusions on the development of the relevant legislation of Ukraine in the sphere of ensuring sustainable development and proposals on the improvement of the legislation are made.

Ключові слова: енергоефективність, енергоефективність будівель, термомодернізація, право сталого розвитку, адміністративна відповідальність.

Президент України П. Порошенко 20 липня 2017 року підписав у КПІ імені Ігоря Сікорського два закони з питань енергоефективності – Закон України від 8 червня 2017 року № 2095-VIII [1] та Закон України «Про Фонд енергоефективності» від 22 червня 2017 року № 2118-VIII «Про енергетичну ефективність будівель» [2; 3]. Наведені акти є важливими сучасними джерелами права сталого розвитку та демонструють глибоке включення України до світових глобалізаційних процесів у цій сфері.

Правові та управлінські аспекти підвищення енергоефективності в Україні розглядали в своїх роботах С.Д. Білоцький, О.М. Білянський, І.О. Вишняк, М.А. Вознюк, М.М. Климчук, В.Е. Лір, Н.І. Олійник, В.А. П'ятак та інші вчені.

У цій статті ми маємо на меті проаналізувати сучасні підходи та напрями розвитку правового регулювання заходів із забезпечення енергоефективності в Україні як фактора сталого розвитку та розробити деякі пропозиції щодо вдосконалення правового забезпечення в цій сфері.

На формуванні міжнародно-правових засад енергоефективності на регіональному та двосторонньому рівнях наголошує С.Д. Білоцький [4].

Розглядаючи перспективи використання досвіду корпорації NEFCO (Nordic Environment Finance Corporation) в Україні, М.А. Вознюк та В.А. П'ятак вказують, що в Україні протягом десяти років сформувався великий потенціал економії паливно-енергетичних ресурсів, який перевищує 55% до загального обсягу їх споживання, а тому здійснення програмних енергоощадних заходів стає надзвичайно ефективним бізнесом [5].

В.Е. Лір, аналізуючи процес європейської інтеграції України в енергетичній сфері у контексті сталого розвитку, зазначає, що наша країна поділяє та сприймає європейські принципи, цілі та критерії

сталого розвитку енергетики, проте не застосовує європейських методів реалізації поставлених завдань, зокрема в частині прозорості заходів політики, досягнення консенсусу всіх стейкхолдерів, слабкої координації між органами державної влади (дублювання функцій), суспільної активації енергетичної політики (залучення громадськості) та в деяких інших напрямках [6].

Базовими міжнародними документами зі сталого розвитку вважаються Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату та Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку, прийняті в 1992 р. на так званому Саміті Землі – Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку. Наступними найважливішими документами ООН зі сталого розвитку є Декларація тисячоліття, а також Декларація Ріо-де-Жанейро 2012 р. «Майбутнє, якого ми хочемо» і Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року – Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. №70/1. У межах Конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. більшістю країн світу було підписано Кіотський протокол 1997 р., на зміну якого прийшла Паризька угода 2016 р., що ратифікована Україною і набрала чинності 4 листопада 2016 р., якими визначалися заходи щодо запобігання зростання глобальної середньої температури.

З урахуванням міжнародних актів сталого розвитку сформувався напрямок економічної науки Екологічна економіка (Environmental Economics), одним із основних проявів якого є управління енергозбереженням на підприємствах [7].

Разом із тим здійснюється і розвиток правового регулювання в розглядуваній сфері, і право сталого розвитку сьогодні є одним з основних векторів розвитку сучасних правових систем – як міжнародного, так і національного права [8].

Україна в 2011 р. приєдналася до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 р., узявши протоколом про приєднання до цього договору на себе зобов'язання щодо імплементації ряду директив ЄС у національне законодавство [9].

Зазначені закони 2017 р. «Про енергетичну ефективність будівель» та «Про Фонд енергоефективності» прийняті з урахуванням положень директиви 2012/27/EU Європейського Парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 р. «Про енергоефективність» [10] та Директиви 2010/31/EU щодо енергетичної ефективності будівель [11]. Відповідні закони також є важливим доповненням правового регулювання в цій сфері, що засновується на положеннях Закону України «Про енергозбереження» 1994 р.

Директива 2012/27/EU констатувала основні виклики, що обумовлюють роботу над енергоефективністю в ЄС та необхідні цілі:

- залежність від імпорту енергоресурсів та дефіциту енергетичних ресурсів (необхідним є посилення надійності постачання енергоресурсів через скорочення імпорту внаслідок зменшення споживання);
- потреба в обмеженні наслідків зміни клімату (необхідно сприяти зменшенню викидів парникових газів);
- необхідність подолати економічну кризу;
- підвищення конкурентоздатності внаслідок прискорення поширення інноваційних технологічних рішень, стимулювання економічного зростання і створення високоякісних робочих місць у декількох секторах, пов'язаних із енергоефективністю.

Відповідно до Директиви 2010/31/EU ефективне, зважене, раціональне та стале використання енергії застосовується, зокрема, до нафтових продуктів, природного газу та твердих видів палива, які є суттєвими джерелами енергії, але також і основними джерелами викиду двоокису вуглецю.

Оскільки 40% загального споживання енергії у ЄС припадає на будівлі і має тенденцію до розширення, то згідно з Директивою 2010/31/EU існує потреба у заходах, що збільшать кількість будівель, які не тільки відповідатимуть чинним мінімальним вимогам енергетичної ефективності, але також будуть більш енергетично ефективними, зменшуючи таким чином споживання енергії та викиди двоокису вуглецю.

Відповідні положення врегульовані в Законі «Про енергетичну ефективність будівель», який встановлює засади діяльності із забезпечення енергоефективності по суті всіх видів будівель і спрямований на зменшення споживання енергії у них. Цей Закон урегулював правові засади організації та проведення енергоаудиту в Україні та передбачив розробку мінімальних вимог до енергетичної ефективності будівель. Вимоги встановлюватимуться центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері будівництва (Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України). Законом передбачена обов'язкова сертифікація енергоефективності будівель та встановлено обов'язок продавця чи орендодавця в разі укладення договорів купівлі-продажу, оренди будівлі, житлового або нежитлового приміщення на вимогу потенційного покупця або орендаря надати інформацію про енергетичний сертифікат будівлі (у разі, якщо сертифікація енергетичної ефективності є обов'язковою та/або проведеною) або повідомити про відсутність такого сертифіката. Аналогічне правило передбачене Директивою 2010/31/EU.

І.О. Вишняк, аналізуючи шляхи реалізації енергоефективної політики в житловому фонді України, розглядає приклади реалізації проектів підвищення енергоефективності у Львівському регіоні. Вчений наводить статистичні дані, згідно з якими первинне використання енергії природного газу для несанованої квартири приблизною площею 60 кв.м в Україні в 2-3 рази перевищує середні показники ЄС [12]. В.Е. Лір наводить статистику, згідно з якою енергоефективність промисловості України складає 51,1% від рівня ЄС, сільського господарства – 37,1%, сектору послуг – 46,1%, будівництва – 11,3%, житлового сектору – 61,9% [6].

Законом «Про енергетичну ефективність будівель» визначено також засоби забезпечення такої енергоефективності, до яких зокрема належать:

- підвищення теплотехнічних показників огорожувальних конструкцій будівель;
- встановлення засобів обліку (зокрема засобів диференційного (погодинного) обліку споживання електричної енергії) та регулювання споживання енергетичних ресурсів;
- впровадження автоматизованих систем моніторингу та управління інженерними системами;
- підвищення енергетичної ефективності інженерних систем будівель;
- використання відновлюваних та/або альтернативних джерел енергії та/або видів палива (із використанням інженерних систем будівель);
- застосування систем акумуляційного електронагріву в години мінімального навантаження електричної мережі.

Згаданий Закон визначає випадки, за яких термомодернізація будівель здійснюється без розроблення проектної документації, отримання документів, що дають право на виконання будівельних робіт і прийняття такого об'єкта в експлуатацію, а також випадки, коли розробка проектної документації є необхідною. Цим же Законом у статті 12 встановлено обов'язок письмового повідомлення постачальника енергії та/або води протягом одного місяця після початку робіт з термомодернізації про орієнтовний обсяг скорочення споживання енергії та/або води, зменшення теплового навантаження за видами споживання та зміну температурного графіка системи опалення будівлі, що виникнуть після виконання робіт із термомодернізації.

При цьому як недолік необхідно зазначити, що Законом «Про енергетичну ефективність будівель» доповнено Кодекс України про адміністративні правопорушення новою статтею 96-2, частина 2 якої передбачатиме значні розміри штрафів за відсутність такого повідомлення. Вбачається, що ця норма не лише жодним чином не спонукає до проведення термомодернізації, але й по суті встановлює покарання за окремі випадки її проведення. Законодавець, на нашу думку, мав врахувати, що громадяни-замовники таких способів термомодернізації, наприклад, встановлення засобів обліку або модернізованих вікон, найчастіше не володіють необхідними знаннями для розрахунку орієнтовних обсягів економії (скорочення споживання), а тому практично кожен громадянин-замовник такої модернізації по суті буде суб'єктом цього правопорушення.

Звичайно, для максимального впровадження енергоефективних технологій, в т. ч. за рахунок фінансів домогосподарств, держава повинна не впроваджувати покарання за недотримання формальностей, а активізувати просвітницьку роботу, максимально поширювати інформацію щодо важливості і переваг енергетичної модернізації будівель та інших напрямів підвищення енергоефективності. Слід зазначити, що освітньо-інноваційний проект українських винахідників Андрія і Романа Зінченків здобув у 2017 році премію Стенфордського університету Bright Award [13].

З метою зменшення викиду двоокису вуглецю Директива 2010/31/EU зобов'язує держави-члени ЄС розробити національні плани для збільшення кількості будівель із майже нульовим споживанням енергії та встановлює обов'язок періодично повідомляти Комісію про ці плани. Законом «Про енергетичну ефективність будівель» передбачено в ст. 15 створення і в Україні такого Національного плану, затвердження його Кабміном та надання для інформування Секретаріату Енергетичного Співтовариства.

Передбачаючи в ст. 16 державну підтримку заходів із забезпечення (підвищення рівня) енергетичної ефективності будівель, Закон «Про енергетичну ефективність будівель» визначає, що для надання державної підтримки заходів із забезпечення (підвищення рівня) енергетичної ефективності будівель можуть утворюватися фінансові установи, що діють відповідно до законодавства.

Основні засади щодо заснування і діяльності Фонду енергетичної ефективності визначено Законом «Про Фонд енергоефективності», який встановлює функції Фонду, його мету, джерела формування, порядок та напрями використання коштів, порядок управління Фондом та інші важливі питання.

Можливість створення в країнах ЄС національного фонду енергоефективності, метою якого є підтримка національних ініціатив у сфері енергоефективності, передбачена Директивою 2012/27/EU. Водночас важливо, що створення та функціонування Державного фонду енергозбереження передбачено ст. 13 та 14 Закону «Про енергозбереження» 1994 р., однак цей фонд не функціонує [14].

Як недолік необхідно зазначити, що після прийняття Закону «Про Фонд енергоефективності» відповідні норми із Закону «Про енергозбереження» виключені не були, а, отже, на сьогодні чинне законодавство передбачає два державних фонди із однаковими функціями.

Згідно зі ст. 9 Закону «Про Фонд енергоефективності», джерелами формування цього Фонду є:

- кошти державного бюджету України (зокрема за рахунок економії коштів, передбачених ним на енергоресурси, внаслідок здійснення програм Фонду);

- кошти, отримані Фондом як гранти;

- кошти, залучені в інший спосіб з будь-яких інших джерел, не заборонених законом.

Фонд безпосередньо або через банки-партнери надаватиме за заявкою кінцевих бенефіціарів (власників чи співвласників будівель або їхніх представників) часткове відшкодування вартості заходів з енергоефективності відповідно до програм, схвалених його Наглядовою радою (ст. 13, 17 Закону «Про Фонд енергоефективності»). Причому фінансування може надаватися за погодженням технічного офісу та фінансового офісу Фонду (загальний порядок) або через спрощену процедуру схвалення заявки банком-партнером.

Фондом фінансуватимуться такі заходи з енергоефективності (конкретний перелік яких визначатиметься Наглядовою радою Фонду):

- здійснення термомодернізації;

- впровадження ефективних систем моніторингу та управління;

- встановлення високоефективних опалювальних і охолоджувальних систем та обладнання, а також заміну наявних систем та обладнання більш ефективними;

- заходи, що спрямовані на збільшення частки електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії;

- інші заходи, здійснення яких забезпечує зменшення споживання енергетичних ресурсів у рентабельний спосіб.

Метою діяльності Фонду енергоефективності згідно зі ст. 19 згаданого Закону є досягнення середнього рівня економії споживання енергетичних ресурсів за сукупністю всіх проектів, що фінансуються Фондом або спільно з ним, принаймні у 20%.

Запуск Фонду енергоефективності здійснюватиметься урядом у чіткій координації з державними програмами надання та монетизації субсидій, при цьому лише ЄС планує вкласти до Фонду 100 млн євро протягом найближчих двох років [15].

Висновки.

1. Належне правове забезпечення заходів підвищення енергоефективності в Україні на основі імплементації положень міжнародних договорів та інших міжнародних правових документів є на сьогодні серед пріоритетних факторів сталого розвитку.

Формування належного правового регулювання енергоефективності і забезпечення його ефектної дії сприяє досягненню таких цілей: 1) зниження негативного впливу на довкілля; 2) зниження рівня залежності всіх секторів економіки від імпортих енергоресурсів; 3) зменшення витрат і як наслідок підвищення конкурентоздатності українських товарів, зростання доданої вартості, збільшення прибутку.

2. Україна, врегулювавши на рівні закону питання енергоефективності будівель та передбачивши створення національного Фонду енергоефективності, послідовно імплементує директиви ЄС у межах узятих на себе зобов'язань як члена Енергетичного співтовариства. Здійснення цих заходів пролягає в площині правового регулювання забезпечення сталого розвитку – відповідно до базових документів ООН у сфері сталого розвитку і до Порядку денного сталого розвитку до 2030 року.

3. Існує необхідність при внесенні змін до законодавчих актів, пов'язаних із прийняттям Закону України від 8 червня 2017 року № 2095-VIII, передбачити внесення змін до Закону України «Про енергозбереження» 1994 р., виключивши його статті 13 та 14, що передбачають існування аналогічного державного фонду енергозбереження та утворюють необґрунтовану колізію (дублювання норм).

Варто визнати передчасним внесення Законом України «Про Фонд енергоефективності» від 22 червня 2017 року № 2118-VIII «Про енергетичну ефективність будівель» доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо впровадження адміністративної відповідальності за неповідомлення постачальника енергії про орієнтовний обсяг скорочення споживання енергії та/або води, зменшення теплового навантаження, що виникнуть після виконання робіт із термомодернізації (нова стаття 96-2 КпАП). Тому відповідну норму пропонується із кодексу виключити.

Зважаючи на сучасний стан правового забезпечення енергетичної ефективності як фактора правового регулювання, подальші дослідження порушеної проблематики є перспективними та актуальними.

Література:

1. Закон України від 8 червня 2017 року № 2095-VIII «Про Фонд енергоефективності». Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2095-19>
2. Закон України від 22 червня 2017 року № 2118-VIII «Про енергетичну ефективність будівель». Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2118-19>
3. Президент України Петро Порошенко підписав у КПІ імені Ігоря Сікорського два закони. Режим доступу: <http://kpi.ua/2017-07-20>
4. Білоцький С.Д. Сучасний стан міжнародно-правового регулювання енергоефективності. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право. 2012. Вип. 2. С. 332–339. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2012_2_42
5. Вознюк М.А., П'ятак В. А. Фінансування енергозберігаючих технологій компанії НЕФКО, регіональний досвід та завдання / // Регіональна економіка. 2012. № 2. С. 109–114. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2012_2_13
6. Ліп В. Енергетична політика сталого розвитку як вектор інтеграції Україна-ЄС. // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. 2016. № 4. С. 158–176. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nv_2016_4_15
7. Климчук М.М. “Environmental Economics” – сучасний концепт управління енергозбереженням на підприємствах. // Економічний вісник НТУУ “КПІ”. 2017. № 14. Режим доступу: <http://ev.fmm.kpi.ua/article/view/108707/103655>
8. Кравчук О. Право як інструмент забезпечення сталого розвитку // Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16–17 червня 2017 р.) / уклад. Л.М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 44–45.
9. Закон України від 15 грудня 2010 року № 2787-VI «Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства». Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2787-17>
10. Directive 2012/27/EU of The European Parliament and of The Council of 25 October 2012 on energy efficiency, amending Directives 2009/125/EC and 2010/30/EU and repealing Directives 2004/8/EC and 2006/32/EC. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:315:0001:0056:en:PDF>
11. Directive 2010/31/EU of the European Parliament and of The Council of 19 May 2010 on the energy performance of buildings. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:153:0013:0035:en:PDF>
12. Вишняк І.О. Шляхи реалізації енергоефективної політики в житловому фонді України // Публічне управління: теорія та практика. 2014. Вип. 3. С. 143–148. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2014_3_24
13. 2017 Bright Award given to green energy innovators. Stanford News. URL: <http://news.stanford.edu/2017/09/20/2017-bright-award-given-green-energy-innovators/>
14. Онищенко О. Загадка Фонду енергозбереження. Режим доступу: https://zaxid.net/zagadka_fondu_energozberezhennya_n1343530
15. ЄС готовий профінансувати Фонд енергоефективності України, – домовленість Прем'єр-міністра України з Віце-президентом Єврокомісії. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250271760&cat_id=244274130

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ САМОВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН МЕДІАЦІЇ

Мазаракі Н. А.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

Київського національного торговельно-економічного університету

У статті досліджується зміст та значення принципу самовизначення сторін медіації як альтернативного методу вирішення спорів з точки зору його процедурних та змістовних компонентів, ролі медіатора та сторін медіації у дотриманні вказаного принципу. Обґрунтовується важливість принципу самовизначення сторін для досягнення результатів медіаційного процесу – укладення та виконання угоди за результатами медіації.

В статье исследуется содержание и значение принципа самоопределения сторон медиации как альтернативного метода разрешения споров с точки зрения его процедурных и содержательных компонентов, роли медиатора и сторон медиации в соблюдении указанного принципа. Обосновывается важность принципа самоопределения сторон для достижения результатов медиационного процесса – заключения и выполнения соглашения по результатам медиации.

The article explores the essence and scope of the principle of self-determination of parties in mediation as of alternative dispute resolution method in terms of its procedural and substantive components, the role of mediator and mediation parties in realization of this principle. The importance of the principle of self-determination of the parties for the achievement of the results of mediation process – the conclusion and implementation of the agreement on the results of mediation has been explained.

Ключові слова: альтернативні методи вирішення спорів, медіація, медіатор, принцип самовизначення сторін, принципи медіації.

Постановка проблеми. Донедавна термін «самовизначення» стосувався виключно міжнародного права, але він також притаманний медіації як альтернативному методу вирішення спорів. Саме здатність сторін контролювати процес медіації від самого початку до укладення медіаційної угоди є однією з визначальних особливостей медіації, що відрізняє останню від судового порядку вирішення спору, арбітражу чи третейського суду. Завдяки реалізації принципу самовизначення сторони медіації можуть визначати та забезпечувати дотримання своїх прав та інтересів, знайти такий варіант вирішення спору, який задовольняє обидві сторони спору, а не той, який своїм рішенням затвердить суддя чи арбітр. Проект Закону України «Про медіацію» (реєстрац. № 3665 від 17.12.2015) передбачає принцип самовизначення сторін медіації та вкладає в нього процедурні та змістовні компоненти, зокрема щодо самостійного вибору сторонами медіатора кола обговорюваних питань, варіантів урегулювання спору тощо, також положення законопроекту наголошують, що остаточні рішення приймають виключно сторони медіації [1]. Принцип самовизначення сторін медіації нерозривно пов'язаний з іншими принципами медіації – активності сторін медіації, добровільної участі у медіації, нейтральності медіатора. Лише безумовне дотримання принципів медіації забезпечує ефективність та результативність вирішення спору, підвищує вірогідність добровільного виконання медіаційної угоди. При цьому процедуру медіації супроводжує низка об'єктивних та суб'єктивних чинників, які потенційно впливають на обсяг дотримання її принципів, що актуалізує відповідні теоретичні та практичні дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти процедури медіації як альтернативного методу вирішення спорів досліджувалися в роботах Ю.Д. Притики, А.В. Гайдука, О.В. Белінської, М.Я. Поліщука, Ю.В. Розмана, Г.О. Огренчук, Н.М. Грень, безпосередньо принципам медіації присвячені публікації С.Т. Йосипенко та О.С. Можайкіної. Значну цінність мають ґрунтовні дослідження сутності та втілення принципів медіації іноземних юристів та медіаторів Кімберлі К. Ковача (Kimberlee K. Kovach), Д. Ральфа (Jennifer Ralph), Д. Спенсера (David Spencer), М. Бродана (Michael Brogan), Г. Брауна (Henry Brown), А. Марріота (Arthur Marriot) та інших. Водночас принцип самовизначення медіації залишається практично недослідженим в українській науці.

Метою статті є визначити зміст та значення принципу самовизначення сторін медіації, сформулювати пропозиції щодо удосконалення проекту Закону України «Про медіацію».

Виклад основного матеріалу дослідження. У коментарі до Типового закону ЮНСІТРАЛ «Про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру» зазначається, що його норми були розроблені для підтримки та захисту самостійності сторін у процесі. Так, стаття 3 Закону підкреслює важливість самовизначення сторін у процесі та дозволяє сторонам не застосовувати всі норми даного Закону, які регулюють медіацію, за винятком правил інтерпретації та принципу рівноправності сторін. Концепція примирення згідно з Типовим законом побудована на основі волі сторін, які мають свободу обирати порядок проведення медіації, умови конфіденційності та самостійно визначатися з конфліктом інтересів [2].

Директива ЄС про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах обґрунтовано пов'язує принцип самовизначення сторін медіації із дотриманням принципу добровільності: «посередництво, передбачене цією Директивою, має бути добровільним процесом у тому сенсі, що сторони самі є відповідальними за процес і можуть організувати його так, як вони бажають, а також припинити його у будь-який час» [3].

Принцип самовизначення сторін медіації реалізується на всіх етапах медіаційного процесу – від надання згоди на проведення медіації, вибору кандидатури медіатора, визначення порядку проведення медіації, залучення інших учасників, самого факту участі сторони в медіації чи припиненні такої участі до найбільш визначального етапу – узгодження умов медіаційної угоди, як істотних, так і факультативних.

Повноцінна реалізація принципу самовизначення сторін медіації можлива лише за умови абсолютної добровільності медіації, адже обов'язкова чи примусова медіація, передбачена законодавством певної держави, виключає факт волевиявлення сторін щодо участі у медіаційному процесі.

Забезпечення самовизначення сторін медіації є однією з найбільш вагомих та визначальних основ медіації. Значення цього принципу важко переоцінити, адже на його основі сторони медіації наділяються повноваженнями (до речі, в англійських джерелах використовуються терміни “self-determination” – самовизначення та “empowerment” – наділення повноваженнями), що з урахуванням інших аспектів дає сторонам відчуття контролю за ситуацією, відчуття власних сил у забезпеченні своїх прав та інтересів. Таке твердження краще проілюструвати аналізом складових змісту самовизначення, запропонованим Д. Спенсером та М. Бруганом:

1) сторона спору ясно розуміє, якої мети вона прагне у вирішенні спору, визначає найбільш важливі чинники;

2) сторона спору усвідомлює всі варіанти вирішення спору, в яких вона повністю чи частково досягне своєї мети, розуміє можливість вибору серед таких варіантів, усвідомлює, що може обирати чи продовжувати участь у медіації, приймати або відхиляти поради, погоджуватися з умовами вирішення спору чи ні;

3) сторона спору вчиться слухати, спілкуватися, аналізувати, аргументувати, пропонувати та оцінювати варіанти вирішення спору, тобто вдосконалює свої навички щодо вирішення спорів;

4) сторона більш чітко оцінює та вчиться оперувати наявними у неї ресурсами з метою вирішення спору;

5) сторона спору обмірковує, приймає виважені рішення, оцінює сильні та слабкі сторони своєї позиції у спорі, переваги і недоліки того чи іншого варіанту вирішення спору та на основі своїх власних висновків приймає рішення щодо спору [4, с. 183].

При цьому необхідно враховувати, що дотримання принципу самовизначення сторін медіації не залежить виключно від них, роль медіатора в цьому аспекті є значною та стосується: 1) оцінки здатності сторін брати участь у процесі медіації; 2) забезпечення принципу інформованої згоди сторін; 3) недопущення перебільшення ролі порад медіатора та третіх сторін медіації (адвокатів, експертів та інших) при прийнятті сторонами рішень у процесі медіації.

У цілях цього дослідження пропонуємо під здатністю брати участь та приймати рішення у процесі медіації розуміти «здатність розуміти сутність та наслідки рішення в контексті наявних варіантів на момент прийняття відповідного рішення» [5, с. 63].

Здатність сторони спору брати участь у медіації можна розглядати з точки зору потенційних обмежень повноцінної участі у медіації певних категорій осіб. При цьому названий аспект не обмежується лише загальноправовим поняттям дієздатності та правоздатності фізичної особи, адже стресова ситуація, погрози, обман, насильство (зокрема домашнє у випадку сімейної медіації) можуть безпосередньо впливати на прийняття рішень у процесі медіації та стосовно медіації, що матиме юридичні та особисті наслідки. Водночас одразу виникає запитання, хто має оцінювати та робити висновки щодо здатності особи брати участь у медіації, підписувати угоду про результати медіації. Адже Законом України «Про психіатричну допомогу» встановлюється презумпція психічного здоров'я: «Кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України» [6]. Більше того, визначення дієздатності особи має особливий порядок. Позиція багатьох дослідників та іноземної законодавчої практики

свідчить, що на медіаторі лежить обов'язок визначати здатність сторони спору ефективно брати участь у медіації, розуміти суть медіаційного процесу, умови та наслідки медіаційної угоди, а не визначати дієздатність особи. Адже саме медіатор, маючи кваліфікацію та досвід, у рамках своїх повноважень може прийняти рішення щодо продовження, призупинення чи припинення процедури медіації, запропонувати сторонам внести зміни до графіка медіаційного процесу чи місця його проведення.

М. Редфорд погоджується, що саме медіатор має визначати здатність особи брати участь у медіації, водночас підкреслюючи, що такого висновку дійти складно, а наслідки такого рішення – серйозні [7, с. 648]. Подібної позиції дотримується і Т. Хедеен: «Визначення готовності брати участь у медіації, «медіаційна здатність», а також подальше планування процесу медіації чи застосування певних методів, завдяки яким можна буде пересвідчитися у такій здатності, – етичний обов'язок медіатора» [8].

Відомий же медіатор Д. Клірі вважає, що «медіатори не можуть оцінювати стан психічного здоров'я особи. Навпаки, вони заінтересовані і вочевидь більш кваліфіковані пересвідчитися, що сторона може свідомо брати участь у медіації. По суті медіатори хочуть бути впевнені, що сторона медіації розуміє, що відбувається, що обговорюється, та впевненими щодо здатності особи говорити від свого імені» [9].

Принцип самовизначення сторін медіації також передбачає надзвичайну важливість повноцінної інформованості сторін спору щодо сутності, порядку та юридичних наслідків участі у процесі медіації, вимог принципу конфіденційності, неможливості примусу до участі в медіації та прийняття будь-яких рішень не інакше, як на основі добровільності.

Європейський кодекс етики медіаторів передбачає, що медіатор має «пересвідчитися, що сторони медіації розуміють особливості медіаційного процесу, роль медіатора та сторін медіації. Зокрема, до початку процедури медіації медіатор має бути впевненим, що сторони зрозуміли та виявили згоду щодо умов договору про медіацію, включаючи положення, що застосовуються стосовно вимог конфіденційності з боку медіатора та сторін медіації» [10].

Аналогічні положення передбачені Кодексом етики медіатора Національної асоціації медіаторів України: «Медіатор забезпечує дотримання принципів самовизначення сторін, добровільної, рівної та активної участі сторін у процедурі медіації та розуміння сторонами умов та наслідків укладення угоди за результатами медіації» [11].

Тому можна зробити висновок, що за загальноприйнятими нормами обов'язок щодо контролю над дотриманням принципу самовизначення сторін медіації в частині наявності інформованої згоди сторін медіації, як до початку медіації, так і впродовж медіації, також лежить на медіаторі.

З метою прийняття сторонами виваженого та справедливого рішення, точного розуміння наслідків своїх рішень, як щодо участі у медіації, так і щодо укладення угоди за результатами медіації, вони повинні мати можливість звернутися за професійною та незалежною порадою. На необхідності цього аспекту принципу самовизначення сторін медіації наголошувала Рада Європи у Рекомендаціях щодо медіації у цивільних справах: «Медіаційний процес повинен давати сторонам достатній час для обмірковування умов вирішення спору» [12].

Також у цьому контексті слід розрізняти надання медіатором правової інформації щодо медіації та юридичної поради. У Рекомендаціях Ради Європи щодо сімейної медіації зазначено, що «медіатор може надавати правову інформацію, але не юридичні поради. За прийнятних умов медіатор може поінформувати сторони про можливість проконсультуватися з юристом чи іншим спеціалістом» [13].

У разі недотримання таких вимог нейтральність та неупередженість медіатора піддається сумніву.

Можливість отримання стороною медіації професійної поради може означати присутність на процедурі медіації адвоката чи іншого спеціаліста, що жодним чином не забороняється та широко практикується. Водночас це не має впливати на обсяги дотримання принципу самовизначення сторін, адже медіатори часто свідчать про те, що частину контролю над процесом медіації перебирають на себе саме адвокати.

Аналізуючи літературу та публікації зарубіжних медіаторів, можна виокремити найбільш дискусійні моменти щодо порядку дотримання та обсягу принципу самовизначення сторін медіації:

1) чи відповідає етиці медіатора практика надання сторонам порад щодо шляхів вирішення спору і чи зберігають такі поради унікальну природу медіації. Г. Браун та А. Марріот [14] розмірковують над юридичною силою таких порад, адже в разі обов'язковості останніх слід говорити не про медіацію, а про медіацію-арбітраж, водночас надання необов'язкових порад чи рекомендацій медіатором є невід'ємною частиною медіаційного процесу, адже сторони вільні у своєму виборі прислухатися чи ні до таких рекомендацій. Тому рекомендації медіатора жодною мірою не обмежують самовизначення сторін. Також названі автори підкреслюють, що юридичні поради адвокатів сторін не мають впливати на прийняття рішень сторонами спору. Водночас у діях медіатора слід розрізняти заохочення, стимулювання до вирішення спору і примус до укладення медіаційної угоди, оскільки останнє є неприпустимим.

Проаналізувавши власну медіаційну практику, Ш. Пресс вважає, що медіатор, пропонуючи сторонам варіант вирішення спору, навіть прийнятний, ризикує порушити принцип самовизначення

сторін медіації. Хоч у випадку подання скарги на дії медіатора буде вивчатися питання, в якому обсязі сторони були спроможні чи неспроможні реалізувати свій принцип самовизначення. Тому Ш. Пресс пропонує додати до Модельних стандартів поведінки медіатора (США) поняття «примус» і з'ясувати, чи включає це поняття пропозиції медіатора щодо врегулювання спору [15];

2) примус до укладання медіаційної угоди може виходити не тільки від медіатора чи учасників медіації (адвокатів, наприклад), а й від однієї сторони медіації щодо іншої, а також від зовнішніх негативних чинників (ризиків, фінансові або часові витрати на можливий судовий розгляд, побоювання щодо власної репутації тощо). За таких умов Г. Браун та А. Марріот пропонують відкласти укладення медіаційної угоди [14].

Висновок. З огляду на вищевикладене, можна стверджувати, що саме принцип самовизначення сторін медіації відрізняє її від інших видів вирішення спорів і його необхідно ставити на перше місце, характеризуючи медіацію як альтернативний метод вирішення спорів. За умов дотримання цього принципу процес медіації буде ефективним та результативним, а укладена медіаційна угода мати високу вірогідність добровільного виконання. У результаті медіації сторони в ідеалі повинні встановити «індивідуальну справедливість», а цього можна досягти лише повноцінною участю сторін у процесі медіації. З теоретичної точки зору від обсягу додержання принципу самовизначення залежить і модель медіації: оціночна, фасилітаційна чи інші. Проект Закону України «Про медіацію» закріплює повноцінний принцип самовизначення сторін медіації, водночас словосполучення пункту 2 статті 6 законопроекту «з урахуванням порад медіатора та інших учасників» вважаємо дещо спірним і таким, що може викривлювати сприйняття принципу.

Література:

1. Проект Закону України про медіацію [реєстрац. № 3665 від 17.12.2015] [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463
2. Типовий закон Комісії Організації Об'єднаних Націй по праву міжнародної торгівлі про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_117
3. Директива №2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.05.2008 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a95
4. Spencer D., Brogan M. (2006) *Mediation Law and Practice*. New York: Cambridge University Press
5. Consultation paper. Alternative dispute resolution. – Law Reform Commission, 2008. 382 p.
6. Про психіатричну допомогу: Закон України № 1489-III від 20.02.2000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>
7. Mary F. Radford. Is the use of mediation appropriate in adult guardianship cases? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.stetson.edu/law/lawreview/media/is-the-use-of-mediation-appropriate-in-adult-guardianship-cases.pdf>
8. Timothy Hedeem. Ensuring Self-Determination through Mediation Readiness: Ethical Considerations (2003) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.mediate.com/articles/hedeemT1.cfm>
9. Jeanne Cleary. On the Question of a Party's Capacity to Use Mediation [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.mediate.com/articles/ClearyJ2.cfm>
10. European Code of Conduct for Mediators [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/civiljustice/adr/adr_ec_code_conduct_en.pdf
11. Кодекс етики медіатора Національної асоціації медіаторів України, затверджений рішенням Загальних зборів ГО «Національна асоціація медіаторів України» від 7 грудня 2017 р., протокол № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://namu.com.ua/ua/info/mediators/ethical-code/>
12. Council of Europe, Recommendation Rec (2002)10 of the Committee of Ministers to Member States on mediation in civil matters. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rm.coe.int/16805e1f76>
13. Council of Europe, Recommendation 98(1) 1 of the Committee of Ministers to Member States on Family Mediation. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1153972&SecMode=1&DocId=450792&Usage=2>
14. Brown, H., & Marriott, A. (2011). *ADR: principles and practice*. Third edition. London: Thomson Reuters.
15. Protecting Self-determination in Mediation Press, Sharon; Lurie, Paul M. *Dispute Resolution Magazine*; Washington Vol. 20, Iss. 3, (Spring 2014). 33–35.
16. Jacqueline Nolan-Haley. Self-determination in international mediation: some preliminary reflections [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cardozo.jcr.com/vol7no2/CAC207.pdf>

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

Пашинський В. Й.,

кандидат юридичних наук, доцент,

докторант кафедри адміністративного права юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються сучасні наукові погляди на проблемні питання методології юридичної науки, визначення та застосування методологічних підходів та методів наукового пізнання у процесі дослідження проблем адміністративно-правового забезпечення оборони держави.

В статье рассматриваются современные научные взгляды на проблемные вопросы методологии юридической науки, определения и применения методологических подходов и методов научного познания в процессе исследования проблем административно-правового обеспечения обороны государства.

The article deals with modern scientific views on problem issues in the methodology of legal science, the definition and application of methodological approaches and methods of scientific knowledge in the process of studying the problems of administrative and legal protection of the state.

Ключові слова: методологія, методологія юридичної науки, методологічні підходи, методи наукового дослідження, філософські методи, загальнонаукові методи, спеціально-наукові методи.

Постановка проблеми. Дослідження такого складного, багатогранного державно-правового явища як оборона держави, що пронизує всі сфери життя суспільства, потребує використання всіх наявних методів наукового пізнання, які дозволяють вирішити наукову проблему та досягти поставленого наукового завдання. Варто наголосити на тому, що особливо зростає та проявляється значення методології наукового пізнання у кризові моменти розвитку суспільства, наприклад, у часи масштабних вимушених реформ, міжнародних конфліктів, військової агресії та окупації частини території держави, корупційних розладах у державному управлінні і т.п. У таких умовах тільки справжні наукові методи можуть допомогти швидко і ефективно знайти відповіді на запитання: як стабілізувати і виправити несприятливу суспільно-політичну ситуацію [1, с. 239]. Це стосується безпосередньо і нинішньої ситуації в Україні, коли в умовах проявів сепаратизму, військової агресії з боку РФ, постає проблема проведення ефективної оборонної реформи та адміністративно-правового забезпечення оборони держави. Вирішити ці завдання неможливо без визначення методології як наукових досліджень у сфері оборони, так і методології практичної діяльності як форми реалізації нових знань щодо забезпечення оборони держави.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання методології сучасної юридичної науки та її галузей, аналізу методологічних підходів та методів наукового пізнання у своїх наукових працях досліджували С.В. Вишневецька, С.Д. Гусарєв, Г.О. Дубов, М.С. Кельман, Д.А. Керимов, В.К. Колпаков, М.І. Козюбра, М.В. Костицький, П.М. Рабінович, В.М. Сирих, О.Д. Тихомиров та інші. Безпосередньо питання методології дослідження проблем національної безпеки і оборони розглядали В.А. Ліпкан, Г.В. Новицький, Г.П. Ситник, В.В. Сокурєнко та інші.

Метою статті є розглянути сучасний методологічний інструментарій юридичної науки, який доцільно використовувати для дослідження проблем адміністративно-правового забезпечення оборони держави.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні питання методології є доволі складним і дискусійним, немає єдиного розуміння щодо змісту методології сучасної юридичної науки, це поняття по-різному трактується в науковій літературі. Взагалі методологія (від грецького *methodos* – спосіб, метод, і *logos* – наука, знання) – буквально «метод творення науки, знань». Як зазначає В.М. Сирих, методологія у точному значенні цього слова – вчення про методи, особлива наука, що ставить своїм безпосереднім завданням розроблення і вдосконалення системи прийомів, способів наукового пізнання, оскільки «логос» не може бути чимось іншим, ніж вченням, думкою, поняттям [2, с. 361].

У науковій юридичній літературі можемо знайти різні визначення методології юридичної науки [3, с. 68; 4, с. 181]. Так, М.С. Кельман у своїй монографічній роботі з методології юридичної науки, на підставі різних визначень методології, класифікує їх так: 1) учення про структуру, логічну організацію, методи й засоби діяльності; 2) систему принципів і способів організації; 3) систему підходів, методів і засобів; 4) сукупність підходів, способів, прийомів і процедур; 5) учення про структуру, логічну організацію, методи, засоби й форми діяльності. При цьому сам учений визначає методологію як вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних явищ [5, с. 39–42].

Як бачимо, у сучасній науковій літературі поняття «методологія» має подвійне трактування, розглядається у двох основних аспектах: по-перше, як вчення про метод; по-друге, як система методів, підходів, способів, що використовуються в тій чи іншій науці, теорії для наукових досліджень [6, с. 29]. При цьому метод, найчастіше, розглядається, як спосіб побудови і обґрунтування системи знань про досліджуваний об'єкт [7, с. 276]; як спосіб або засіб одержання знання [1, с. 150]. Спираючись на ту чи іншу теорію методів дослідження (теоретичну систему), метод характеризується підходом, що визначає основний напрям вирішення наукового завдання. Варто зазначити, що в юридичній науці загалом відсутній єдиний підхід щодо розуміння та розмежування методів та методологічних підходів. Але безспірним у розумінні методу є те, що його розглядають як особливий компонент дослідницької діяльності, з допомогою якого відбувається пізнання об'єктивних закономірностей.

Методологія як основа наукового пізнання поділяється на дві органічно пов'язані між собою і взаємодіючі частини: загальну методологію і методологію галузевих наук, зокрема методологію юридичної науки [2, с. 95]. Як зазначає М.І. Козюбра, серед арсеналу методів, якими користується юридична наука, практично немає жодного, який не застосовувався б в інших областях наукового пізнання [8, с. 7–8]. Це і визначає характер методології права, яка на основі загальної методології пропонує систему дослідження правових об'єктів (вчення про ці методи), узагальнює теоретичні положення, що мають ґносеологічне значення, а також включає світорозуміння, світогляд дослідника [9, с. 95].

В юридичній науці, враховуючи її галузеву специфіку та особливості поставлених наукових цілей і завдань, використовують різні методи дослідження, у цілому сукупність, систему методів дослідження, які дозволяють досягти поставленого завдання та отримати нові знання. Більшість авторів виділяють у структурі методології юридичної науки такі основні рівні – філософсько-світоглядний (світоглядний), загальнонауковий (міждисциплінарний), конкретно-науковий, спеціально-науковий [3, с. 68]; деякі також додають до цих основних рівнів окремо рівень процедур і методик – притаманний конкретному науковому дослідженню тієї або іншої властивості об'єкта. При цьому між наведеними рівнями методології правознавства існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення [10, с. 61–62]. В.А. Ліпкан, який дотримується подібних поглядів, зазначає, що, досліджуючи питання національної безпеки, складовою якої виступає оборона, можна послуговуватися більш простою класифікацією, що зберігає сутнісну константу структури методологічного знання: універсальні, загальнонаукові та спеціально-наукові методи [7, с. 269].

Разом з тим не всі науковці погоджуються з таким підходом щодо рівнів структурної організації методології юридичної науки. На думку М.В. Костицького, коли йдеться про методологію в юридичній науці, необхідно відмовитися від ієрархії методологій, що визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології слід «розташувати» по горизонталі й використовувати їх може вчений за власним вибором. Необов'язково зашорювати себе методологією, можна використовувати методи з різних методологій (у розумних, звичайно, межах), тобто методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів [11, с. 3–11]. Поділяючи цю думку, хочемо наголосити, що дослідження такого комплексного державно-правового явища як оборона держави, що перебуває у системі складних суспільних відносин, зв'язків та залежностей із сукупністю інших суспільних явищ, інститутів і процесів [12, с. 4–14] та питань її адміністративно-правового забезпечення, вимагає застосування всього наявного в сучасній науці методологічного інструментарію пізнання навколишнього світу та державно-правових закономірностей.

Що стосується дослідження адміністративно-правового забезпечення оборони держави, то, на думку В.В. Сакуренка, методологія дослідження публічного адміністрування сфери оборони в Україні – це сукупність методів пізнання і технік, завдяки яким вирішуються спеціальні дослідницькі завдання, пов'язані із дослідженням особливостей діяльності відповідних суб'єктів щодо виконання ними функцій, спрямованих на реалізацію публічного інтересу у сфері оборони в Україні [13, с. 17]. Враховуючи останні дослідження щодо методології правознавства, на нашу думку, методологія дослідження адміністративно-правового забезпечення оборони держави – це система взаємопов'язаних методологічних підходів, методів, прийомів, способів, засобів, методик пізнання і технік, за допомогою яких вирішуються наукові дослідницькі завдання, пов'язані із дослідженням

особливостей адміністративно-правового забезпечення оборони держави. Методологія дослідження адміністративно-правового забезпечення оборони держави визначає, з допомогою яких методологічних підходів, методів і засобів юридична наука вивчає питання виникнення, функціонування та розвитку такого державно-правового явища як оборона української держави.

Безумовно, як уже зазначалося, методи дослідження об'єктивно обумовлені предметом дослідження. Предмет дослідження (тобто певна сторона, грань, властивість об'єкта дослідження) «веде» за собою дослідницький метод, визначає межі його застосовуваності, придатності [14, с. 25]. Саме предмет нашого дослідження, яким є закономірності виникнення, функціонування та розвитку такого складного державно-правового явища як оборона української держави, її адміністративно-правове забезпечення, визначає методологічні підходи та дослідницькі методи, межі їх застосовуваності та прийнятності.

Філософсько-світоглядною основою нашого дослідження виступає принцип плюралізму при виборі методологічних підходів, методів та прийомів, досягнутих сучасною наукою, включаючи юридичну науку. У правових дослідженнях як теоретичний плацдарм і як відправна основа методів пізнання розглядається філософія, яка пояснює загальні закономірності розвитку і пізнання всіх явищ [15, с. 51]. Серед філософських, філософсько-світоглядних методів як найбільш загальних і універсальних методів пізнання і діяльності, одержання теоретичного знання, як правило, виділяють: матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний [16, с. 103], або метафізичний, діалектичний та формально-логічний методи [3, с. 83–84]. У контексті дослідження оборони держави серед філософських методів провідне місце належить діалектичному методу, який спрямовує суб'єкт пізнання на розгляд певних об'єктів у постійному взаємозв'язку між ними та з різноманітними явищами людського буття, іншими державно-правовими явищами. Діалектичний метод дозволяє досліджувати державно-правові явища у їх постійному розвитку через використання основних категорій і законів діалектики [17, с. 64]. За допомогою діалектичного методу досліджено та з'ясовано особливості і закономірності розвитку системи оборони української держави в різні історичні періоди, взаємозв'язок та залежність її адміністративно-правового забезпечення, що відбувається відповідно до загальних закономірностей і тенденцій розвитку суспільства, держави та системи права, її подальший розвиток разом із розвитком самої держави; розвиток оборони як складової, основного інституту держави, місце і роль оборони держави в системі національної безпеки України та її вплив на ефективність системи національної безпеки; правову природу та місце Збройних сил України, інших військових формувань у суспільстві, державі, структурі сектору безпеки і оборони, проблеми їх реформування тощо.

Із діалектичним методом змістовно пов'язаний герменевтичний метод, який є одним із найбільш дієвих філософських методів аналізу текстів джерел права. Застосування герменевтичного методу в контексті дослідження оборони держави мало місце в процесі з'ясування змісту та тлумачення текстів історичних джерел права, законодавчих та нормативно-правових актів різних історичних періодів як основи правового закріплення та адміністративно-правового забезпечення оборони держави, нормативного тлумачення функцій, завдань, повноважень та відповідальності суб'єктів забезпечення оборони держави.

Також використовувалася група методів дослідження, які в науковій літературі називають загальними, загальнонауковими (міждисциплінарними) методами. На підставі змістовного критерію серед загальнонаукових виділяють порівняльний, системний, структурний, функціональний, синергетичний, поведінковий, інституціональний, історичний, логічний та інші методи цього рівня [3, с. 85]. Особливе значення має застосування системного методу, який сучасною наукою розглядається як один із основних методів наукового пізнання. Системний метод дозволяє розглядати оборону держави як цілісну соціальну систему, багатогранне комплексне суспільне явище, яке перебуває у системі складних суспільних відносин, зв'язків та залежностей із сукупністю інших суспільних явищ, яка об'єднує взаємопов'язані підсистеми та елементи, що охоплюються діалектикою цілого і частини, загального і окремого.

Слід наголосити, що для вивчення державно-правових явищ, вивчення правової реальності принципове методологічне значення має також і системний (комплексний) підхід до використання різних методологічних підходів і методів. Адже методологічні підходи і методи не ізолювані один від одного і можуть мати взаємозумовлений, інтегративний характер, що викликає появу похідних, синтезованих методів і підходів. Так, у нашому дослідженні, враховуючи специфіку предмета, в межах системного підходу застосовується системно-структурний, системно-функціональний методи. Це пояснюється тим, що оборона держави, як і будь-яке соціальне державно-правове явище є багатограним, тому важливим є комплексне, системне дослідження його властивостей як цілісного системного явища і його різноманітних підсистем, складових, елементів, а також умов і факторів, що визначають це явище та впливають на його розвиток, виявлення впливу властивостей окремих частин на систему в цілому, визначення оптимального

режиму її функціонування. Застосування вказаної групи системних методів дозволило дослідити властивості складових оборони на рівні відповідних сфер суспільної діяльності; на рівні суспільних відносин та системи права (системи адміністративного права, військово-адміністративного права та його інститутів); на рівні відповідних державних інституцій (структура, рівень організації, ступінь сталості, розвиненості сектору безпеки і оборони, сил оборони); системи та складових адміністративно-правового забезпечення оборони української держави; на рівні внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливають на розвиток і саморозвиток системи оборони, розвиток системи адміністративно-правового забезпечення оборони; розмежування функцій і повноваження в єдиній системі забезпечення оборони держави.

Дослідження оборони держави з позиції синергетики, використання синергетичного методу у поєднанні з іншими методами дозволяє враховувати різні випадкові чинники, які можуть мати ключове значення в умовах «гібридної війни» щодо прогнозування можливих наслідків для забезпечення оборони. Безпосередньо синергетичний метод нами використовувався під час дослідження питань ролі громадянського суспільства у забезпечення оборони нашої держави, впливу різних зовнішніх та внутрішніх чинників на забезпечення оборони і на проведення оборонної реформи.

Досліджуючи проблеми адміністративно-правового забезпечення оборони держави, також застосовувався історичний метод, який дозволяє розглядати виникнення, формування та розвиток цього державно-правового явища у хронологічній послідовності та нерозривній єдності з генезою суспільства, суспільних відносин та держави. Застосування історичного методу дозволяє досягнути правову природу такого суспільного феномена, як оборона держави крізь історичну трансформацію поглядів на це суспільне явище, правових норм та системи права, що регулюють сферу оборони, розвиток системи оборони та суб'єктів оборони в історичній ретроспективі, з урахуванням історичного досвіду. Варто наголосити, що історичний метод дає змогу також врахувати досвід та прорахунки незалежної української держави в реформуванні воєнної організації держави і в підсумку забезпечити ефективне адміністративно-правове забезпечення оборонної реформи.

Також застосовувалася група спеціально-наукових методів дослідження, до яких різні вчені відносять історико-правовий метод, порівняльно-правовий, формально-юридичний і метод інтерпретації (тлумачення) [17, с. 74]; формально-юридичний, порівняльно-правовий, системного правового аналізу, соціального правового дослідження, правового моделювання, юридичної статистики та деякі інші [1, с. 245].

Порівняльно-правовий метод застосовувався для виявлення загальних тенденцій і закономірностей правового розвитку системи оборони, що притаманні різним правовим утворенням у межах однієї держави, з'ясування їх закономірностей та особливостей у специфічних умовах інших країн. Особливого значення порівняльно-правовий метод набуває в умовах європейської інтеграції України, адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, інтеграції в євроатлантичний безпековий простір, приведення системи оборони до стандартів НАТО. Його використання дає змогу врахувати досвід правового регулювання питань оборони, тенденції розвитку законодавства у сфері оборони в демократичних державах, запозичити позитивний досвід законотворення, під час проведення оборонної реформи створити систему адміністративно-правового забезпечення оборони відповідно до стандартів НАТО.

Серед інших методів у нашому дослідженні застосовувався формально-юридичний метод, який в юридичній науці інколи називають формально-нормативістським, або просто юридичним [17, с. 76]. Застосування формально-юридичного методу дозволяє на основі аналізу діючих правових норм та отриманих теоретичних результатів здійснити формалізацію отриманих наукових знань у правовій формі, нових правових нормах та правових актах.

Окрім того, в процесі дослідження питань оборони застосовувалися й інші методи наукового пізнання на всіх рівнях методології сучасної науки, вибір та продуктивне використання яких залежить від конкретних завдань дослідження та особливостей об'єкта пізнання. Враховуючи, що в науці взагалі немає так званих «чистих» методів дослідження, для отримання нових знань, вирішення теоретичних і практичних питань адміністративно-правового забезпечення оборони держави, необхідне комплексне використання різних методів і підходів у їх єдності та взаємному доповненні.

Висновки. Саме таке поєднання різних методів дослідження дає змогу найбільш повно розкрити сутність цього правового явища, прогнозувати напрями його розвитку, отримати нові теоретичні знання та розробити практичні пропозиції щодо адміністративно-правового забезпечення оборони держави, забезпечити ефективне правове регулювання та правореалізацію у сфері оборони держави.

Водночас використані нами методи наукового дослідження не вичерпують методологічного різноманіття підходів і методів, які також будуть розвиватися у процесі подальших наукових пошуків у сфері забезпечення оборони України.

Література:

1. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 – теорія держави і права: історія політичних і правових вчень. К. 2013. 449 с.
2. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2-х т. Т.1: Элементный состав / В.М. Сырых. М.: Юрид. Дом «Юстицинформ», 2000. 528 с.
3. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. посіб. / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. К.: Знання, 2005. 655 с.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. Вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології : монографія / М.С. Кельман. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 492 с.
6. Протасов В.Н. Теория государства и права. Проблемы теории государства и права / Протасов В.Н. [2-е изд., доп.]. М.: Юрайт-М, 2001. 346 с.
7. Ліпкан В.А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України: Монографія. К.: Текст, 2008. 440 с.
8. Козюбра М. Право як явище культури / М. Козюбра // Право і культура: теорія і практика: матер. міжнар. наук.-теор. конф. К., 1997. С. 29–35.
9. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. 5-е изд. М. Изд-во СГУ, 2009. 521 с.
10. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології: [монографія] / Михайло Степанович Кельман. Тернопіль: ТЗОВ "Терно-граф", 2011. 492 с.
11. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ, №1. 2013. С. 3–11.
12. Пашинський В.Й. До проблеми визначення поняття «оборони держави» в системі національної безпеки України. Адміністративне право і процес. №1 (19). 2017. С. 4–14.
13. Сокурєнко В.В. Публічне адміністрування сферою оборони України./ дис.... док. юр. наук, Київ. 2016. 574 с.
14. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права / П.М. Рабінович. К.: Аттіка, 2001. 276 с.
15. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. / Д.А. Керимов. М.: Аванта +, 2001. 560 с.
16. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія: в 6 т. К.: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 2001. 789 с.
17. Вишновецька С.В. Методологія науки трудового права: монографія/ С.В. Вишновецька. К.: Ніка-Центр, 2014. 332 с.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ВИЩУ ОСВІТУ

Пряміцин В. Ю.,
аспірант кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджується судовий захист права на вищу освіту. Охарактеризовані основні способи судового захисту права на вищу освіту, розкрито перспективи застосування конституційного правосуддя та звернення ЄСПЛ як способу захисту права на вищу освіту. Досліджено роль конституційної скарги як національного механізму дієвого захисту права на вищу освіту.

В статье исследуется судебная защита права на высшее образование. Охарактеризованы основные способы судебной защиты права на высшее образование, раскрыты перспективы применения конституционного правосудия и обращения ЕСПЧ как способа защиты права на высшее образование. Исследована роль конституционной жалобы как национального механизма действенной защиты права на высшее образование.

The article investigates judicial protection of the right to higher education. The basic ways of judicial protection of the right to higher education are described, prospects of application of constitutional justice and appeals of the ECtHR as a way of protecting the right to higher education are revealed. The role of the constitutional complaint as a national mechanism for effective protection of the right to higher education is researched.

Ключові слова: право на вищу освіту, конституційна скарга, Конституційний Суд України.

Постановка проблеми. В умовах формування України як правової демократичної держави особливу роль відіграють правові гарантії, оскільки вони припускають юридичну відповідальність держави та її органів влади і управління, місцевого самоврядування за порушення прав і свобод громадян, а також підвищення значущості і рівня реалізації права, підвищення правової культури суспільства.

Неможливо говорити про реалізацію права на вищу освіту без ефективного його судового захисту. На жаль, питання захисту права на вищу освіту не знайшло свого належного закріплення в законодавстві – воно врегульоване на недостатньому рівні, не визначено ні його поняття, ні способи такого захисту.

Тому, як у дослідженнях вчених-правознавців, так і в практиці здійснення правосуддя, велика увага приділяється засобам і способам захисту прав і свобод людини, діяльності держави в цьому напрямку.

Метою статті є дослідження сучасних способів судового захисту права на вищу освіту, зокрема з боку загальних судів, Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини в умовах євроінтеграції України.

Огляд досліджень. На рішення Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, що стосуються права на освіту, а також на роль судів загальної юрисдикції в забезпеченні даного права вказують В. Боняк [6, с. 146–150] та О. Мельничук [9, с. 339–362]. Проте нині не існує жодного дослідження щодо судового захисту права на вищу освіту Конституційним Судом України та Європейським судом з прав людини, перспективи якого автор і планує розглянути в даній роботі.

Виклад основного матеріалу. Соціальне призначення суду полягає в захисті прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина на засадах верховенства права. До суду можна звернутися із захистом будь-якого порушеного права, оскільки його юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Об'єктом судового захисту є й право на вищу освіту. Аналіз стану здійснення судочинства зі спорів з приводу реалізації державної політики у сфері вищої освіти вказує на незначний відсоток таких справ.

Проте варто відзначити позитивну практику апеляційних судів у поновленні права на вищу освіту. Проаналізувавши дані Єдиного державного реєстру судових рішень, ми можемо вказати, що в основ-

ному до суду звертаються за захистом права на вищу освіту з приводу незаконного відрахування, невиплати стипендій, забезпечення прав аспірантів. Проте найбільша кількість звернень до судів загальної юрисдикції надходить щодо відновлення порушених прав під час проходження зовнішнього незалежного оцінювання. Показовим у даному випадку є рішення Вінницького апеляційного адміністративного суду в адміністративній справі № 822/1711/17, в якому суд вказує, що державна політика у сфері вищої освіти ґрунтується на принципах сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя та доступності вищої освіти. І ніхто не вправі перешкоджати реалізації конституційного права на освіту та забезпечення доступу до неї [5]. У даному випадку було порушено право на здачу зовнішнього незалежного оцінювання на додатковій сесії у зв'язку з неможливістю скласти іспит за станом здоров'я.

Хоча судовий захист права на вищу освіту судами загальної юрисдикції є, безумовно, важливим, але, на нашу думку, саме судовий захист права людини на вищу освіту Конституційним Судом України також міг би реально забезпечити реалізацію даного права в Україні. Проте аналіз діяльності Конституційного Суду України дає нам можливість зрозуміти, що така інституція як конституційне звернення в Україні в реальності не діє, а щодо конституційного подання, то існує тільки одне єдине рішення Конституційного Суду України щодо забезпечення права на вищу освіту – рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. № 5-рп/2004 (справа про доступність і безоплатність освіти). Дана практика вказує на те, що в сучасних умовах питання захисту права на вищу освіту Конституційним Судом України набуває особливої значущості.

Про реальність права на вищу освіту можна говорити тільки в тому випадку, якщо дане право гарантоване державою повною мірою, що починається від прийняття правового закону (в якому відображена воля народу) та захисту права на вищу освіту від порушень, зокрема й від порушення права на вищу освіту при неприйнятті неправових законів парламентом за допомогою правового інституту конституційної скарги. Стаття 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» вказує, що «конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу» [2].

Актуальність захисту від неправових законів підтверджує і Т. Чепульченко, яка вказує, що «закон буде правовим, якщо законодавець – представницький орган держави – адекватно відобразить волю народу. В іншому випадку закон не є правовим і потребує відповідних змін» [11, с. 200]. Саме це завдання віднедавна лежить на Конституційному Суді України.

Для громадян найбільш ефективною формою захисту права на вищу освіту в Конституційному Суді виступатиме судочинство з розгляду конституційної скарги, оскільки вона дозволяє громадянину безпосередньо звернутися за захистом до Конституційного Суду, минаючи «посередників» в особі судів загальної юрисдикції, омбудсмена, інших уповноважених державних органів. Під час розгляду конституційної скарги ймовірність Конституційного Суду втрутитися у вирішення питань, що мають політичне значення, значно менша, ніж під час розгляду запитів уповноважених суб'єктів у порядку абстрактного конституційного контролю.

Аналізуючи запроваджений нещодавно інститут конституційної скарги як спосіб конституційного контролю за дотриманням прав та свобод в Україні, ми можемо вказати, що він є нині одним із найпередовіших механізмів забезпечення прав та свобод людини. До внесення змін до Конституції України у нас діяв конституційний механізм опосередкованого (представницького) представництва інтересів людини і громадянина в Конституційному Суді України через інститути конституційного подання та звернення.

Інститут конституційної скарги заснований у Німеччині, Польщі, Чехії, Словенії та низці інших держав. На даний час Конституцією України також передбачено інститут конституційної скарги: «Стаття 151-1. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано» [1].

Конституційний Суд України послідовно відстоює основні права і свободи громадян від порушення їх неконституційними законами. Тому його авторитет і робота з розгляду конституційних скарг залишаються дуже високими, про що свідчить збільшений потік звернень, що надходять від громадян. Як уже зазначалося, щодо права на вищу освіту Конституційний Суд України висловлював свої позиції в рішенні Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. № 5-рп/2004 (справа про доступність і безоплатність освіти), де основоположним для розуміння права на вищу освіту є визначення Конституційним Судом України доступності вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, що полягає у створенні державою відповідних умов, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності, профілю навчання [3].

Як зазначає В. Кампо, громадяни іноді порушують у своїх конституційних зверненнях питання, які мають важливе суспільне і практичне значення для правової системи загалом, однак Конституційний Суд України відмовляє їм у розгляді за відсутності передбачених законом підстав. Тому необхідно урівняти права громадян та органів влади щодо звернення до Конституційного Суду України з питань тлумачення Конституції та законів України [8, с. 63].

Конституційне правосуддя відноситься до тих стандартів демократичного суспільства, які визнані й успішно розвиваються в світовому співтоваристві, тому цілком закономірно те, що під час демократичних перетворень та системних змін після Революції Гідності Україна затвердила даний інститут.

У деяких випадках особи не можуть повноцінно реалізувати право на вищу освіту через нерозуміння суті тих чи інших базових його категорій. Нерозуміння змісту цих понять не сприяє повноцінній реалізації права на вищу освіту, що призводить у майбутньому до конфліктних ситуацій між студентами та вищими навчальними закладами. Аналіз справ свідчить і про те, що, здобуваючи післядипломну освіту, громадяни часто не розуміють правової суті поняття «перепідготовка». Так зі змісту справи № 2-1230/2009 р., яку розглянув Приморський районний суд м. Одеси, вбачається, що позивачці було видано диплом про перепідготовку, в якому зазначено, що особа закінчила факультет інституту інноваційної та післядипломної освіти одного з національних університетів та їй присвоєно кваліфікацію спеціаліста з міжнародно-економічних відносин. Проте позивачка вважала, що університет не виконав умови договору, оскільки вона сподівалася отримати диплом про вищу освіту, а не диплом спеціаліста про перепідготовку. Своїм рішенням суд відмовив особі в задоволенні позовних вимог та довів, що післядипломна освіта в значенні Закону України «Про вищу освіту» є повною вищою освітою [4].

На нашу думку, якраз у даному випадку особа й могла б звернутись до Конституційного Суду України щодо відповідності даного положення Закону України «Про вищу освіту» Конституції України і концепції права на вищу освіту. Громадяни мають знати та розуміти компетенцію Конституційного Суду України і бути переконані в тому, що, звернувшись до Конституційного Суду отримають судовий захист своїх конституційних прав і свобод на найвищому рівні.

Довгоочікуване визнання на конституційному рівні права особи звертатися до Конституційного Суду України із конституційною скаргою є чи не найважливішим надбанням конституційної реформи, що наразі триває в нашій державі, з огляду на забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Натомість слід підкреслити такий аспект, що відповідно до запропонованої редакції статті 151-1 Конституції України особа може клопотати перед Конституційним Судом про перевірку на відповідність Конституції України лише законів України, тобто інші правові акти становити предмет конституційного контролю в даному випадку не можуть.

З огляду на Закон про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) № 3524 від 25 листопада 2015 року за Конституційним Судом України залишається повноваження щодо офіційного тлумачення лише Конституції України замість закріпленого попередньою редакцією повноваження офіційно тлумачити Конституцію і закони України.

Дійшовши висновку про доцільність обрання для України моделі нормативної конституційної скарги, ми вважаємо, що правильно було б дозволити громадянам ініціювати конституційне провадження стосовно відповідності Конституції України не лише законів, а й інших правових актів парламенту, глави держави, уряду, а також певних органів місцевого самоврядування. Але за таких умов варто замислитися над запровадженням альтернативних форм роботи Конституційного Суду, які б зберегли «пропускну» можливість Конституційного Суду України, зокрема прийняття рішень палатами або сенатами.

На сучасному етапі розвитку України виділяється значна кількість проблемних аспектів, пов'язаних із запровадженням інституту конституційної скарги. Шляхом подачі конституційної скарги заявник зможе оскаржити конституційність актів, дії чи бездіяльність вищих органів державної влади в частині, що порушує його права на вищу освіту, за умови використання всіх національних засобів захисту прав і в тому випадку, якщо немає можливості відновити порушені права іншим способом.

І. Петрів вказує на ще один позитивний наслідок введення конституційної скарги: Конституційний Суд України може вирішити значну кількість справ ще до того, як вони потраплять до Європейського суду з прав людини. Таким чином буде скорочена кількість звернень з України та вироблено національний механізм дієвого захисту права на вищу освіту [10, с. 91]. Саме в цьому якраз і можуть допомогти рішення Європейського суду з прав людини. Щодо права на вищу освіту варто розглянути рішення у справі Лейла Шахін проти Туреччини (Leyla Şahin v. Turkey), в якому Суд дійшов наступного висновку (пункти 136, 137):

П. 136. <...> Хоча перше речення статті 2 передусім закріплює доступ до початкової і середньої освіти, не існує непереборного поділу між вищою освітою та іншими рівнями освіти. У деяких недавніх затверджених документах Ради Європи наголошено на ключовій ролі і важливості вищої освіти в розвитку прав людини і основних свобод та зміцненні демократії. Згідно з визначенням, даним

у Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні, вища освіта «є ключовим фактором для розширення і розвитку знань» і «являє собою винятково коштовне культурне і наукове надбання як для кожної людини, так і для суспільства».

П. 137. Тобто, важко уявити, що на інститути вищої освіти, що існували в той чи інший період, не поширюється сфера дії першого речення статті 2 Протоколу № 1. Хоча дана стаття не покладає на держави-учасників зобов'язання зі створення інститутів вищої освіти, будь-яка держава, що створює їх, зобов'язана забезпечити ефективне право на доступ до таких інститутів <...>.

У зв'язку з цим Суд також визначив, що право на доступ до вищої освіти є одним з цивільних прав у значенні статті 6 Конвенції (право на справедливий суд) (Еміне Арак проти Туреччини (*Emine Arac v. Turkey*), № 9907/02, 23 вересня 2008 року) [12].

Дане рішення, прирівнюючи вищу освіту до інших рівнів освіти, визнає право на вищу освіту природним правом і вказує на необхідність забезпечення рівного доступу та безкоштовності вищої освіти. Проте, за словами Урядового уповноваженого України з питань Європейського суду з прав людини, на жаль, викладачі, аспіранти та студенти переміщених вищих навчальних закладів нехтують власним правом звертатися до Європейського суду з прав людини з індивідуальними позовами щодо порушення через непідконтрольність центральній владі частини Донбасу власних прав на освіту та приватне життя. Наразі серед майже 500 індивідуальних скарг громадян України до Європейського суду з прав людини, що пов'язані з подіями в Криму та на Донбасі, майже немає тих, що стосуються питань порушення права на освіту [7].

Це свідчить про те, що головною проблемою судового захисту права людини на вищу освіту є правова необізнаність здобувачів вищої освіти, зневіра в судову систему України, а також матеріальна та освітня неможливість забезпечення ефективного судового захисту своїх прав.

Виходячи з ситуації підробки результатів зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до вищих навчальних закладів у 2016 році [13] та судової практики в даних справах, згідно з якою судами апеляційної інстанції було визнано зарахування даних студентів неправомірним, також постає питання щодо відновлення порушених прав абітурієнтів, які могли зайняти дані місця на здобуття вищої освіти за кошти державного бюджету та не були розподілені електронною базою вступу на місця безкоштовного навчання. Оскільки електронна база при вступі формує рейтингові списки рекомендованих до зарахування, то проаналізовані правопорушення порушили права абітурієнтів на рівний доступ до вищої освіти. З нашої точки зору, необхідно було за допомогою математичних та кібернетичних методів провести аналіз модельованої ситуації – не враховуючи осіб-правопорушників у рейтингу рекомендованих до зарахування, та забезпечити поновлення прав абітурієнтів на доступ до вищої освіти відповідно до ситуації, якщо б не було відповідних помилок у системі рекомендування до зарахування. У даному випадку фінансування додаткових місць чи переведення здобувачів до вищих навчальних закладів, де вони мали бути рекомендовані, повинно відбуватись за кошти державного бюджету з можливістю відшкодування коштів у порядку регресу за рахунок порушників, які підробили результати зовнішнього незалежного оцінювання, в разі якщо їхня вина була би доведена в суді та рішення суду набуло законної сили.

Проте вищі навчальні заклади та Міністерство освіти і науки України пішли стандартним шляхом переведення на вакантні місця державного замовлення здобувачів вищої освіти, які навчаються за кошти фізичних чи юридичних осіб. На нашу думку, дане рішення не виправило ситуації з порушенням права вступників на рівний доступ до вищої освіти. Тому ми вважаємо, що в такому випадку необхідно було відреагувати саме судовій системі як найбільш гнучкій та неупередженій, а саме Верховному Суду України чи Конституційному Суду України, та надати за зверненням зацікавленої особи (осіб) судовий захист, забезпечивши цим принцип рівного доступу до вищої освіти.

Висновки. Нині правозахисна діяльність судів потребує вдосконалення в напрямі посилення доступності, оперативності, результативності і особливо незалежності та неупередженості такого захисту. Тобто таких властивостей, які характеризували б правозахисну діяльність судів як ефективну, що полягає в теоретичній спроможності та реальній здатності забезпечити захист права людини. Отже, ефективність судового захисту права на вищу освіту – це теоретична та практична спроможність захисту даного права органами судової влади.

Конституційний Суд України може забезпечувати однозначне розуміння змісту норм права, що регулюють суспільні відносини у сфері вищої освіти, сприяючи практичній їх реалізації. Адже рішення Конституційного Суду України мають нормативний, загальнообов'язковий характер, тому всі органи публічної влади повинні діяти відповідно до даного акта тлумачення норм права.

Внаслідок введення інституту конституційної скарги значно розширюється можливості людини у сфері захисту власного права на вищу освіту від незаконних зазіхань або утисків. Окрім того, державою буде забезпечено на найвищому державному рівні визнання природності права на вищу освіту.

Однією з найважливіших гарантій захисту права на вищу освіту є діяльність Європейського суду з прав людини. Законом України «Про виконання рішень та застосування практики

Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. передбачено, що суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права (ст. 17). Відповідно ознайомлення, вивчення, аналіз основних положень рішень Європейського суду має не лише теоретичне, а й практичне значення для судового захисту прав людини та права на вищу освіту зокрема. Окрім цього, важливо також законодавцям при реформуванні сфери вищої освіти враховувати досвід Європейського Союзу та головного судового органу із захисту прав людини та імплементації положень рішень Європейського Суду з прав людини в законодавство України.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України від 01.09.2017 2017 р., № 35, стор. 6, стаття 376.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України (справа про доступність і безоплатність освіти) від 4 березня 2004 року №-рп/2004 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v005p710-04>
4. Рішення Приморського районного суду м. Одеси у справі № 2- 1230/2009 від 12 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8366636>.
5. Рішення Вінницького апеляційного адміністративного суду у адміністративній справі № 822/1711/17 від 27 вересня 2017 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69018981>
6. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Боняк Валентина Олексіївна. К., 2005. 205 с.
7. Городецький А. Позови до Європейського суду щодо порушення права на освіту [Електронний ресурс]: http://www.donbasssos.org/20151028_osvitasud/
8. Кампо В. Деякі проблеми розвитку конституційної юстиції в Україні / Кампо В. // Право України. 2010. № 6. С. 60–69.
9. Мельничук О.Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мельничук Ольга Федорівна. К., 2015. 459 с.
10. Петрів І. Конституційний Суд України в механізмі захисту прав людини / І. Петрів // Вісник Конституційного Суду України. 2014. № 1. С. 87–94.
11. Чепульченко Т.О. Дія права: інтегративний аспект: Монографія / Кол. авторів; Відп. ред. Н.М. Оніщенко. К.: Видавництво "Юридична думка", 2010. 360 с.
12. Leyla Sahin v. Turkey [GC] (Лейла Сахин против Турції [БП]), № 44774/98, пункт 116, ЕСПЧ 2005-XI
13. Генпрокуратура направила до суду обвинувальний акт стосовно керівників Українського центру оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=190639

ЕЛЕКТРОННИЙ КАБІНЕТ – СУЧАСНИЙ МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ ТА ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ

Пряміцин К. Ю.,

аспірант

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджується впровадження державою альтернативних способів взаємодії контролюючих органів з платниками податків. Охарактеризовані основні результати податкової реформи щодо розширення функціонування електронних сервісів. Розроблені пропозиції до законодавства щодо вдосконалення роботи електронного кабінету.

В статье исследуется внедрение государством альтернативных способов взаимодействия контролирующих органов с налогоплательщиками. Охарактеризованы основные результаты налоговой реформы по расширению функционирования электронных сервисов. Разработаны предложения в законодательство по совершенствованию работы электронного кабинета.

The article investigates the introduction by the state of alternative ways of interaction of controlling bodies with taxpayers. The main results of the tax reform concerning the expansion of the functioning of electronic services are described. Proposals for legislation on improving the work of the electronic cabinet are developed.

Ключові слова: електронний кабінет, податкове повідомлення-рішення, контролюючі органи, платники податків.

На шляху реформування державних органів України відповідно до еталонів Європейського Союзу в епоху становлення інформаційного суспільства, взаємодія платників податків і контролюючих органів є неможливою без застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Побудова такої взаємодії передбачає модернізацію роботи Державної фіскальної служби шляхом запровадження та ефективного супроводження функціонування електронних сервісів, які забезпечать стрімкий розвиток усіх податкових процесів.

Проблеми ефективності електронної взаємодії контролюючих органів з господарюючими суб'єктами не досліджувалися вітчизняними науковцями у зв'язку з новизною даного явища. Проте питання електронного сервісу в цілому та деяких питань оподаткування були об'єктами дослідження таких науковців, як Л.О. Матвейчук, А.С. Полторак, І.М. Тофан.

Метою статті є здійснити аналіз законодавства України на предмет недоліків щодо регулювання електронного податкового сервісу, змодельовавши проблеми, які можуть виникнути під час роботи з електронним кабінетом, визначити основні результати податкової реформи щодо розширення функціонування електронних сервісів та розробити пропозиції до законодавства щодо вдосконалення цих норм.

Грунтовне дослідження розвитку електронного податкового сервісу в інформаційному суспільстві проведено Л.О. Матвейчук. На її думку, управління процесами розвитку інформаційного суспільства здійснюють органи державної влади, центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень розробляють відповідні галузеві програми розвитку інформаційного суспільства [11].

В умовах адміністративної реформи та впровадження інформаційних технологій необхідно створити єдиний комунікаційний підхід для взаємодії суб'єктів господарювання та органів державної влади.

На нашу думку, влада дійсно намагається створити єдиний підхід для такої взаємодії, наприклад, 26 грудня 2017 року Кабінетом Міністрів України був внесений на розгляд Верховної Ради України законопроект № 7443, згідно з яким українські підприємці повинні задекларувати офіційну електронну адресу для взаємодії з державними органами та судами і підтримувати її до закриття. Так, офіційною електронною адресою є адреса електронної пошти юридичної особи та фізичної особи-підприємця, яка використовується для офіційного листування в електронному вигляді і є незмінною до внесення запису про державну реєстрацію припинення діяльності відповідної юридичної особи чи фізичної особи-підприємця. Листи та/або повідомлення, надіслані на офіційну електронну адресу, вважаються

такими, що надіслані офіційно та не потребують додаткового документального підтвердження, йдеться в проекті. [10]. Міністерство юстиції прогнозує, що прийняття даного законопроекту сприятиме вдосконаленню процесу державної реєстрації суб'єктів господарювання та створення сприятливих умов для ведення бізнесу в Україні шляхом введення обов'язкової електронної адреси для кожного із суб'єктів господарювання для взаємодії з державними органами, судами та суб'єктами владних повноважень.

Ця новація є неоднозначною, адже з одного боку є потреба більш ґрунтовно врегулювати порядок офіційного листування, але водночас вона зовсім не відповідає практиці господарювання. Насамперед незрозуміло, чому це має бути лише одна електронна адреса? Велике підприємство може мати сотні і тисячі податкових документів на день і для цих документів, або й окремих видів, на практиці використовують спеціальну електронну адресу. Зовсім іншу адресу, як правило, використовують на практиці для листування з бізнес-контрагентами. Дійсно, кожен підрозділ, кожен працівник підприємства, уповноважений на взаємодію з іншими особами, як правило, має свою електронну адресу або декілька. Неправильно, на нашу думку, зобов'язувати підприємство використовувати лише одну електронну адресу для офіційного листування з усіх питань господарської діяльності, адже, по суті, це майже вертає нас у вік паперових документів, коли всі документи мусили проходити через своєрідну «канцелярію».

А наразі існує глобальна проблема взаємодії податківців та платників податків, що потребує модернізації. На сьогодні законодавець надає інші способи взаємодії підприємців з державними органами, наприклад, Державна служба статистики України передбачає ряд засобів інформаційно-телекомунікаційного зв'язку, таких як: М.Е.Doc, 1С-Звіт, Соната, REPORT та інші. Але, на жаль, податкові норми про електронний кабінет цього не враховують. Хоча на практиці це все одне й те ж саме, можна взаємодіяти як через електронний кабінет, так і через спеціальні програми забезпечення електронного документообігу.

На думку Л.О. Матвейчук, не стоїть осторонь від цих проблем Міністерство доходів і зборів (наразі – Міністерство фінансів). Формування державної податкової політики на підґрунті стратегії розвитку відомства здійснюється під впливом інформаційних технологій в умовах розвитку інформаційного суспільства країни [11].

Цільове функціонування діяльності щодо переходу до електронного документообігу Державної фіскальної служби України означено в Стратегічному плані розвитку ДФС України на 2015–2018 роки. Одним із стратегічних напрямів розвитку роботи Державної фіскальної служби є: розвиток наявних і впровадження інноваційних електронних сервісів для громадян та бізнесу [9], що вже здобуло своє відображення в змінах до Податкового кодексу України в 2017 році щодо розширення функціонування Електронного кабінету. Наразі через Електронний кабінет можливе не тільки подання податкової звітності, а й повна взаємодія контролюючого органу з платником податків, що передбачено п. 42¹.2. Податкового кодексу України, включаючи листування, надання заяв до фіскальних органів, отримання довідок, управління сумами помилково та/або надміру сплачених грошових зобов'язань та пені, робота з Єдиним реєстром податкових накладних та Єдиним реєстром акцизних накладних, інформування платників податків, отримання повідомлень про проведення перевірок, актів перевірки, податкових повідомлень-рішень, подання та отримання митних документів, тощо [1].

Постає питання – повна взаємодія платника податків та контролюючих органів через електронний податковий сервіс відноситься до реформування податкової системи чи податкової політики?

І.М. Тофан вказує, що в Україні досі триває кардинальна реформа як податкової системи, так і податкової політики зокрема. Якщо реформування податкової системи здійснюється шляхом зміни ставок податків, розширення бази оподаткування, відміни одних і введення інших податків, то під час реформування податкової політики змінюються форми та методи діяльності держави у сфері оподаткування. Одним із елементів, який держава постійно старається змінювати з метою дотримання податкової дисципліни платниками податків, є форма подання податкової звітності. Це більшою мірою стосується подачі електронної податкової звітності [13]. Тому погоджуючись з думкою

І.М. Тофана, можна вважати, що впровадження електронних комунікаційних сервісів залежить саме від дієвого реформування податкової політики.

Але не можна не брати до уваги також твердження А.С. Полторака та О.С. Усенка, які виділяють складність та нестабільність нормативно-правових актів з питань оподаткування та недостатню узгодженість окремих законодавчих норм як характерних рис податкової системи України [12], з якого можна визначити, що одним із недоліків безконтактної взаємодії контролюючих органів та платників податків є відсутність законодавчо уніфікованої системи листування з контролюючими органами, а саме відправлення та отримання податкових повідомлень рішень і їх оскаржень платниками податків із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (через Електронний кабінет).

Перед тим, як перейти до розгляду єдиної системи відновлення своїх прав платниками податків у досудовому порядку за допомогою Електронного кабінету, необхідно зупинитися на проблемі здійснення відправлення та отримання податкових повідомлень-рішень, які в майбутньому стають підставою для оскарження.

Можливість електронного надсилання податкових повідомлень-рішень регулюється низкою нормативно-правових актів, і в першу чергу, це – спеціальний нормативно-правовий акт, Порядок надіслання контролюючими органами податкових повідомлень-рішень платникам податків, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 28.12.2015 № 1204, який, здавалося б, повинен передбачати єдиний та повний порядок надсилання податкових повідомлень-рішень платникам податків, але ж все, що передбачає цей порядок щодо належного надсилання повідомлень, це відсилає платника податків до Податкового кодексу України: п. 2 Розділу III «Податкове повідомлення-рішення вважається належним чином врученим платнику податків (крім фізичних осіб), якщо його надіслано у порядку, визначеному статтею 42 Кодексу» [7].

Податковий кодекс України в ч. 2 ст. 58.3. передбачає, що «Податкове повідомлення-рішення вважається надісланим (врученим) фізичній особі, якщо його вручено їй особисто чи її представникові, надіслано на адресу за місцем проживання або останнього відомого місцезнаходження фізичної особи з повідомленням про вручення або у порядку, визначеному пунктом 42.4 статті 42 цього Кодексу» [1]. Цей пункт 42.4. вказує, що платниками податків, які подають звітність в електронній формі, листування з контролюючими органами може здійснюватися засобами електронного зв'язку в електронній формі із дотриманням вимог закону щодо електронного документообігу та електронного цифрового підпису, при цьому платник податків зобов'язаний дотримуватись вимог законодавства про електронний документообіг [1].

Звернувшись до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», який в ч. 2 ст. 9 передбачає, що порядок електронного документообігу визначається державними органами (1453-2004-п), органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності згідно із законодавством [2], платники податків змушені далі в пошуках того ж єдиного порядку надсилання та отримання податкових повідомлень-рішень переходити до п. 22 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1453 «Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади», який передбачає, що «Електронний документ вважається одержаним адресатом з часу надходження відправнику повідомлення про його прийняття і реєстрацію» [4].

Порядок прийняття та оформлення повідомлення про реєстрацію податкового повідомлення-рішення та приклад електронного повідомлення про отримання вхідних електронних документів визначаються наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5 «Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», який вказує, що працівником служби діловодства, відповідальним за опрацювання вхідних електронних документів після технічної перевірки вхідного електронного документа, створюється електронне повідомлення про отримання/відхилення цього електронного документа, яке надсилається його відправнику [5].

Тобто, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що датою отримання платником податків податкового повідомлення-рішення, з моменту якої й обчислюється передбачений статтею 56.3 ПКУ 10-денний строк оскарження такого повідомлення, буде вважатися не дата відправлення повідомлення-контролюючим органом, а дата повідомлення про його прийняття і реєстрацію, яке оформлюється платником податків.

На жаль, станом на початок 2018 року система відправлення та отримання податкових повідомлень-рішень працює в режимі направлення податкових повідомлень-рішень дуже обмежено. Мало які податкові інспекції практикують направлення податкових повідомлень-рішень за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку, а якщо і здійснюють у такий спосіб, то досить епізодично.

Далі є необхідним зупинитися саме на модернізації адміністративного оскарження податкових повідомлень-рішень контролюючих органів (а також подання заперечень на акт перевірки, подання скарги тощо), передбачення можливості їх надання за допомогою Електронного кабінету, що мало б забезпечити більш дієву та спрощену процедуру розгляду скарг платників податків та вирішення спорів між останніми та контролюючими органами.

Порядок оформлення та подання скарг регулюється Податковим кодексом України, Законом України «Про звернення громадян», [3], а також наказом Міністерства фінансів України від 21.10.2015 року № 916 «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами» [6].

Відповідно до змін до Податкового кодексу України з 01.01.2017 платники податків повинні мати можливість подавати заперечення на акти та скарги на рішення та дії контролюючих органів через електронний кабінет [1].

У свою чергу Порядок функціонування Електронного кабінету, затверджений наказом Міністерства фінансів України № 637 від 14.07.2017 року, передбачає, що електронний кабінет забезпечує саме електронну форму взаємодії платників податків та державних органів з контролюючими органами [8].

Водночас виникає юридичний дефект, оскільки ст. 56 Податкового кодексу України говорить, що скарга подається до контролюючого органу вищого рівня у письмовій формі [1]. Вищезгаданий Порядок № 916 дублює норму Податкового кодексу щодо письмового оформлення скарги, а також можливість подання скарги представником платника податків [6].

Потребує уваги також застаріла вимога законодавця до платника податків письмово повідомляти контролюючий орган, який прийняв оскаржуване рішення одночасно з поданням скарги до контролюючого органу вищого рівня [14].

Постають логічні запитання:

1. Чи все ж таки має право платник податків подати скаргу до контролюючого органу через електронний кабінет?

Відмова у прийнятті скарги платника податків забороняється, але чи буде вона вважатися такою, що належним чином відправлена до контролюючого органу, якщо законодавець зазначає про можливість оскарження через Електронний кабінет і водночас обмежує платника податків у поданні скарги лише в письмовій формі. Так п. 56.7. Податкового кодексу України передбачає, що у разі порушення платником податків вимог щодо письмового оскарження, скарга не розглядається контролюючим органом та повертається йому із зазначенням причин повернення [1].

2. Які вимоги до оформлення такої скарги?

Звичайно, законодавець зазначає, що спосіб взаємодії (в загальному порядку чи в електронній формі) визначає платник податків особисто, ставлячи в Електронному кабінеті спеціальну позначку, але чітка процедура досі не визначена.

3. Та чи є доцільним письмове попередження органу, який прийняв рішення про його оскарження, оскільки сама скарга подається через Електронний кабінет?

Одним із принципів функціонування Електронного кабінету є спрощення процедури взаємодії платників податків та контролюючого органу та прискорення електронного документообігу між ними, тому задля пришвидшення такої взаємодії письмове попередження органу, який прийняв рішення про його оскарження, необхідно відмінити або передбачити його подання також за допомогою Електронного кабінету.

Висновки та пропозиції:

1. У податковому законодавстві спостерігається тенденція щодо реформування порядку оскарження платниками податків дій та рішень контролюючих органів. Але наявні системні недоліки правового регулювання процедур направлення податкових повідомлень-рішень та процедур досудового врегулювання податкових спорів за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку не забезпечують повноти функціоналу Електронного кабінету у взаєминах платників податків із контролюючим органом та прискорення електронного документообігу між ними.

2. Необхідно визнати необґрунтованим запропонований Кабінетом Міністрів у законопроекті № 7443, внесеному до Верховної Ради 26.12.2017 р., підхід щодо впровадження єдиної офіційної електронної адреси для кожного суб'єкта господарювання. Цей підхід суперечить усталеній бізнес-практиці та практиці оподаткування та може обмежувати права підприємців.

3. Нормативно-правові акти, що регулюють систему взаємодії платників податків та контролюючих органів, передбачають два порядки такої взаємодії: загальний, тобто в письмовій формі та через Електронний кабінет. Законодавець передбачив окремий правовий режим взаємодії (через ЕК), за такого режиму не повинна діяти низка спеціальних норм, а також необхідно внести зміни до чинного законодавства:

- створення єдиного Порядку подання та отримання податкових повідомлень-рішень;
- доповнення ст. 56 Податкового кодексу України нормами, які б забезпечили порядок досудового оскарження рішень контролюючих органів за допомогою Електронного кабінету або інших засобів телекомунікаційного зв'язку;
- внесення змін до наказу Міністерства фінансів України від 21.10.2015 року № 916 «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами», що передбачали б порядок подання скарги через Електронний кабінет та вимоги до такої скарги;
- виключення зі ст. 56 Податкового кодексу України пункту 56.5., що зобов'язує платника податку письмово повідомляти орган, що прийняв рішення, про оскарження такого рішення або передбачити право інформування платником податків повідомленням через Електронний кабінет.

Слід зауважити, що подальше реформування системи співпраці платників податків із контролюючими органами є необхідним елементом оптимізації електронного документообігу в роботі Державної фіскальної служби.

Надалі законодавцю необхідно застосовувати нові прогресивні методи електронного адміністрування в податковій системі, що дозволить удосконалити взаємодію платників податків з контролюючими органами та підвищить довіру підприємців до застосування електронних технологій у своїй співпраці з органами ДФС.

Література:

1. Податковий кодекс України: Закон України №2755-VI від 02.12.2010 р. [Електронний ресурс] // ВВР. 2011. № 13-17. Ст. 112
2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV // Відомості ВР України. 2003. № 36. Ст. 275;
3. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. // Відомості ВР України. 1996. № 47. Ст. 256.
4. Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2004 № 1453. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1453-2004-%D0%BF/>
5. Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання [Електронний ресурс]: наказ М-ва юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14/>
6. Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства фінансів України від 21.10.2015 року № 916. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15>
7. Про затвердження Порядку надіслання контролюючими органами податкових повідомлень-рішень платникам податків [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства фінансів України від 28.12.2015 № 1204. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0124-16>
8. Про затвердження Порядку функціонування Електронного кабінету [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства фінансів України від 14.07.2017 № 637. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0942-17>
9. Про затвердження Стратегічного плану розвитку ДФС України на 2015–2018 роки [Електронний ресурс]: Наказ ДФС від 12. 02. 2015 р. № 80. Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/diyalnist/zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/63703.html>
10. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань щодо присвоєння офіційної електронної адреси під час державної реєстрації [Електронний ресурс]: Проект Закону про внесення змін до Закону України № 7443 від 26.12.2017 р. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63226
11. Матвейчук Л. Електронний податковий сервіс – сучасний механізм державного управління оподаткуванням: практичний аспект / Л. Матвейчук. Актуальні проблеми державного управління. 2014. Вип. 2(58). С. 113–119.
12. Полторак А.С., Усенко О.С. Оптимізація податкової політики в умовах фіскальної децентралізації в Україні / Полторак А.С., Усенко О.С. Електронне наукове видання з економічних наук "ModernEconomics", № 2 (2017). С. 50–54.
13. Тофан І.М. Особливості застосування електронної звітності в оподаткуванні / Тофан І.М. Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України, № 1, 2013. С. 222–229.
14. Пряміцин К. Удосконалення правового забезпечення досудового врегулювання податкових спорів. // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 5. С. 119–123.

ТАКТИКА ОГЛЯДУ ПРИМІЩЕНЬ МАГАЗИНІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРАДІЖОК

Російський І. К.,

*аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

У статті розглянуто тактику проведення огляду місця події при розслідуванні крадіжок із приміщень магазинів. Зосереджено увагу на основних організаційних і тактичних прийомах проведення огляду на підготовчому та робочому етапах. Зазначено об'єкти, на які потрібно звертати увагу при огляді, інформацію, що може бути отримана при їх дослідженні, а також правила їх вилучення та зберігання.

Рассмотрена тактика проведения осмотра места происшествия при расследовании краж из помещений магазинов. Сосредоточено внимание на основных организационных и тактических приемах проведения осмотра на подготовительном и рабочем этапах. Указаны объекты, на которые нужно обращать внимание при осмотре, информация, которая может быть получена при их исследовании, а также правила их изъятия и хранения.

The tactics of conducting an inspection of the scene of an incident in the investigation of thefts from shop premises are considered. Attention is focused on the main organizational and tactical methods of conducting the inspection at the preparatory and working stages. The objects, that you need to pay attention during the examination, the information, that can be obtained during their examination, as well as the rules for their removal and storage are indicated.

Ключові слова: крадіжки із приміщень магазинів, огляд місця події, тактичні прийоми.

Постановка проблеми. Конституція України проголошує непорушність права приватної власності та недоторканність житла від будь-яких протиправних посягань (ст. 30, 41). Недоторканність приватної власності визнається надзвичайною соціальною цінністю в умовах оновлення нашого суспільства, формування демократичної, правової держави. Охорона приватної власності, її захист від злочинних посягань була і залишається одним із найважливіших завдань правоохоронних органів. Економічний стан у державі, рівень добробуту населення впродовж останніх років, на жаль, не сприяє зменшенню рівня корисливої злочинності. Значне місце серед вчинюваних крадіжок займають такі, що вчиняються з приміщень магазинів. Статистичні дані свідчать, що розкриття та розслідування цих крадіжок не повною мірою задовольняє практиці протидії злочинності.

Причини низької ефективності розслідування є різноплановими, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До основних чинників відносяться недостатня охорона приміщень магазинів; вибір злочинцями часу вчинення злочинів, що не сприяє встановленню свідків і очевидців; несвоєчасне сповіщення органів поліції про вчинений злочин, що унеможливорює застосування методики розслідування злочинів по гарячих слідах; велика завантаженість слідчих підрозділів, що обумовлює віднесення розслідування даних крадіжок на «другий план». Однією з причин є також відсутність на сьогодні науково обґрунтованих рекомендацій щодо особливостей розслідування крадіжок із приміщень магазинів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій при розслідуванні привертала увагу багатьох українських та зарубіжних вчених. Серед них потрібно зазначити таких вчених, як Т.В. Авер'янова, Л.Є. Арокцер, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.Д. Берназ, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, А.В. Дулов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.Я. Колдін, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, Ю.Г. Корухов, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, М.І. Порубов, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков. Однак у працях науковців не акцентувалася увага на особливостях проведення огляду під час розслідування крадіжок із приміщень магазинів, що свідчить про актуальність дослідження зазначених проблем.

Метою статті є виокремлення тактичних прийомів, що застосовуються у разі проведення огляду приміщень магазинів під час розслідування крадіжок та надання рекомендацій щодо їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце серед слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на отримання доказової інформації з матеріальних джерел, належить огляду. Відповідно до ст. 237 КПК України з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів.

Одним з їх основних видів є огляд місця події. Він належить до першочергових, неповторних та незамінних слідчих (розшукових) дій. Його не можна замінити іншими слідчими (розшуковими) діями, зокрема, допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі дати у своїх показаннях необхідного обсягу інформації, яку може виявити слідчий безпосередньо під час проведення огляду місця події. Під час його проведення оглядають усі об'єкти, що можуть стосуватися кримінального правопорушення, залежно від конкретної слідчої ситуації, за внутрішнім переконанням слідчого. Тому інформативність слідчого огляду набагато вища, ніж, наприклад, обшуку чи слідчого експерименту [1, с. 51]. Саме тому розроблення та вдосконалення тактичних прийомів даної слідчої (розшукової) дії є актуальною для практики розслідування.

Узагальнюючи погляди науковців, можна зазначити, що під оглядом розуміють процесуальну дію, що полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів, з'ясування механізму злочинної події, а також обставин, що мають значення для кримінального провадження [2, с. 217; 3, с. 3; 4, с. 334]. Під час розслідування крадіжок огляд дозволяє слідчому: безпосередньо сприймати місце події та об'єкти з метою виявлення слідів злочину; скласти уявлення про механізм вчиненого кримінального правопорушення; виявити, зафіксувати, вилучити, дослідити та оцінити сліди злочину, негативні обставини та інші речові докази, що мають значення для кримінального провадження; встановити обставини, причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення; скласти уявлення про особу злочинця; своєчасно висунути слідчі або оперативно-розшукові версії та правильно визначити напрями досудового розслідування; одержати вихідну інформацію для організації пошуку злочинця і провадження невідкладних слідчих (розшукових) дій; затримати злочинців по гарячих слідах або визначити напрями їх переслідування, встановити кількість злочинців та ін.

Узагальнення кримінальних проваджень щодо крадіжок, вчинених з приміщень магазинів, дозволило дійти висновку, що огляд проводився у 95% випадків. Слід зазначити, що від своєчасності і якості проведення оглядів у багатьох випадках залежить успіх у розслідуванні кримінальних правопорушень зазначеної категорії. Будь-яке невинуватене зволікання з проведенням огляду місця події може призвести до знищення слідів злочину. Під час розслідування крадіжок, вчинених із приміщень магазинів, місцем події можуть бути такі об'єкти: приміщення торгового залу магазину; складські приміщення, що розміщені у магазині; кабінети осіб керівного складу магазину; підсобні приміщення, коридори; можливі місця приходу та відходу злочинців (вікна, прохід для вивантаження-завантаження товару); навколишня територія.

Огляд місця події складається з трьох основних етапів: підготовчого; робочого та заключного [4, с. 336]. Можна погодитися з думкою В.Ю. Шепітька, який вказує, що підготовка до огляду – це певний комплекс заходів організаційно-забезпечувального характеру, що створюють сприятливі умови для його проведення [5, с. 198].

Під час розслідування крадіжок, вчинених із приміщень магазинів, підготовчий етап огляду має починатися з моменту прийняття рішення про проведення слідчої (розшукової) дії і включати діяльність слідчого, прокурора до виїзду на місце події і безпосередньо на місці події.

Вивчення слідчої практики, узагальнення наукової літератури і результатів опитування працівників слідчих підрозділів дозволяють зробити висновок, що до виїзду на місце події слідчий має здійснити такі організаційно-підготовчі заходи:

- забезпечити негайне прибуття слідчо-оперативної групи на місце події. Огляд може бути відкладений у зв'язку з несприятливими умовами, але з обов'язковим забезпеченням охорони місця події. Між одержанням вихідної інформації про вчинення кримінального правопорушення і початком проведення слідчого огляду має проходити мінімальний проміжок часу. Узагальнення слідчої практики дозволяє зробити висновок, що оптимальний проміжок часу не повинен перевищувати 15 хвилин. Ігнорування принципу невідкладності, необґрунтоване та невинуватене зволікання огляду може призвести до негативних наслідків, зокрема, до зміни обстановки на місці події, знищення слідів кримінального правопорушення та речових доказів [1, с. 58];

- у разі неможливості негайного прибуття слідчо-оперативної групи на місце події забезпечити його охорону. Цей захід частіше забезпечується на прохання співробітників поліції охороною магазину чи продавцями залежно від часу вчинення злочину;

- забезпечити залишення на місці події свідків та очевидців до прибуття слідчо-оперативної групи;

- підготувати необхідні науково-технічні засоби. Застосування науково-технічних засобів, використання досягнень науки і суворе дотримання криміналістичних правил поведінки з матеріальними джерелами доказової інформації має важливе значення для проведення огляду [6, с. 50];

– вирішити питання щодо застосування службово-розшукового собаки.

Після прибуття на місце події слідчий має вжити таких організаційних заходів:

– видалити з місця події сторонніх осіб та вжити заходів щодо збереження слідів кримінального правопорушення та речових доказів;

– вжити заходів щодо встановлення очевидців кримінального правопорушення;

– вжити заходів щодо організації переслідування і затримання злочинців по гарячих слідах.

Після проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу огляду, під час якого знайомиться з обстановкою місця події, визначає межі огляду, висуває версії стосовно події злочину. Якщо діяльність слідчого на організаційно-підготовчому етапі має організаційний характер, то на робочому етапі вона набуває дослідницького характеру. Робочий етап слідчого огляду складається з низки тактичних прийомів, що передують самому огляду та супроводжують його [1, с. 51]. Під тактикою огляду слід розуміти комплекс найбільш ефективних і раціональних прийомів та способів дій або найбільш доцільну лінію поведінки слідчого, що забезпечує виявлення максимальної кількості слідів кримінального правопорушення, речових доказів та встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Метод огляду обирається залежно від конкретної обстановки, що склалась на місці події. Як правило, огляд під час розслідування крадіжок, вчинених із приміщень магазинів, починається з вхідних дверей у магазин. У такому випадку слід обирати концентричний спосіб огляду. У разі, коли спочатку виявлено місце проникнення до магазину, огляд проводиться також концентричним способом починаючи з цього місця. У будь-якому випадку огляд території приміщення магазину проводиться не суцільно, а вибірково. Щоб виявити сліди на місці події, необхідно скласти модель події, тобто загальне уявлення про характер і хід події, що відбулася; ознайомитися з обстановкою місця події, встановити стан і положення окремих предметів до події, виділити місця ймовірного розташування слідів, взаємозв'язок різних слідів та механізм їх утворення, визначити шляхи приходу та відходу злочинців. Виходячи зі створеної моделі події в цілому, визначаються вузлові ділянки приміщення, місцевості, конкретизуються предмети, що знаходяться на ділянках, на яких, ймовірно, могли бути залишені сліди. При цьому треба виходити з обстановки місця події, з властивостей поверхні, що сприймає сліди, механізму утворення різних слідів. Під час огляду доцільно керуватися принципом комплексного підходу до пошуку слідів, тобто необхідно ретельно шукати сліди, утворені різними об'єктами: сліди рук, взуття, знарядь злочину, мікрочастинки, запах тощо. Сліди треба виявляти в повному обсязі, не варто робити передчасні висновки щодо ідентифікаційної значимості слідів, оскільки часто навіть неповні або нечіткі сліди можуть мати важливе криміналістичне значення.

Ретельне та якісне дослідження обстановки місця крадіжки дозволяє отримати максимум інформації для успішного встановлення та розшуку злочинця. Наприклад, безсистемне руйнування перешкод, специфіка викрадених предметів можуть вказувати на вік злочинців; місце проникнення та його розміри – на статуру; спосіб розкриття замикаючих пристроїв та інших перешкод – на застосовані знаряддя зламу та професіональні навички злочинця; розташування зламаних перешкод – на його фізичну силу. Дослідження предмета протиправного посягання дозволяє зробити припущення щодо місць можливого збуту, зв'язків злочинців, їх схильності, уподобань.

Виявлені під час огляду об'єкти мають бути попередньо досліджені безпосередньо на місці події, що дозволяє отримати певний обсяг інформації, необхідний для розшуку злочинця по гарячих слідах. Таке дослідження проводиться, як правило, спеціалістом-криміналістом. Так, дослідження слідів рук дозволяє з певним відсотком імовірності визначити стать, вік, особливості будови рук, кількість злочинців. Дослідження слідів взуття визначає кількість злочинців, їх стать, зріст, особливості взуття.

Під час огляду місця крадіжки необхідно звертати увагу на негативні обставини, що можуть свідчити про інсценування крадіжки. Ними можуть бути невинуваті порушення обстановки, замикаючих пристроїв, відсутність слідів злочину у місцях, де вони за логікою повинні бути. В окремих випадках характер зламу перешкод може свідчити, що їх було зламано не ззовні, а з внутрішньої сторони приміщення.

Під час вилучення слідів необхідно керуватися такими правилами: прагнути вилучати сліди разом із предметом, на якому вони утворені. Якщо слід знаходиться на малоцінному громіздкому предметі, доцільно вилучати слід разом із частиною предмета; у разі неможливості вилучення предмета або його частини зі слідом, він копіюється шляхом виготовлення зліпків або перекопіюванням на слідкокопіюючі матеріали; під час вилучення слідів на предметі важливо зафіксувати положення предмета або його частини на місці виявлення, вказати, де зовнішня та внутрішня сторони, нижній чи верхній боки предмета тощо; самі предмети або їх копії слід упакувати так, щоб під час транспортування та зберігання виключити можливість пошкодження слідів. Упаковка опечатується, до неї додається супровідний текст із зазначенням, що в ній знаходиться, де, коли, ким і у зв'язку з чим вилучено та засвідчується підписами слідчого і понятих [7, с. 98].

Заключний етап огляду полягає в узагальненні, аналізі та оцінці зібраної інформації та фіксації його результатів. Про проведення огляду слідчий складає протокол, який є обов'язковим засобом фіксації даної слідчої (розшукової) дії.

Висновки. Розглянувши особливості проведення огляду під час розслідування крадіжок із приміщень магазинів, можна зазначити, що розглянута слідча (розшукова) дія є однією з важливих з точки зору інформативності. Від успіху її проведення залежить подальший хід розслідування. Вдосконалення тактичних прийомів проведення огляду та вплив його результатів на проведення інших слідчих (розшукових) дій за даною категорією справ є перспективним напрямом наукових розробок.

Література:

1. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2011. 496 с.
2. Криміналістика: підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів: [Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін.]; за ред. В.Ю. Шепітька. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 684 с.
3. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук.-практ. посібник / за ред. Н.І. Клименко. К.: Юрінком Інтер, 2005. 216 с.
4. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному вигляді): підруч. К.: Кондор, 2005. 588 с.
5. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 432 с.
6. Гончаренко В.И. Научно-технические средства в следственной практике. К.: Вища школа, 1984. 149 с.
7. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [К.О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська]. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2014. 380 с.

ПРАВОВІДНОСИНИ, СУДОУСТРІЙ, ЗЛОЧИНИ ТА ПОКАРАННЯ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Тараненко М. Г.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Тараненко М. М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розглядаються важливі державницькі ознаки військово-політичної організації українського козацтва – Запорозької Січі, а саме її правовідносини, судочинство, злочини і покарання.

В статье рассматриваются важные государственные признаки военно-политической организации украинского казачества – Запорожской Сечи, а именно ее правоотношения, судопроизводство, преступления и наказания.

One of the decisive stages of development of the Ukrainian Cossack state is the creation in the second half of the XVI century of its forerunner – a special military-territorial political organization of the Ukrainian Cossacks – Zaporozhian Sich. This Cossack stronghold, which was not a state in the full sense of this word, had many signs of statehood among which were: the existence of self-developed legal relations of justice, the system of crimes and punishment. These characteristic signs of Zaporizhzhya Sich is the subject of this article.

Ключові слова: Запорозька Січ, запорожці, козаки, правовідносини, злочин, покарання, помилування, військова дисципліна, порядок, судоустрій, смертна кара.

Постановка проблеми. Одним із визначальних етапів розвитку Української козацької держави є створення в другій половині XVI ст. її предтечі – особливої військово-територіальної політичної організації українського козацтва – Запорозької Січі. Ця козацька твердиня, що не була державою в повному розумінні цього слова, мала багато ознак державності, серед яких, безумовно, була наявність власно вироблених правовідносин, судочинства, системи злочинів і покарань.

Аналіз наукових досліджень. Основні етапи формування і наступної генези легендарної Запорозької Січі постійно перебували і перебувають у полі зору багатьох представників як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Серед них варто назвати О. Апанович, М. Грушевського, В. Голобуцького, В. Смоля, В. Степанкова, В. Антоновича, Гійома Лавассера де Боплана, М. Любавського, Е. Лесоту, М. Бельського та інших. Вони розробили цілий спектр доволі оригінальних наукових теорій та концепцій, що предметно розглядають проблеми виникнення Запорозької Січі, її військово-політичної організації, державницьких функцій, участі запорожців у різних військових кампаніях, організації національно-визвольних змагань українського народу проти своїх поневолювачів тощо.

Однак детальний аналіз правотворчості, судоустрою, системи злочинів і покарань на Січі, зазвичай, залишалися поза увагою названих вище авторів або розглядалися лише фрагментарно, без глибокого аналізу зазначеної проблеми. Серед дослідників, котрі намагалися в різних аспектах висвітлити її у своїх працях, варто назвати Д. Яворницького, В. Щербака, П. Захарченка, І. Грозовського, В. Андрущенка, В. Федосова, В. Паньонку та ін. Враховуючи доволі обмежений стан наукового розроблення вказаної проблематики, вважаємо, що кожна спроба її предметного висвітлення має беззаперечний актуальний характер і значення, особливо в контексті наукового дослідження історії української державності і права.

Метою цієї статті є розгляд важливих державницьких ознак військово-політичної організації українського козацтва – Запорозької Січі, а саме її правовідносин, судочинства, злочинів і покарань.

Говорячи про генезу правовідносин на Запорозькій Січі, передусім, зазначимо, що на відміну від тієї частини території України, що перебувала в складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 року Королівства Польського, де на той час діяли різні джерела права (Руська Правда, Литовські Статути, акти польської королівської влади, Магдебурзьке право та ін.), на пониззі Дніпра провідну роль у питаннях їх формування відігравало звичаєве козацьке право. Воно являло своєрідну сукупність правових звичаїв, які поступово склалися у сфері козацьких суспільних відносин в XV – середині XVI ст. На думку дослідника історії українського права А. Ткача, саме на Запорозькій Січі норми звичаєвого права набули особливого значення. Адже козацька вольниця була справжнім центром накопичення великої кількості звичаїв, що з часом трансформувалися в норми козацького права. За його словами, «в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах» [15, с. 29].

Яким же чином виникли і розвивалися правовідносини на Запорозькій Січі?

У цьому контексті, зазначимо, що вчені витoki звичаєвого козацького права шукають у давніх часах, коли навіть тимчасове перебування у край небезпечних місцевостях Дикого поля різних за своїм соціальним походженням перших здобувачів «козацького хліба» для організації гідної відсічі татарам спонукало об'єднуватися у військові ватаги з притаманними їм спільними традиціями і звичаями. На думку О. Лазаревського, саме в цей початковий період зародження українського козацтва одночасно відбувався й процес формування козацького права, яке виробилося самим життям, природними потребами людей без будь-яких штучних регламентацій [8, с. 96].

Зрозуміло, що найбільш ефективним чинником подальшого розвитку звичаєвого козацького права стало виникнення Запорозької Січі, де порядок і форма кошового управління, зокрема й правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися від одного покоління січовиків до іншого. Адже Січ, з одного боку, давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення військових звияг і здобуття слави, а з іншого, вимагала безумовного виконання певного кола обов'язків, передбачених під час вступу до січового товариства і перебування у ньому [17, с. 104]. Очолюючи напівдержавну військово-політичну організацію запорозького козацтва, владні січові структури, за визначенням В. Андрущенка та В. Федосова, керувалися воєнно-звичаєвим правом, по-суті, неписаним військовим статутом. На їхню думку, запорозька правосвідомість базувалася на повазі до традицій та заборон, які мали силу законів і були всемогутніми [1, с. 53].

Як вважають знавці української козащини, сьогодні доволі складно чітко визначити і детально проаналізувати основні етапи становлення й розвитку козацького права, тому що воно за своєю формою було занадто консервативним. Вони переконані, що вироблене на Запорозькій Січі козацьке звичаєве право було своєрідним пережитком архаїчного давньоруського права, видозміненого в специфічних умовах низового січового життя. Цілком імовірно, що архаїчні витoki козацького права варто шукати на пониззі Дунаю, де в XII – XIII ст. поза межами Київської Русі мешкали бродники та берладники, котрі, насамперед, цінували свою особисту свободу і тому змушені були її захищати постійно від зазіхань агресивних кочовиків. Саме ця войовнича слов'янська людність, на думку вітчизняних учених, була своєрідним побутовим прототипом українського класичного козацтва [16, с. 72–73]. На наш погляд, цілком можливо, саме бродники та берладники започаткували першооснови звичаєвого козацького права, які знайшли своє логічне продовження на Запорозькій Січі, яка фактично узаконила ці давньоруські звички, місцеві народні традиції, надала їм загального значення й обов'язковості, тобто визнала їх офіційно, перетворивши на державно-правові норми. Відповідно до умов існування, завдань і потреб січовиків на Запорожжі діяли унікальні закони, відсутні у будь-яких писаних тогочасних юридичних джерелах [1, с. 53].

Норми звичаєвого козацького права, поступово розвиваючись у XVI–XVII ст., перетворюються на сукупність різних актів і прецедентів, так і не об'єднаних у підсумку єдиним основним законом. Виходячи із вищезазначеного, цілком очевидним є лише те, що козацькі правовідносини формувалися на основі усного звичаєвого права, органічно пристосованого до складних військових умов існування січового товариства. Враховуючи, що запорожці, передусім, були воїнами, на Січі норми військового права проявлялися у формі звичаїв: скликання і проведення загальної ради, прийняття до лав січового товариства новоприбулих козаків, організація військових походів та ін. Напевно, існування саме таких традицій дало підставу відомому знавцю запорозького козацтва Д. Яворницькому категорично стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися, передусім, тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя» [18, с. 149]. Слід зазначити, що усне звичаєве козацьке право визнавалося іноземними державами, зокрема і польським урядом. Запорожці всіляко захищали його, вважаючи, що писне право може обмежити козацькі вольності [16, с. 82]. Втім, В. Щербак з приводу цього наголошує,

що така оцінка правовідносин на Січі може відповідати лише ранньому періоду генези січової громади, коли запорожці дійсно першочергову увагу приділяли, як правило, військовій справі [17, с. 105].

Наступні етапи розвитку і функціонування Запорозької Січі вимагали від її керівництва вироблення більш чіткої та ефективної системи козацького звичаєвого права. На думку О. Гуржії, під час своєї наступної еволюції військове право Запорозжя помітно доповнювалося прийнятими для січовиків «прийшлими» елементами звичаєвих норм інших регіонів України [7, с. 9]. Важливу роль у цьому процесі передусім відіграли колишні мешканці південноукраїнських міст (бояри, зем'яни, слуги, ремісники), котрі, не зумівши пристосуватися до тамтешнього життя, поповнювали лави козацтва. Зауважимо, що міщани – уходники, на відміну від безправних селян – кріпаків, були добре обізнані з діючими на той час нормами офіційної юрисдикції. Тому саме перехід цієї верстви населення у козацтво суттєво вплинув на наступний розвиток правовідносин на Запорозькій Січі [17, с. 107–108]. Іншим важливим чинником удосконалення правових норм січової громади стало активне залучення литовською і польською владою українських козаків до державної служби. Завдяки вказаним новаціям, що мали місце в козацькому середовищі, поступово відбувався своєрідний синтез норм військового козацького права з офіційним правом Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

У цьому контексті В. Щербак цілком справедливо наголошує, що не випадково положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу Першого Литовського Статуту 1529 року про покарання на смерть за вчинений кримінальний злочин аналогічно застосовувалися й в практиці запорозького суду [17, с. 106]. Дану позицію цілком поділяють й В. Андрущенко з В. Федосовим, котрі вважають, що саме з Литовських Статутів за взірцем існуючих привілейованих станів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої була запозичена особлива риса української козащини – імунітети козаків від прямих грошових податків, а також звільнення від натуральних та особистих повинностей, крім військової служби. Окрім цього, на думку вказаних авторів, під кінець існування Запорозької Січі там поруч з народними за походженням законами-звичаями з'являються і закони, що створені шляхом власної законодавчої ініціативи. Йдеться, зокрема, про правові акти щодо боротьби із злочинством, прийняті козацькою радою в останнє десятиріччя існування Запорозької Січі. Більше того, за словами В. Андрущенка та В. Федосова, розпочавши із усного звичаєвого права, Січ поступово дійшла й до початків власного свідомо писаного права [1, с. 63]. Конкретним підтвердженням цьому є прийняття в 1762 році на Січі так званого письмового і кругового зобов'язання, де наголошувалося, що «впредь в войске запорожском всегда содержать и охранять нерушимо утвержденные прежним войсковым приговором добрые порядки, а именно искоренённого воровства к умножению не допускать». З метою активізації боротьби із злочинністю в 1764 році січовою громадою було ухвалено письмово зафіксовані положення, що посилювали відповідальність за крадіжки та збереження краденого, забороняли брати винних на поруки і навіть у кошового отамана відбиралося право помилування злочинців [6, с. 161].

Як бачимо, розвиток правовідносин на Січі має декілька етапів. На ранній стадії формування українського козацтва і становлення Запорозької Січі в середовищі січовиків панувало неписане звичаєве право українського народу, що бере свій початок ще від часів Київської Русі. В умовах литовсько-польської експансії помітний вплив на розвиток звичаєвого козацького права на Січі має офіційне законодавство Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. В останні роки існування Запорозької Січі низові козаки поступово починають розвивати власне писане законодавство.

Водночас зауважимо, що Запорозька Січ не лише запозичувала прийнятні для себе положення діючого офіційного законодавства, але й активно поширювала власні закони поза своїми межами – на волості, особливо в період козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х років XVII ст. Зрозуміло, що це спричинило серйозну стурбованість вищих урядових інстанцій Речі Посполитої. Зокрема, у рішенні сейму 1613 року наголошувалося, що козаки ігнорують польську владу, самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім власно створених. Тому польському уряду пропонувалося якомога швидше ліквідувати козацьку юрисдикцію, як таку, що суперечить загальному праву Литовських Статутів, положення яких були поширені в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств, та підкорити козаків офіційним властям за місцем проживання [14, с. 5]. Аналогічні факти зустрічаються й у рішеннях наступних сеймів Речі Посполитої. Вони говорять про настирливі спроби польського уряду знищити запроваджене на волостях козацьке судочинство, вироблене в Запорозькій Січі.

Іншим важливим чинником державотворчих процесів на Запорозькій Січі була чітко вироблена судова система, яка складалася з кількох інстанцій.

Судом першої інстанції вважався паланковий суд, компетенція якого поширювалась лише на територію окремої паланки. Паланковий суд діяв колегіально (паланковий полковник, осавул, писар) і обирався на три роки [1, с. 69]. Він розглядав як кримінальні, так і цивільні справи, за які передбачалися незначні покарання.

Судом другої інстанції був курінний суд, або суд курінного отамана, куди потрапляли апеляційні справи з паланкових судів. Окрім цього, суд курінного отамана був судом першої інстанції для козаків одного куреня. Однак, якщо позивач і відповідач належали до різних куренів, таку справу заслуховував суд отаманів обох куренів.

Наступною ланкою судової системи на Січі був суд військового судді, до розгляду якого відносилися важливі кримінальні справи. Вирок цього суду можна було оскаржити в суді кошового отамана. В разі, якщо військовий суддя одночасно виконував обов'язки кошового отамана, його вирок міг бути оскарженим лише на військовій козацькій раді.

Суд кошового отамана здійснював свою юрисдикцію в межах всієї території Війська Запорозького і при розгляді всіх питань виходив у своїх рішеннях з норм місцевого звичаєвого права і «здорового глузду» (7, с. 12). Винесений ним вирок зазвичай був остаточним і оскарженню не підлягав. Зауважимо, що суд кошового отамана мав право помилювання злочинця та перегляду попереднього вироку в бік його пом'якшення.

Останньою, найвищою судовою інстанцією була загальна козацька рада, яка, за оцінкою дослідників, була своєрідним верховним судом на Запорозькій Січі (1, с. 70). Предметом розгляду ради були найбільш резонансні справи, що мали місце в козацькому середовищі. Під час її проведення вирок злочинцю виносився усім присутнім на ній товариством шляхом голосування чи підкидання шапок і виконувався одразу. На думку О. Гуржія, це обумовлювалося, головним чином, невідкладними вимогами військового стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю й наполегливістю «козацького духу» [7, с. 13].

За даними Д. Яворницького, учасником судочинства на Січі була вся військова козацька старшина. Зокрема, кошовий отаман вважався найвищим суддею, бо він мав верховну владу над усім Військом Запорозьким. Але офіційним суддею на Січі був військовий суддя, який розглядав справи, давав поради сторонам, які сперечалися в суді. Однак суддя не затверджував остаточні своїх визначень. Таке право надавалося лише кошовому отаману. Військовий писар іноді доповідав про суть винесених судом вироків на козацькій раді. Інколи він оповіщав засуджених про винесені судові рішення насамперед тих, які мешкали у запорозьких паланках. Військовий осавул зазвичай проводив дізнання у злочинах, відповідав за виконання вироків, розглядав скарги, переслідував крадіїв та грабіжників. Військовий довбиш був помічником осавула, зачитував вирок суду під час страти, контролював його виконання. Курінні отамани і паланкові полковники розглядали судові справи у своїх куренях і паланках і мали право тілесного покарання підпорядкованих їм козаків [18, с. 190–191].

Особливістю правосуддя на Запорозькій Січі було те, що існуючі там козацькі звичаї не передбачали наявності серед січових військових чиновників посад судових виконавців, а в разі застосування смертної кари – професійних катів. Пояснення цьому було доволі просте. На думку запорожців, козацькому лицарству не пасувало бруднити собі руки кров'ю неозброєної, приреченої на смерть людини. Тому роль ката для них була ганебною і принизливою. Ось чому на Січі винайшли доволі оригінальний спосіб виконання смертного вироку. Страту зазвичай здійснював інший засуджений до смертної кари злочинець, котрий згодом очікував своєї смерті від рук чергового засудженого на смерть злочинця.

Д. Яворницький, досліджуючи проблему дотримання правопорядку на Січі, наводить доволі широкий і різноманітний спектр злочинних дій, передбачених звичаєвим козацьким правом, які найчастіше мали місце у Війську Запорозькому. Серед них варто виокремити наступні:

- військові злочини (дезертирство, зрада, порушення військової дисципліни, пияцтво під час військових походів, невиконання наказів посадових осіб, ухилення від виконання обов'язків на обраній січовим товариством посаді, образа чи зухвале ставлення до начальства тощо), за вчинення яких застосовувалася смертна кара. П'яниць під час морського походу зазвичай викидали у воду, а в ході військових дій на суходолі прив'язували до коня, якого ганяли степом, доки засуджений не помирав. Зауважимо, що невинуватих шанувальників «зеленого змія» січова громада направляла на перевиховання на так званий Гадючий острів, де залишала їх напризволяще [13, с. 68–69];

- злочини проти життя. Серед найтяжчих злочинних дій було також убивство козаком свого побратима. За вчинення такого злочину обвинуваченого закопували живцем у домовину разом із його жертвою. За стародавнім козацьким повір'ям вважалося, що за таких умов вбивцю, покладеного під труну, жертва буде душити вічно;

- злочини проти здоров'я. Нанесення тілесних ушкоджень у стані сп'яніння із застосуванням зброї каралося шляхом переламування однієї ноги. В разі вчинення більш тяжкої провини злочинцеві переламували руку і ногу, що в кінцевому підсумку позбавляло його у майбутньому можливості займатися козацьким ремеслом;

- майнові злочини (крадіжки, розбій, гайдамацтво, нанесення матеріальної шкоди, неповернення боргу, порушення правил торгівлі тощо). Залежно від об'єкта злочинного посягання (особисте чи громадське майно), нанесеної шкоди, повторних протиправних дій злочинця спочатку карали шляхом саджання на дерев'яну кобилу, приковування до ганебного стовпа чи гармати, в разі більш тяжкого злочину побиттям киями або смертю;

- статеві злочини (таємний привід на Січ жінки, навіть матері, дружини чи доньки, інтимний зв'язок із жінками, образа жінки («опорочення жінки не по пристойності»), мужолозтво та скотолозтво. За такі злочини козакові передбачалася смертна кара.

Варто зазначити, що за вчинення злочинів на Січі існувала досить сувора система покарання, яка найчастіше передбачала смертну кару – від простої до кваліфікованої. Серед простих видів найчастіше застосовувалися утоплення, повішення, відрубання голови, розстріл. У разі повторно вчинених крадіжок злодія вішали за ребро на залізний гак (18, с. 193). Тіло повішених зазвичай під загрозою смертної кари для інших запорожців тривалий час залишали на шибениці, поки воно не висихало, а кістки не розпадалися і не падали на землю. Траплялися випадки, коли на Січі застосовувалася така жорстока міра покарання як насадження злочинця на гостру палю – високий дерев'яний стовп із гострим металевим наконечником. У таких випадках засудженого на «стовпову смерть» по драбинці підіймали на висоту стовпа і насаджували на штир, щоб його гострий кінець вийшов між спинними хребцями на 30-35 см. Якщо гостра паля була без зарубок, засуджений зазвичай помирав на ній протягом доби, якщо із зарубками – живим залишався протягом двох діб.

Але серед різних видів покарань на Січі найбільш поширеним було забивання злочинця киями біля ганебного стовпа, поруч з яким завжди лежала купа букових або дубових кіїв (бичів). Кожен бажаючий козак, котрий проходив біля злочинця, міг спочатку почастувати його горілкою, калачами, а потім бити його щосили киями. Зрозуміло, що така «виховна» процедура була занадто тяжкою і, як правило, закінчувалася смертю засудженого. У разі смерті майно загиблого передавалося всьому товариству. Втім, траплялися випадки, коли деякі злочинці витримували побої киями і залишалися живими. За таких обставин вони отримували від своїх товаришів пробачення і навіть гроші за проявлену під час покарання мужність [3, с. 131].

Варто зазначити, що на Січі у звичай перейшло суворе переслідування всякого сексуального партнерства. Спійманих на місці обох винуватців (і козака, і жінку) суворо карали. За перелюбство, чужолозство («скакання в гречку»), статеві збочення (мужолозство, скотолозство) січовиків вішали або забивали киями [1, с. 73]. Якщо довіряти польським джерелам, страшна кара чекала жінок, спійманих на Січі. До них також ставилися з величезною жорстокістю – забивали до смерті камінням, били канчуками, підвішували за ноги над вогнищем. Дівчат-іноземок запорожці інколи щадили, зариваючи по шию в землю, а потім, розпаливши попереду жертви багаття, крізь дим, не цілячись, стріляли в жертву. За таких умов вона отримувала шанс врятуватися і відпускалася козаками додому [1, с. 73].

Чому на Запорозькій Січі була запроваджена така жорстока система покарань за вчинені злочини? На думку Д. Яворницького, це було зумовлено трьома основними обставинами: по-перше, тим, що на Запорозжя нерідко приходили люди доволі сумнівної репутації й моральності; по-друге, тим, що запорозьке військо жило без жінок і не отримувало їх пом'якшуючого впливу на існуючі серед січовиків традиції; по-третє, тим, що козаки вели постійну війну і тому потребували для підтримки порядку і дисципліни у війську особливо суворих законів [18, с. 190].

Водночас зауважимо, що на Січі, незважаючи на жорстоку систему покарань, досить поширеним був інститут помилування чи пом'якшення винесеного вироку. Іноді судові органи передавали злочинця на поруки «громаді». Траплялися випадки, коли злодій уникав суворого покарання, якщо «прилюдно» просив вибачення у скривдженого ним і отримував від нього пробачення. Інколи смертна кара злочинцю замінювалася побиттям киями, коли у засудженого на смерть паланкового козака залишилися дружина й діти. Так, за словами А. Скальковського, за умисно вчинене вбивство козака мали засудити до страти. Однак січовий суд, врахувавши те, що він мав малолітніх дітей, прийняв рішення лише побити злочинця киями і відпустити «на прежнее жительство на покаяние» [12, с. 201]. Як бачимо, суд поставився доволі милостиво до злочинця. Проте січовики не дозволили йому надалі проживати в козацькому товаристві [12, с. 201]. Якщо вірити поширеній серед козацтва легенді злочинця від шибениці могла врятувати також дівчина, котра мешкала у паланці, коли вона виявляла бажання вийти заміж за засудженого на смерть козака. Зазвичай такі дівчата мали дуже непривабливу зовнішність або були хворими чи каліками. Тому побачивши таку наречену, приречений на смерть козак, за народними переказами, всенародно заявив: «Як мати таку дзюбу (рябу уродину) вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу» [18, с. 193].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що Запорозька Січ як військово-політична організація низового козацтва, не будучи державним утворенням у повному розумінні цього поняття, мала багато важливих державницьких ознак. Зокрема за часи свого існування вона виробила власну правову систему, яка базувалася насамперед на звичаєвому козацькому праві, що доповнювалася прийнятими для запорожців окремими положеннями діючого на той час в Україні офіційного законодавства.

Для підтримки на Січі суворого військового порядку і дисципліни запорозькі козаки винайшли і запровадили власну структуру судоустрою, де була задіяна вся виборна козацька старшина, виробили жорстку систему злочинів і покарань, яка в умовах постійного воєнного стану знаходила підтримку і розуміння всього січового товариства.

Література:

1. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. К. «Заповіт», 1995. 173 с.
2. Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. К.: Атіка, 2004. 368 с.
3. Захарченко П.П. Предтеча української гетьманської держави// Історія України. № 18(322), 2003. С. 1–5.
4. Грозовський І. Козацьке право // Право України № 6, 1997. С. 76–80.
5. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. 1997. № 8, С. 62–65.
6. Гурбик А. Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) Випуск І. К., 1993. С. 157–162.
7. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.) К., 1994. 48 с.
8. Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии // Киевская старина, 1898. № 7-8. С. 75–115.
9. Паньонко І. М. Апарат управління Запорозької Січі (сер. XVII – 1775 р.) Автореф. дис. канд. юрид. наук. Л., 2000. 18 с.
10. Паньонко І.М. Злочини та покарання козацької доби // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Вип. 5: [35. наук. пр. / Гол. ред. Л.А. Янковська]. Львів: ЛУБП, 2010. С. 158–163.
11. Паньонко І.М. Кримінальне право козацької доби//Життя і право. №6-7. 2005. С. 24–29.
12. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Одесса, 1846-4.1-3, 1048 с.
13. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. Одесса, 1911. 292 с.
14. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. К, 1993. 72 с.
15. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., Вид-во, 1968. 171 с.
16. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. К, Либідь, 1999. 480 с.
17. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К. Видавничий дім «KM ACADEMIA», 2000. 3000 с.
18. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків в 3-х т. Т. І. К., 1990. 578 с.

ВИДИ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ

Усольцев С. О.,

*аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

У статті проаналізовано думки науковців щодо видів спеціальних знань, їх класифікації та співвідношення з галузями наукових знань. На основі думок науковців виділено види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Розкрито зміст основних видів спеціальних знань, що необхідні під час розслідування даної категорії злочинів.

Проанализированы мнения ученых относительно видов специальных знаний, их классификации и соотношения с областями научных знаний. На основе мнений ученых выделены виды специальных знаний, которые используются при расследовании незаконного обращения с оружием, боевыми припасами или взрывными веществами. Раскрыто содержание основных видов специальных знаний, необходимых при расследовании данной категории преступлений.

Opinions of scientists are analyses in relation to the types of the special knowledge, their classification and correlation with the areas of scientific knowledge. On basis of opinions of scientists the types of the special knowledge are distinguished, that is used for investigation of the illegal handling a weapon, ammunition or explosives. Maintenance of basic types of the special knowledge, that is needed at investigation of this category of crimes, is exposed.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, спеціальні знання, спеціаліст, судова експертиза.

Постановка проблеми. Ефективність правоохоронної діяльності, а саме такої її складової як протидія злочинності, безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку засобів та методів такої діяльності і можливостями використання цих засобів під час розслідування кримінальних правопорушень. На жаль, певними наслідками науково-технічного прогресу є ускладнення процесу розслідування злочинів, пов'язане із впровадженням його досягнень у злочинну діяльність. Завдяки використанню злочинцями новітніх досягнень науки і техніки ускладнюється механізм вчинення злочину, з'являються нові способи вчинення та приховування злочинів. Для успішного розкриття та розслідування злочинів слідчому та іншим учасникам кримінального процесу, які беруть участь у розслідуванні, необхідно повною мірою використовувати не тільки свої професійні юридичні, а різноманітні види знань в інших галузях, тобто спеціальні знання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню видів спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні, приверталась увага з боку багатьох українських та зарубіжних вчених. Серед них потрібно зазначити таких вчених, як Т.В. Аверьянова, Л.Є. Арокцер, В.Д. Арсеньєв, Р.С. Бєлкін, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, А.В. Дулов, О.О. Ейсман, В.Г. Заблоцький, Г.Г. Зуйков, А.В. Іщенко, Ю.А. Калінкін, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухов, В.К. Лисиченко, В.Н. Махов, В.С. Мітричев, Г.М. Надгорний, Ю.К. Орлов, М.Я. Сегай, З.М. Соколовський, І.М. Сорокотягин, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, І.Я. Фридман, В.В. Циркаль, В.І. Шиканов, О.Р. Шляхов, М.П. Яблоков. Однак в їхніх роботах недостатньо уваги приділялось видам спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Метою статті є визначення видів спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами та їх характеристика.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі значна увага приділяється формам використання спеціальних знань. Однак їх види розглядаються фрагментарно, в основному,

у разі наведення класифікації судових експертиз. Так, М.В. Салтевський зазначає, що «основними видами спеціальних знань для класифікації судових експертиз є криміналістичні, медичні, психіатричні, технічні, екологічні та інші знання» [1, с. 400]. «За галузями знань, що використовуються при дослідженні, – зазначає М.І. Порубов, – експертизи поділяються на криміналістичні, медичні, біологічні, експертизи матеріалів, речовин та виробів з них, екологічні, економічні, бухгалтерські, товарознавчі, будівельно-технічні, автотехнічні та інші» [2, с. 166]. За таким же принципом класифікують спеціальні знання В.Ю. Шепитько [3, с. 341], Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов, О.Р. Росинська [4, с. 415].

На нашу думку, види спеціальних знань повинні відповідати галузям науки. Загальновідомо, що науки поділяються на природознавчі, що вивчають явища природи, та суспільні, що вивчають людську поведінку, мислення та суспільство. Відповідно ці науки поділяються на види та класи. Деякі науковці виділяють окремо соціальні, гуманітарні, технічні та точні науки. Так, Г. А. Матусовський, розглядаючи криміналістику у системі наук, зазначає, що систему наукових знань складають суспільні (філософія, логіка, етика, психологія, статистика, юриспруденція тощо), природознавчі (біологія, зоологія, ботаніка, фізика, хімія, медицина, антропологія, фізіологія людини, механіка тощо), технічні (машинобудування, приладобудування тощо) та математичні (математика, кібернетика, семіотика, інформатика, теорія програмування тощо) знання [5, с. 68–69]. У кожному з цих класів він виділяє також прикладні науки, що мають безпосереднє відношення, як до криміналістики, так і до судової експертології, які також є прикладними науками. Так, систему прикладних суспільних наук складають криміналістика, судова бухгалтерія, судова психологія, товарознавство, економіка промисловості тощо. Прикладними природознавчими науками є судова біологія, судова фізика, судова хімія, судова медицина, судова психіатрія, ветеринарія, агрономія, прикладна фізика, прикладна механіка тощо. Прикладними технічними науками є фототехніка, судова фотографія, судова балістика, радіотехніка, електроніка тощо. Прикладними математичними науками Г.А. Матусовський вважає правову кібернетику, правову інформатику, прикладну кібернетику тощо [5, с. 69].

Зважаючи на наведену класифікацію, зазначимо основні види спеціальних знань, що застосовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Логічним було би першим видом визначити криміналістичні знання, оскільки дослідження зброї, боєприпасів та вибухових речовин вивчає галузь криміналістики, а саме судова балістика. Однак сьогодні тривають дискусії щодо природи криміналістичних знань. Як зазначалося раніше, ми схилиємось до думки тих науковців, які вважають знання в галузі криміналістичної техніки спеціальними. Ці знання засновані, в основному, на даних природознавчих та технічних наук. Ми підтримуємо думку І. В. Пирога, який зазначає, що «криміналістичні знання є неоднорідними, і кожний розділ криміналістичної техніки (а відповідно й кожний окремий вид експертизи, заснований на знаннях галузей криміналістичної техніки) являє собою фактично окрему галузь знань» [6, с. 161]. Дійсно, наприклад, такі галузі криміналістичної техніки як габітологія, дактилоскопія засновані на знаннях анатомії та фізіології людини, балістика – на знаннях з фізики та механіки, вибухотехніка – фізики та хімії, фоноскопія та акустика – фізики, криміналістична реєстрація – на сукупності галузей знань, що визначають ознаки облікованих об'єктів, та математики, системотехніки, кібернетики. Саме тому у наведеній нижче класифікації ми будемо зазначати галузі спеціальних знань, що застосовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, які ми вважаємо самостійними.

1. Знання в галузі зброєзнавства. Це є найважливішим видом спеціальних знань, що використовується під час розслідування даної категорії злочинів, оскільки вони характеризують безпосередньо предмет злочинного посягання, що у свою чергу має суттєве значення при кваліфікації злочинного діяння та як складова криміналістичної характеристики злочину.

Визначенню зброї приділялось достатньо уваги з боку науковців. У тлумачному словнику української мови зброя визначається як знаряддя для нападу чи оборони або сукупність засобів для ведення війни, бою, озброєння [7, с. 443]. Загально визнаним М.І. Скригонюк вважає наступне визначення зброї: «матеріальний засіб, що конструктивно та функціонально призначений для враження людини або тварини та руйнування перепон» [8, с. 64]. Д.Ю. Гамов визначає зброю як «спеціально виготовлені пристрої, призначені для неодноразового ураження (знищення, ушкодження) цілей у збройній боротьбі, полюванні, спорті та для самооборони» [9, с. 4]. Визначення зброї також було сформульовано у проекті Закону України «Про зброю» як «пристрої, прилади і предмети, спеціально виготовлені, конструктивно призначені і технічно придатні для ураження живої або іншої цілі, подачі звукового чи світлового сигналу, які не мають іншого виробничого чи господарсько-побутового призначення» [10].

Аналіз практики розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, результати наукових досліджень у цій сфері, а також результати нашого дослідження свідчать, що найбільш розповсюдженими об'єктами посягання є вогнепальна зброя

(близько 80% кримінальних проваджень) та боєприпаси до неї (45%), холодна зброя (40%), вибухові речовини та пристрої (30%). У багатьох випадках під час розслідування кримінальних проваджень вилучаються означені об'єкти у сукупності.

Визначенню вогнепальної зброї присвячена достатня кількість публікацій в галузі криміналістики, однак зміст поняття суттєво не відрізняється. Під вогнепальною зброєю розуміють «механічний пристрій багаторазової дії, призначений для влучення в ціль снарядами, які метаются енергією газів, що утворюються при згорянні вибухової речовини» [1, с. 233]. Для визнання предмета вогнепальною зброєю потрібно, щоб він одночасно відповідав певним критеріям, які найбільш повно, на нашу думку, визначив М.В. Салтевський: для метання снаряда повинна використовуватись енергія, що утворюється при згорянні вибухової речовини (пороху та ін.); предмет повинен мати ствол – порожню трубку для спрямування польоту снаряда і спалювання вибухової речовини, один кінець якої повинен бути герметично закритий при пострілі; предмет повинен мати пристрій для запалювання заряду – вибухової речовини; снаряд повинен володіти достатньою вражаючою дією; конструкція предмета повинна мати достатню міцність [1, с. 230]. Зазначені ознаки вогнепальної зброї встановлюються експертом під час проведення експертизи шляхом проведення експериментів відповідно до методики. Також дані критерії можуть бути використані слідчим та спеціалістом для попередньої оцінки приналежності вилучених при проведенні слідчих (розшукових) предметів до вогнепальної зброї.

Боєприпаси до вогнепальної зброї, як правило, вилучаються разом з нею, однак можуть виступати і як самостійний предмет злочину. Під боєприпасами розуміють «спеціально виготовлені вироби одноразового використання, які призначені забезпечити ураження цілей в умовах збройної боротьби, самооборони, полювання спорту» [11, с. 4].

Під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, як ми зазначали, близько 40% кримінальних проваджень пов'язано з вилученням холодної зброї. Тому спеціальні знання, що стосуються поняття, видів та характеристик холодної зброї, дуже потрібні як слідчому, так і іншим учасникам розслідування. М.В. Салтевський із посиланням на В.С. Аханова визначає холодну зброю як «спеціальний пристрій багаторазового застосування для ураження людини чи звіра, що являє собою відносно міцний, повністю чи частково твердий, з досить зручним руків'ям предмет, який діє на тіло, що ушкоджується, своєю поверхнею в результаті удару, що завдає безпосереднім мускульним зусиллям людини» [1, с. 250]. Однак, на нашу думку, у цьому визначенні присутні багато неточних та неконкретних формулювань («відносно міцний», «досить зручний»). Більш вдалим та розповсюдженим серед науковців є визначення, зазначене в Методиці криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: «холодна зброя – предмети та пристрої, конструктивно призначені та за своїми властивостями придатні для неодноразового завдання тяжких (небезпечних для життя у момент спричинення) і смертельних тілесних ушкоджень («ураження цілі»), дія яких заснована на використанні м'язової сили людини [12].

На сучасному етапі все більше злочинів вчиняється із використанням вибухових пристроїв. Під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами вилучаються пристрої як промислового, частіше за все військового призначення, так і саморобного виробництва. Тому знання в галузі вибухотехніки необхідні при розслідуванні даної категорії злочинів. Під вибуховим пристроєм розуміють «промислові чи виготовлені непромисловим способом вироби одноразового застосування, спеціально підготовлені і за певних умов здатні до вибуху» [13, с. 203].

2. Знання в галузі слідознавства. Оскільки злочин є подією минулого, яку слідчий безпосередньо не сприймав, його пізнання здійснюється опосередковано, через виявлення і дослідження відображень окремих його елементів, їх властивостей в оточуючій обстановці, як системи об'єктів, що несуть інформацію про подію злочину. Дії злочинця з підготовки, вчинення та приховування злочину становлять складну динаміку взаємодії матеріальних об'єктів, супроводжуваних утворенням різного роду слідів, що виступають джерелами інформації про подію злочину та її учасників. Завдання суб'єктів, які беруть участь у розслідуванні, полягає у виявленні, вилученні та фіксації слідів, а відповідно й інформації, яку вони містять.

У криміналістиці сліди розглядаються у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні сліди є результатом будь-якої матеріальної зміни первинної обстановки внаслідок учинення злочину: матеріально-фіксовані зміни одного об'єкта на інший; поява чи зникнення тих чи інших предметів, порушення первинного положення, місцезнаходження, стану різних об'єктів (наприклад, загублені злочинцем на місці події власні речі, осколки розбитого віконного скла). Розділ криміналістики, який вивчає сліди в їх широкому значенні, за визначенням М.В. Салтевського, називається слідознавством. Сліди у вузькому розумінні – матеріально-фіксовані відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому, або сліди-відображення. Вони виникають внаслідок взаємодії двох об'єктів і мають досить широке розповсюдження: це сліди рук людини, ніг, взуття, зубів, транспортних засобів,

знарядь та інструментів тощо. Сліди у вузькому значенні, тобто сліди-відображення вивчає галузь криміналістичної техніки – трасологія. Щодо класифікації слідів, найбільш розповсюдженим та загальноприйнятим вважається їх поділ на сліди-предмети, сліди-речовини та сліди-відображення.

У разі незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами утворюється значна кількість різноманітних слідів. У підручнику за редакцією П.Д. Біленчука зазначається, що сліди зброї є різноманітними і залежать від багатьох факторів: моделі зброї; використаних боєприпасів; умов учинення злочину; дій, які виконує суб'єкт для приховування слідів злочину. Сліди зброї – це, насамперед, сліди-предмети: зброя, боєприпаси, різні речі (шомпол, протирка, кобура, пакувальний матеріал, в якому зберігалась зброя (тканина, папір, дерево). Сліди-предмети – це патрони з осічкою, гільзи, дріб, пижі, прокладки, незгорілі порошинки, сліди кіптяви. Крім того, сліди зброї – це сліди взаємодії зброї, боєприпасів з предметами середовища (оточення): пробоїни, вм'ятини, зруйновані предмети (скляні, керамічні), зрештою, це сліди на тілі людини, розриви, кіпоть на тканинах (пасок обтирання), укорінені порошинки, опіки тощо. Сліди кіптяви можуть залишатись на об'єктах, які були в зоні дії порохових газів, а саме на тілі й одязі особи, яка стріляла, й осіб, які були присутні при цьому [14, с. 292–293]. Для успішного розслідування злочинів зазначеної категорії суб'єктам розслідування, спеціалістам, експертам необхідно мати спеціальні знання щодо виявлення, фіксації, вилучення, зберігання слідів, оцінки їх значущості для розслідування та можливостей дослідження вилучених слідів.

3. Знання психології злочинної діяльності. Спеціальні психологічні знання відіграють значну роль під час розслідування злочинів будь-якого виду. Під час розслідування зазначеної категорії злочинів, це, перш за все, знання психології особи злочинця та психологічної структури злочинного діяння, включаючи психологію організованої злочинної діяльності.

Під психологією особи злочинця розуміють сукупність негативних типологічних якостей індивіда, що обумовлюють вчинюване ним злочинне діяння певного типу та виду [15, с. 23]. Вважаємо, що з точки зору психології, для характеристики особи злочинця необхідно враховувати: фізико-біологічні властивості особи (фізичні дані: зріст, статура; стать, вік тощо); соціально-демографічні (національність, сімейний стан, освіта тощо); морально-психологічні (риса характеру, звички, емоції, темперамент, світогляд, переконання тощо); соціально-побутові (місце проживання, роботи, навчання, суспільні відносини у сім'ї та на роботі); соціально-правові (наявність судимості, злочинний досвід тощо). Психологічні особливості злочинця, який бере участь у вчиненні злочину згадуваної категорії, мають певну специфіку, пов'язану з тим, що, з одного боку, злочинцем може бути особа виключно корисливої спрямованості, яка є торговцем зброєю та отримує матеріальну вигоду за її збут, з іншого – насильницької та корисливо-насильницької спрямованості, тобто, яка має намір заволодіти зброєю для вчинення вбивств, терористичних актів, грабежів, розбоїв тощо.

4. Знання в галузі криміналістичної фотографії і навички володіння фото-відео та комп'ютерною технікою. Фото-, відеозйомка застосовується для фіксації ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій. Спеціальними знаннями в галузі цифрової фотографії необхідно володіти слідчому, спеціалісту й експерту. Сучасна цифрова фото-, відеоапаратура сьогодні повністю замінила аналогову. Цифрові дзеркальні камери характеризуються швидкою роботою процесора обробки зображення, широким діапазоном світлочутливості (від 100 до 25600 ISO), значним буфером пам'яті, високою розподільчою здатністю фотозображень (від 8 мегапікселів) й високою швидкістю самого процесу зйомки (від восьми кадрів у секунду), можливістю мікро- та макрозйомки, широким діапазоном регулювання експозиції кадрів.

Особливо потрібно зупинитись на спеціальних знаннях у галузі комп'ютерної техніки та цифрових технологій. Сучасний її розвиток дозволяє застосовувати комп'ютерну техніку для фіксації ходу слідчих (розшукових) дій не тільки в стаціонарних умовах, а й на місці події. Комплект техніки, що складається з портативного комп'ютера, принтера, цифрового фотоапарата, мікрофона та пристрою мобільного зв'язку, дозволяє не тільки виготовляти на місці події протоколи з фототаблицями, а й передавати інформацію на будь-яку відстань. Перспективним напрямом є впровадження у слідчу практику технічних засобів фіксації з можливістю отримання об'ємних зображень у 3D-форматі, використання GPS навігаторів та супутникового зв'язку для визначення місця перебування об'єктів пошуку, складання планів та схем місця події тощо.

5. Спеціальні знання процесу зберігання, обліку та видачі зброї на військових об'єктах, в органах та підрозділах МВС, а також навички поводження зі зброєю. Такого роду спеціальні знання необхідні, оскільки, за даними нашого дослідження, близько 75% незаконного обігу вогнепальної зброї відбувається саме внаслідок розкрадань її з військових та інших об'єктів, де вона зберігається. До цієї групи відносяться, перш за все, знання нормативно-правових актів, що регламентують обіг зброї в Україні.

Крім законодавчої бази, треба знати специфіку діяльності підрозділів, що мають озброєння, щодо обліку, видачі, списання облікованої у них зброї. Цими знаннями у більшості випадків володіють військовослужбовці, яких можна залучати до розслідування як спеціалістів.

Знання конструкції різного виду зброї і вміння та навички володіння нею потрібні не тільки для правильної фіксації вилученої зброї у протоколі, а й для безпечного для оточуючих її вилучення зі збереженням всіх можливих слідів, що можуть на ній залишитись.

6. Спеціальні знання в галузі технічного дослідження документів і почеркознавства. Знання у цій галузі необхідні у випадках, якщо під час незаконного обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин злочинцями було використано підроблені документи. Такі випадки трапляються, якщо зброю було завезено з-за кордону за підробленими документами або, коли під виглядом, наприклад, травматичної зброї завозять вогнепальну. Потрібно мати знання зовнішнього вигляду та ознак супровідних документів залежно від способу перевезення – водним, залізничним чи автомобільним транспортом, а також захисних елементів та способів їх підробки. Для попереднього визначення способів підробки необхідно мати найпростіші технічні засоби: лупи чотири-шестикратного збільшення та джерела ультрафіолетового освітлення. Спеціальні знання в галузі технічного дослідження документів та почеркознавства необхідні для виявлення підробок при їх огляді під час вилучення при проведенні слідчих (розшукових) дій та під час проведення експертизи.

Висновки. Нами розглянуто основні види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Але загалом видів спеціальних знань може бути значно більше і всі їх перерахувати неможливо. Їх види залежать від кожного конкретного кримінального провадження, кількості та виду вилучених речових доказів. Розроблення нових видів спеціальних знань та рекомендацій щодо їх застосування є перспективним напрямом подальших наукових пошуків.

Література:

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді): підруч. К.: Кондор, 2005. 588 с.
2. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. Н.И. Порубова. Мн.: Выш. шк., 1997. 344 с.
3. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. Издание второе. Харьков: «Одиссей», 2004. 352 с.
4. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов. Под. ред. заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. М.: Издательство НОРМА, 2000. 990 с.
5. Матусовский Г.А. Криминалистика в системе научных знаний Харьков: Вища шк., изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1976. 113 с.
6. Пиріг І.В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 454 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 440 с.
8. Скригонюк М.І. Криміналістика: Підручник. К.: Атіка, 2005. 496 с.
9. Гамов Д.Ю. Встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів): судово-балістична методика / Д.Ю. Гамов. К.: ДНДЕКЦ МВС; ДЗП Мінюсту, 2005. 32 с.
10. Закон України «Про зброю» (проект). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=16153.
11. Гамов Д.Ю. Встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби: методика / Д.Ю. Гамов. К.: ДНДЕКЦ МВС України; ДЕЗП МЮ України, 2006. 29 с.
12. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99/conv>.
13. Криміналістика: підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв та ін.] 4 за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2011. 666 с.
14. Криміналістика: підручник / [П.Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.]; за ред. П.Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Атіка, 2001. 544 с.
15. Еникеев М.И. Юридическая психология. М.: Норма, 2008. 256 с.

СВОБОДА МИРНИХ ЗІБРАНЬ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТИВ

Філоретова М. В.,

аспірант кафедри адміністративного права

юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню проблем реалізації права на свободу мирних зібрань в Україні. Обґрунтовано необхідність урегулювання відносин, пов'язаних з проведенням мирних зібрань, спеціальним законом. Досліджено питання строку завчасного сповіщення про проведення мирного зібрання, підстав для обмеження проведення мирних зібрань.

Статья посвящена исследованию проблем реализации права на свободу мирных собраний в Украине. Обоснована необходимость урегулирования отношений, связанных с проведением мирных собраний, специальным законом. Исследованы вопросы срока заблаговременного оповещения о проведении мирного собрания, основания для ограничения проведения мирных собраний.

The article deals with the research of problems of realization of the right to freedom of peaceful meetings in Ukraine. The author substantiates the necessity of regulating the relations of holding the peaceful meetings by a special law. The question of the terms of advance warning of holding the peaceful meeting and the reasons for restricting the holding of peaceful meetings were researched.

Ключові слова: свобода мирних зібрань, обмеження реалізації права на свободу мирних зібрань, сповіщення про мирні зібрання.

Вступ. Право на свободу мирних зібрань є одним із фундаментальних прав людини і громадянина й становить основу демократичного суспільства. Конституція України у ст. 39 передбачає право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги походи і демонстрації [1].

Це право також закріплене у ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), яка була ратифікована Верховною Радою України у 1997 році, і як міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана парламентом України, відповідно до ст. 8 Конституції України є частиною національного законодавства [1].

Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» Верховна Рада України повністю визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в усіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування Конвенції, а відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [2]. Такі судові справи належать до адміністративного судочинства, а особливості їх розгляду визначені в ст. 280-281 Кодексу адміністративного судочинства України (надалі – КАС України).

Обов'язок суддів застосовувати практику ЄСПЛ знайшов своє подальше відображення в ч. 2 ст. 6 КАС України, де зазначено, що «суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини» [3]. Тобто українське законодавство визнає джерелом права та передбачає застосування не лише рішень ЄСПЛ щодо України, а й щодо усіх держав Ради Європи.

Така особливість практики ЄСПЛ обумовлюється erga omnes («для науки всім») характером його рішень, що виявляється в обов'язковості принципів розв'язання певного питання, яке хоч і стосується іноземної держави, проте є можливістю застосування для розв'язання аналогічної проблеми в Україні. Такий підхід також відповідає принципу правової визначеності, оскільки в такому разі варіант розв'язання певної проблеми може бути прогнозованим та передбачуваним.

О.В. Колісник зазначає, що під час здійснення судочинства національні суди мають посилатися на висновки ЄСПЛ як на безпосереднє джерело права. Вони мають не тільки керуватися формальним тлумаченням норм права, а й дотримуватися притаманної рішенням ЄСПЛ ідеї справедливості та гуманності і втілювати її у свої рішення [4, 48].

Р.С. Мельник наголошує, що невідповідність рішення адміністративного суду про заборону приватній особі реалізовувати право на свободу мирного зібрання практиці ЄСПЛ є підставою для визнання його неправомірним та, як наслідок, його скасування. До того ж, враховуючи відсутність спеціального Закону «Про мирні зібрання», аналіз практики ЄСПЛ є необхідним кроком на шляху до доопрацювання та ухвалення зазначеного закону [5, 35].

Метою даної статті є аналіз проекту Закону України «Про гарантії свободи мирних зібрань» та альтернативного проекту Закону України «Про гарантії свободи мирних зібрань» на відповідність міжнародно-правовим актам та рішенням ЄСПЛ, виявлення проблемних питань та надання практичних рекомендацій їх вирішення.

Результати дослідження. Перші два рішення ЄСПЛ, що стосуються порушення права на мирні зібрання в Україні, з'явилися в 2013 році – «Веренцов проти України» та «Шмушкович проти України». Основоположними висновками цих рішень є неможливість встановлення відповідальності за порушення порядку та організації проведення мирних зібрань за відсутності їх чіткого законодавчого регулювання та відповідно необхідність прийняття спеціального закону, який має врегулювати проведення таких зібрань.

Так, у справі «Веренцов проти України» заявник поскаржився, що його право на свободу мирних зібрань було обмежено, а його арешт на три доби – необґрунтованим. У п. 55 вказаного рішення зазначається, що парламентом України і досі не було введено в дію жодного закону, який би регулював проведення мирних демонстрацій, хоча Конституція України вимагає, щоб такий порядок було встановлено законом. У продовження цієї тези ЄСПЛ у п. 95 аналізованого рішення наголошує на невідкладній необхідності заповнення законодавчої прогалини щодо регулювання свободи мирних зібрань та реформування законодавства й адміністративної практики України для приведення їх у відповідність із висновками ЄСПЛ та вимогами конвенції [6].

Аналогічними є рішення ЄСПЛ у справі «Шмушкович проти України», де ЄСПЛ застосовано висновки зі справи «Веренцов проти України», зважаючи на ідентичну нормативно-правову базу та схожі доводи сторін. До даного рішення ЄСПЛ було оприлюднено окрему думку судді Станіслава Шевчука, в якій зазначено, що свобода на мирні зібрання не може залежати від ухвалення спеціального закону, висловлено занепокоєння тим, що «деякі політичні сили України можуть скористатися вказаними висновками ЄСПЛ для запровадження такого регулювання свободи зібрань, що може призвести до нищівних результатів для громадянського суспільства та демократичних процесів в Україні» [7].

У 2015 році на розгляд Верховної Ради України було внесено проект Закону «Про гарантії свободи мирних зібрань» № 3587 та альтернативний проект Закону «Про гарантії свободи мирних зібрань» № 3587-1.

Найактуальнішим питанням законодавчого регулювання є завчасне сповіщення про проведення зібрання. Р.С. Мельник зазначає, що хоча така вимога де-факто є обмеженням права на свободу зібрань, проте є виправданою передумовою виконання державою своїх позитивних зобов'язань у сфері реалізації свободи зібрань, а саме охорони громадського порядку, громадської безпеки, захисту прав та інтересів інших осіб [5, 54].

Питання строку завчасного сповіщення є дискусійним. Так, у рішенні ЄСПЛ «Веренцов проти України» вказується, що «строк завчасного сповіщення не повинен бути надто тривалим (зазвичай не більше кількох днів), але при цьому слід передбачити достатньо часу до заявленої дати проведення зібрання для того, щоб відповідні державні органи могли запланувати та підготуватись до заходу (залучити представників поліції, змонтувати обладнання тощо), а також для того, щоб регуляторний орган міг надати офіційну відповідь повідомлення або подати термінову апеляцію до будь-якого трибуналу або суду у разі оспорування в суді законності будь-якого з накладених обмежень» [6].

У вище вказаному проекті закону № 3587 визначено, що організатор мирного зібрання письмово повідомляє про намір проведення мирного зібрання відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування не пізніше як за сорок вісім годин до його початку [8].

Водночас у проекті закону № 3587-1 передбачено повідомлення про проведення зібрання адміністративних органів лише в тому випадку, коли організатор зібрання вважає за необхідне забезпечити безпеку учасників зібрання [9].

Ми погоджуємось з думкою М.І. Смоковича, який зазначає, що у разі прийняття закону, що містить такі норми, виникають сумніви щодо його конституційності. Оскільки, Конституційний Суд України (далі – КСУ) у рішенні про завчасне сповіщення про мирні зібрання встановив, що визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання, а оскільки рішення КСУ про офіційне тлумачення норм Конституції України є додатком до неї, то норми про завчасне сповіщення про проведення мирного зібрання мають відповідати вказаному рішенню КСУ [10, 24].

З огляду на викладене, можна дійти висновку, що законодавчо має бути передбачено строк завчасного сповіщення про проведення мирного зібрання, однак він має бути обумовлений особливостями конкретного зібрання.

Слушною вбачається думка М.І. Смоковича щодо неможливості однакового та абсолютного мінімального строку для всіх мирних зібрань. Науковцем запропоновано встановити диференційований строк для завчасного сповіщення про мирне зібрання відповідно до чисельності осіб, які планують брати участь у заході [10, 24].

Потребує уточнення також і питання визначення органу, який має бути повідомлений про проведення зібрання. В обох проектах закону передбачається положення про можливість повідомлення «органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування», що, на нашу думку, є нечітким та потребує від організаторів додаткового з'ясування, кому конкретно має бути надіслано повідомлення. З метою уникнення невизначеності та конфлікту компетенцій, ми пропонуємо зобов'язати організатора зібрання подати повідомлення до найближчого територіального органу виконавчої влади за місцем проведення запланованого зібрання.

Право на свободу мирних зібрань не є абсолютним, у зв'язку з цим передбачається можливість його обмеження, що допоможе встановити рівновагу між правами особи та більш широким колом інтересів членів демократичного суспільства. Тому важливим є питання законодавчого регулювання обмеження реалізації свободи на мирні зібрання.

Такі обмеження передбачені ч. 2 ст. 39 Конституції України лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1].

Обмеження на свободу мирних зібрань також встановлено в ч. 2 ст. 11 Конвенції. Такі обмеження можуть мати місце лише у наступних випадках: по-перше, встановлені законом, по-друге, є необхідними у демократичному суспільстві, і по-третє, мають законну мету, зокрема, застосовуються в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або захисту прав та свобод інших осіб. До того ж, ч. 2 ст. 11 Конвенції не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, які входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави [11].

Слід зазначити, що в обох проектах закону існує невідповідність переліку підстав для обмеження зібрання, визначених Конституцією України, оскільки він є дещо розширеним. Так, досліджувані акти передбачають обмеження свободи зібрання залежно від мети зібрання.

У проекті Закону № 3587 серед підстав обмеження зазначено, що «мета зборів полягає в ліквідації незалежності України, насильницькій зміні конституційного ладу, зміні території або державного кордону України, захоплення державних або громадських будівель чи споруд, що перешкоджають діяльності Збройних сил України або військових частин» [8].

У проекті Закону № 3587-1 – «метою зібрання є: ліквідація незалежності України, зменшення меж території або звуження державного кордону України» [9].

Варто наголосити, що запропоновані в зазначеному проекті обмеження не відповідають не лише положенням Основного закону, а й міжнародним стандартам свободи мирних зібрань. У справі «Станков та об'єднана організація Македонії «Ілїнден» проти Болгарії» ЄСПЛ роз'яснює: «те, що група осіб закликає до автономії або навіть пропонує відокремлення частини території країни, вимагаючи таким чином фундаментальних конституційних та територіальних змін, не може автоматично виправдовувати заборону на її зібрання. Вимога щодо територіальних змін у висловленнях та на демонстраціях автоматично не створює загрозу територіальній цілісності країни та національній безпеці... Заходи превентивного характеру щодо придушення свободи зібрань та вираження поглядів у випадках, що не стосуються підбурювання до вчинення насильства або відмови від демократичних принципів – якими б шокуючими або неприйнятними певні погляди або слова, що використовуються, не здавалися владі, й якими б незаконними не були б вимоги – роблять погану послугу демократії та часто ставлять її під загрозу. У демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, політичним ідеям, що оспорожують існуючий порядок, реалізація яких здійснюється мирними засобами, має надаватися належна можливість їх вираження шляхом реалізації права на свободу зібрань, як і іншими законними способами» [12].

Вважаємо, що норми, які стосуються обмеження свободи зібрань не можуть бути ширшими за норми Основного закону, а також мають бути приведені у відповідність ст. 39 Конституції України. Дане твердження знаходить своє відображення і у висновках Венеціанської комісії [13], яка підкреслює дозволеність тільки необхідного та співмірного втручання, а також можливість нормативного регулювання зібрань лише в питаннях часу, місця і способу їх проведення.

Визначення чіткого, вичерпного та такого, що не суперечить Конституції України та міжнародним стандартам переліку підстав обмеження мирного зібрання має позитивно вплинути на судову практику у досліджуваній сфері. Наразі суди найчастіше обмежують свободу зібрань з наступних

підстав: органи правопорядку не зможуть забезпечити громадський порядок під час зібрання; водночас і у тому ж місці відбудеться інше зібрання (контрзібрання); існує велика ймовірність порушення громадського порядку під час зібрання; порушено термін подання повідомлення про проведення зібрання; зібрання планується провести під час візиту іноземних делегацій, що на думку Міністерства закордонних справ, може загрожувати національній безпеці. До того ж, при розгляді справ щодо обмеження мирних зібрань є випадки застосування норм Порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, що був затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 р. «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». Даний нормативно-правовий акт не підлягає застосуванню з огляду на його суперечність Конституції України, а також виходячи з інформаційної довідки Вищого адміністративного суду України від 1 квітня 2012 року, в якій зазначається, що суди під час вирішення таких справ не повинні застосовувати положення зазначеного Указу 1988 року щодо процедури отримання дозволу.

Очевидним є те, що існуюча судова практика суперечить як принципам судочинства, так і духу та змісту рішень ЄСПЛ, а тому необхідність прийняття спеціального закону існує і для формування єдиної та усталеної судової практики у сфері свободи зібрань.

Аналізуючи норми ст. 280 КАС України можна побачити, що КАС України встановлює спеціальні скорочені строки для розгляду адміністративними судами першої інстанції справ про обмеження свободи зібрань. Також встановлено скорочений строк подання апеляційної скарги на вказані рішення, а саме апеляційна скарга на рішення адміністративного суду про встановлення обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань подається не пізніше дня, наступного за днем його проголошення [3]. Однак під час проведення повного судового розгляду протягом такого короткого часу можуть виникнути практичні труднощі, тому вбачається доцільним дозволити апеляційним судам ухвалювати тимчасові рішення (наприклад, через тимчасові розпорядження або шляхом зміни обмеження, прийнятих судом першої інстанції).

Зазначений перелік проблем не є вичерпним. Так, наприклад, потребує законодавчого врегулювання питання щодо віку організатора мирного зібрання, в якому, на нашу думку, не може бути обмежень.

Висновки. Отже, проведеним дослідженням встановлено нагальну необхідність прийняття спеціального закону, який регулюватиме порядок організації та проведення мирних зібрань відповідно до європейських принципів та стандартів.

Першочерговим є врегулювання питання строку сповіщення про проведення мирного зібрання. Враховуючи положення рішення КСУ та ЄСПЛ, виявлено неможливість встановлення однакового строку завчасного сповіщення про зібрання для всіх зібрань. Пропонується встановити такий строк відповідно до особливостей конкретних зібрань, а саме місця, часу, кількості тощо.

З метою усунення невизначеності при поданні повідомлення про проведення мирного зібрання, пропонується чітко визначити орган, який буде наділений компетенцією реєструвати повідомлення про проведення мирного зібрання, а саме найближчий територіальний орган виконавчої влади за місцем проведення запланованого зібрання.

Також важливим є встановлення законодавчого вичерпного переліку підстав обмеження свободи зібрань, який ґрунтуватиметься на нормах Конституції України, що передбачає обмеження лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Розширення цього переліку підстав є недопустимим. У дослідженні також визначено, що такі обмеження можуть встановлюватися лише щодо місця, часу, способу зібрання та бути необхідними і співмірними.

У дослідженні обґрунтовується необхідність внесення змін до КАС України, зокрема, в частині гарантування захисту порушеного права на свободу зібрання шляхом встановлення можливості винесення тимчасових рішень під час судового розгляду.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. // ВВР України. 2006. № 30. С. 260.
3. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, № 37.
4. Колісник О.В. Удосконалення здійснення судочинства в Україні в контексті практики Європейського суду з прав людини // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Чернівці, 2008. С. 46–51.

5. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. К., 2015. 168 с.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_945, § 52.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шмушкович проти України» від 14 листопада 2013 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_990, §. 41. 72
8. Проект Закону «Про гарантії свободи мирних зібрань» № 3587. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57310
9. Проект Закону «Про гарантії свободи мирних зібрань» № 3587-1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57396
10. Смокович М. Право на свободу мирних зібрань: реалії та перспективи в Україні / М. Смокович // Юридична Україна. 2013. № 8. С. 22–29.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. 1998. № 13 / № 32. С. 270.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Станков та Об'єднана організація Македонії «Ілінден» проти Болгарії» від 2 жовтня 2001 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-59689\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\).
13. Спільний висновок Венеціанської комісії на два законопроекти про гарантії свободи мирних зібрань від 18 жовтня 2016 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/VC_PA_R.pdf

О ТРЕУГОЛЬНИКЕ ФРЕГЕ В ПАТЕНТОВЕДЕНИИ

Чернявская Е. В.,

старший преподаватель

Киевского института интеллектуальной собственности и права

Национального университета «Одесская юридическая академия»

Статья посвящена проблеме невідповідності термінології, що використана в підзаконних нормативних актах, що регулюють складання та експертизу заявок на винаходи та корисні моделі, принципам семиотики (особливо поняттям про ім'я, денотат і концепт). Наведені приклади такої невідповідності і наданий варіант трикутника Фреге, який відповідає потребам патентознавства. У висновках запропоновано скласти й видати навчальний посібник з основ практичної семиотики для винахідників і патентознавців.

Статья посвящена проблеме несоответствия терминологии, которая использована в подзаконных актах, регламентирующих составление и экспертизу заявок на изобретения и полезные модели, принципам семиотики (особенно понятиям об имени, денотате и концепте). Приведены примеры такого несоответствия и дан вариант треугольника Фреге, адекватный нуждам патентоведения. В заключение предложено подготовить и опубликовать учебное пособие по основам практической семиотики для изобретателей и патентоведов.

This article dedicated to the problem of mismatch of terminology, that is used in subordinate acts, regulating preparation and examination of patent applications for inventions and utility models to the principles of semiotics (especially to definitions of terms such as name, denotation and concept). Samples of such mismatch and a variant of Frege's triangle adequate to patent science demands are given. As a result, it is proposed to prepare and publish such manual contained description and explanation of practical semiotics principles, that will be destined for inventors and patent engineers.

Ключові слова: практична семиотика, трикутник Фреге, патентознавство, винаходи, корисні моделі, ім'я, денотат, концепт.

Постановка задачі. Подготовка и экспертиза заявок на выдачу патентов на изобретения и полезные модели основана на использовании таких **знаковых систем**, как естественные и искусственные языки и искусственные образы.

Примерами естественных языков могут служить английский, испанский, китайский, немецкий, русский, суахили, украинский, французский, хинди и т.д.

Примерами искусственных языков могут служить арифметическая, алгебраическая и иная математическая символика, начертательная геометрия и основанная на ней инженерная графика, химическая символика и номенклатура, символика формальной логики и т.д.

Примерами допустимых в патентном деле искусственных образов могут служить фотографии, рентгенограммы, аудио- и видеозаписи, а иногда даже сделанные от руки рисунки.

Множество разнообразных знаков, используемых в таких системах, и сами эти системы давно стали объектами исследования в общей теории знаков, именуемой **семиотика**, или реже **семиология** (от др.-греч. *σημειον* = знак).

Один из основателей семиотики Ф. де Соссюр определил её как науку, изучающую жизнь знаков в рамках жизни общества [1]. Иначе говоря, он сделал акцент на практике словоупотребления, поскольку по основной профессии был языковедом.

Однако из сказанного выше ясно, что знаками следует считать любые материальные средства записи, хранения, обработки и передачи информации об обозначенных объектах. Поэтому желательно, чтобы участники процессов общения в любых областях человеческой деятельности имели одинаковый базисный минимум семиотических познаний и учитывали его в повседневной работе.

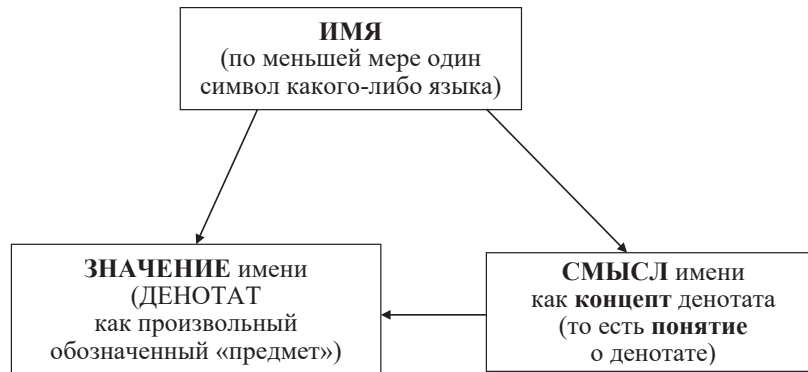
Соответственно, задачей исследования было определение такого минимума применительно к патентоведению.

Анализ известных исследований. Современное состояние семиотики раскрыто в ряде монографий и обзорных публикаций [2; 3; 4]. Известны и более специальные труды, рассматривающие, например, абстрактно-логические аспекты теории знаков [5, 6].

К сожалению, публикации, непосредственно раскрывающие применение семиотических знаний в патентоведении, практически отсутствуют.

Однако из истории семиотики известна такая теоретическая схема, которая полезна для всех участников процессов патентования и применения патентованных объектов.

Эту схему принято называть «треугольник Фреге» по фамилии предложившего её ещё в 1892 году немецкого математика, логика и философа Готлоба Фреге [7] или «семиотический треугольник». В вершины исходного треугольника были включены:

Узким специалистам важно знать, что компоненты этого треугольника относительно независимы. Действительно:

- в Природе реально существует бесконечное множество ещё не открытых наукой безымянных, а потому только потенциальных денотатов, стоит лишь заглянуть за атмосферу Земли или в микромир (особенно – в мир микроорганизмов);

- в Социуме существуют и по мере создания всё более изощрённых литературных опусов в стиле «fantasy» прирастают в количестве имена несуществующих (и обычно неосуществимых) денотатов, например, панацея (то есть лекарство от всех болезней), кентавр, циклоп, гекатонхейр, гном, дракон, оборотень, вурдалак, Хозяйка медной горы, Дед Мороз, абсолютно честный банкир, мюонный бластер, глюонный двигатель и так далее;

- с конца XX века в фондах патентной документации ежегодно в виде формул подавляющего большинства изобретений и формул многих полезных моделей появляются сотни тысяч понятий об объектах техники, которые существуют только в воображении своих создателей и никогда и нигде не будут воплощены в натуре.

Иначе говоря, треугольник может вырождаться в три «одноугольника»:

- <множество реально сущих **потенциальных денотатов**, которым не присвоены имена и о которых мы не имеем понятия, ибо они пока не открыты наукой>;

- <множество **символов, придуманных про запас** как возможные имена чего-нибудь>;

- <множество **выдуманных концептов**, которые не связаны с денотатами и именами>.

Однако на практике мы чаще имеем дело с двухместными «обломками» треугольника Фреге, которые отражают определённые этапы познания или активного изменения окружающего нас мира. Практически полезными примерами могут служить такие пары:

- <реальный **денотат** ← **имя**> без понятия о денотате, что характерно для остенсивных (то есть указательных) определений типа: «Смотрите, это **слон** (это **красный** цвет, этот столб **выше** дома и т.д.)», или «Послушайте, это **песня соловья** (**грохот камнепада, шелест листвы**) и т.д.)», или «Потрогайте, это **тёплое** (**мягкое, липкое**) и т.д.», или «Понюхайте, это запах **лимона** (**мяты, бензола**) и т.д.», или «Попробуйте, это **сладкое** (**кислое, терпкое**) и т.д.».

- <**концепт** денотата ← **имя**> при отсутствии реального денотата, что характерно для уже упомянутых нереализованных изобретений и полезных моделей и для всех фантастических субъектов типа Бабы Яги и объектов типа избушки на курьих ножках.

Узким специалистам также важно знать, что все компоненты этого треугольника материальны в том смысле, что допускают их восприятие органами чувств людей и животных и сенсорами ЭВМ. Для этого достаточно, чтобы каждый отдельный знак был представлен либо порцией вещества (например, типографской краски) или порцией энергии (например, звуковым импульсом в живой речи, электрическим или магнитным зарядом и т.д.).

Цель работы состоит в том, чтобы модифицировать семиотический треугольник под нужды патентного дела и показать на примерах, что он и сейчас является прекрасным средством систематизации разнородных знаний и инструментом логического анализа информации при подготовке патентных заявок и защите патентных притязаний в ходе патентной экспертизы и судебных разбирательств.

Основные результаты работы заключаются в следующем. Приведенный выше вариант треугольника Фреге отличается от первоисточника XIX века стрелками, которые символизируют активную роль людей в присвоении имён объектам преимущественно естественнонаучного исследования и в построении понятий о них.

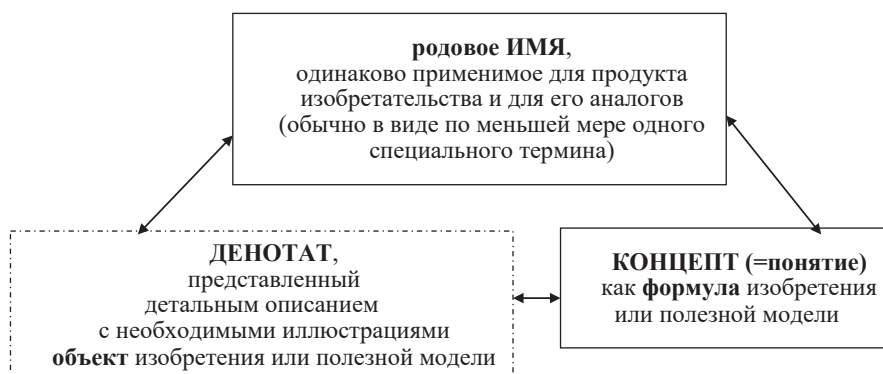
Действительно, естествоиспытатели начинают свои труды с присвоения обозначающих имён впервые открытым наблюдаемым вещественным телам, энергетическим физическим полям и явлениям Природы. С точки зрения логики каждое такое присвоение имени обычно является вышеупомянутым остенсивным определением. После такого явного **обозначения** тела, поля и явления в целом и их отдельные признаки приобретают статус денотатов, то есть **обозначенных** объектов.

Затем по мере познания денотатов возникают понятия о них, которые в сознании людей оказываются «привязаны» к ранее введенным именам. В свою очередь понятия служат логическими каркасами (фреймами) для построения всё более подробных описаний объектов научных исследований.

Однако такие продукты технического творчества, как изобретения и полезные модели, поступают на исследование к патентоведом (в частности, патентным поверенным, которые оказывают помощь изобретателям в подготовке патентных заявок, и к экспертам патентных ведомств) не в виде материальных технических объектов, а в виде описаний и, при необходимости, иллюстраций. Так происходит даже тогда, когда изобретатели располагают материальными экспериментальными образцами сотворённых ими устройств, веществ, штаммов микроорганизмов, технологических линий для экспериментирования со способами и т.д.

Иначе говоря, потенциальными денотатами в рамках патентоведения служат не материальные объекты техники, а их **информационные модели**, полнота и точность которых зависят от уровня компетентности изобретателей и степени разработки технической и/или технологической документации.

По ходу исследования возможно неоднократное дополнение и/или уточнение каждого из компонентов семиотического треугольника новыми данными, что проиллюстрировано ниже двунаправленными стрелками. В итоге уточнённый треугольник Фреге должен приобрести такой вид.

Рассмотрим компоненты этой схемы более детально, начиная с денотатов в виде упомянутых информационных моделей иногда реальных, а чаще – лишь воображаемых новых объектов техники. Одним из препятствий в обеспечении полноты и точности таких моделей является подсознательное смешивание объективной реальности и наших мыслей о ней.

Действительно, каждый из нас интуитивно понимает, что реальные объекты и их описания или изображения – далеко не одно и то же. Поэтому мы уверены, что описание состава халвы, сколько его ни читай, не сделает жизнь сладкой, что чертежом или фотографией молотка гвоздь не забьёшь и что описанием конденсации влаги из воздуха порцию реальной воды не получишь.

Иначе говоря, мы интуитивно чувствуем (хотя не всегда можем чётко выразить) принципиальное различие:

– во-первых, между взятыми в целом материальными объектами: *реальной халвой*, *реальным молотком*, *реальным процессом водосбора* – и их собираТЕЛЬНЫМИ именами «халва», «молоток», «водосбор»,

– во-вторых, между отдельными **признаками** материальных объектов, например: **цветом**, **вкусом** и **ингредиентами** халвы и их **количеством** в ней; **назначением** (слесарный, столярный, сапожный, геологический и т.д. молоток), **детальными** молотка и жёсткими **связями** между ними; активными действиями (**операциями**) и **порядком** их выполнения в технологическом процессе водосбора – и **знаками** выбранных признаков, которыми обычно служат нарицательные имена или искусственные образы (включая условные пиктограммы деталей и блоков разнообразных устройств).

Однако это интуитивное различие денотатов как таковых и имён денотатов куда-то исчезает при чтении правил составления и правил рассмотрения заявок на изобретения и полезные модели, которые действуют в Украине и других странах (поскольку такие правила «методологи» патентной экспертизы успешно переписывают друг у друга). Например, в этих правилах встречаются:

- во-первых, такие словосочетания, как «признак(и) изобретения (полезной модели)», «наличие существенных признаков заявленного объекта в формуле изобретения (полезной модели)», «признаки, выраженные общим понятием» и т.п.;

- во-вторых, запрет указывать в формулах изобретений (полезных моделей) «вместо признаков заявленного объекта только данные о его эксплуатационных показателях и потребительских свойствах или эффектах и явлениях, наблюдаемых при осуществлении и/или использовании» (этого объекта);

- в-третьих, требования **«редактировать»** признаки изобретения (полезных моделей) таким образом, чтобы их совокупность обеспечивала получение заявленного технического результата;

- в-четвёртых, отождествление терминов как имён признаков и понятий, которые соответствуют этим именам, но хранятся в головах носителей соответствующего языка и в справочных изданиях.

Эти и многие другие примеры свидетельствуют о том, что составители упомянутых правил незаметно для самих себя привносят в их тексты бытовые представления об изобретательстве и патентной экспертизе.

Для исправления такого положения дел начнём с научного определения термина «признак». Из соответствующей статьи [9] известно, что термин «признак» – логическая категория, определяемая как любое нечто, пригодное для установления **сходства** или **различия** по меньшей мере двух объектов исследования.

Иначе говоря, признаки можно выявить только операционально в результате анализа (то есть реального или мысленного разложения) по меньшей мере двух объектов исследования и сопоставления полученных результатов.

Признаки могут относиться:

а) к **сущности исследуемых объектов**, в том числе:

- к их **составу**, то есть к перечню частей, выделенных при анализе;
- к их **структуре** (внутреннему строению), то есть к взаимосвязям между частями;
- к **параметрам частей** (например, массе, размерам, концентрации, механическим, электрическим, магнитным и иным характеристикам);
- к параметрам взаимосвязей между частями;

б) к **исследуемым объектам** как **явлениям**, то есть к наблюдаемым органами чувств или с помощью приборов свойствам этих объектов и их частей, и в том числе к вышеупомянутым **эксплуатационным показателям** и **потребительским свойствам** объектов изобретений или полезных моделей.

В разных отраслях техники оценочные признаки такого типа обозначают специфическими родовыми терминами, например,

- **техничко-экономические показатели** – в машино- и приборостроении, металлургии и химической промышленности,

- **показания** и **противопоказания** для использования – применительно к лекарственным средствам в фармацевтике;

- **медико-технические показатели** – применительно к медицинским материалам и диагностическому или лечебному оборудованию;

- **тактико-технические характеристики** – применительно к средствам вооружения.

Из всего сказанного выше должно быть ясно, что **признаки** как таковые и **знаки**, которые использованы для представления признаков в мышлении и источниках информации, далеко не одно и то же;

- что в описания и формулы изобретений и полезных моделей могут быть включены и в любых рассуждениях изобретателей и патентоведов могут фигурировать только **знаки** – **имена** признаков, но не признаки как таковые, будь они хоть трижды существенными;

- что поэтому нельзя **«редактировать признаки»**, но вполне возможно редактировать **имена признаков**, перемещаясь по лестнице родовидовых отношений между терминами;

- что слова-термины не есть понятия (в чём нетрудно дополнительно убедиться путём просмотра записей слов 磨料 **móliào** по-китайски, **zımpara** по-турецки, **Schleifmittel** по-немецки и **grinding material** по-английски, которые обозначают «абразив», но даже не намекают на понятие об абразивных материалах тем, кто не знает указанных языков);

- что качество концептов, то есть формул изобретений и полезных моделей, построенных на основе описаний соответствующих объектов техники, будет тем выше, чем полнее и точнее будут подготовлены изобретателями исходные описания.

Выводы из сказанного просты:

- во-первых, целесообразно критически пересмотреть подзаконные акты, регламентирующие подготовку и экспертизу патентных заявок, и привести их в соответствие с принципами семиотики;
- во-вторых, в дальнейшем желательно подготовить и опубликовать учебное пособие по практической семиотике для изобретателей и патентоведов.

Литература:

1. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., 1977. 305 с.
2. Степанов Ю.С. Семиотика: Антология. М., 2001. 700 с.
3. Агеев В. Семиотика. М., 2002. 254 с.
4. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. М., 2003. 352 с.
5. Зиновьев А.И. Об основах абстрактной теории знаков. М., 1963. 267 с.
6. Карнап Р. Значение и необходимость: Исследование по семантике и модальной логике. М., 1959. 202 с.
7. Gottlob Frege. Über Sinn und Bedeutung // Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. 1892, № 100, S. 25–50; (перевод на русский язык см. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. 2007, № 5. С. 68).
8. Бирюков Б.В. Теория смысла Готлоба Фреге. – В кн.: «Применение логики в науке и технике». М., 1960.
9. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Изд. 2-е. М., 1975.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПАТЕНТНОГО ПОВІРЕНОГО

Чомахашвілі О. Ш.,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач сектору комерційних позначень відділу промислової власності

Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України

Статтю присвячено дослідженню правового статусу патентного повіреного. Окреслено кваліфікаційні вимоги, які висуваються до патентних повірених. Розглянута процедура атестації патентних повірених. Наведені та проаналізовані статистичні дані в сфері діяльності патентних повірених. Приділено увагу кількісному розподілу діяльності патентних повірених в Україні. Зроблені висновки та прогнози. Окреслені перспективні напрямки діяльності патентних повірених. Вивчено основні права та обов'язки патентних повірених. Охарактеризовані функції діяльності патентного повіреного щодо набуття, здійснення та охорони прав на винахід.

Статья посвящена исследованию правового статуса патентного поверенного. Определены квалификационные требования, которые предъявляют к патентным поверенным. Рассмотрена процедура аттестации патентных поверенных. Приведены и проанализированы статистические данные в сфере деятельности патентных поверенных. Уделено внимание количественному распределению деятельности патентных поверенных в Украине. Сделаны выводы и прогнозы. Указаны перспективные направления деятельности патентных поверенных.

Изучены основные права и обязанности патентных поверенных. Охарактеризованы функции деятельности патентного поверенного по приобретению, осуществлению и защите прав на изобретение.

The article is devoted to the study of the legal status of a patent attorney. Qualification requirements for patent attorneys are outlined. The procedure of attestation of patent attorneys is considered. The statistical data in the field of patent attorneys are presented and analyzed. Attention was paid to the quantitative distribution of patent attorneys in Ukraine. Conclusions and forecasts are made. The prospective directions of activity of patent attorneys are outlined. The basic rights and duties of patent attorneys are studied. The functions of the activity of the patent attorney in relation to the acquisition, implementation and protection of the rights to the invention are characterized.

Ключові слова: представництво, повірені, патенти, винаходи, захист.

Актуальність дослідження. Як зазначає Г.З. Огнев'юк складність процедури отримання прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні і в зарубіжних країнах спонукає заявників користуватися послугами патентного повіреного. Обізнаність такого представника в питаннях охорони і використання об'єктів промислової власності також стає у нагоді суб'єктам права інтелектуальної власності під час укладання цивільно-правових договорів та у процесі захисту порушених прав. У деяких країнах світу, таких як Велика Британія, Японія, Швейцарія, історія розвитку інституту патентних повірених налічує понад 100 років. Дані чинники спричинили поширення і на теренах України такої тенденції, що набуття, використання і захист прав інтелектуальної власності здійснюється, переважно, через патентних повірених, а їх число в Україні невпинно зростає. Відтак патентні повірені безпосередньо залучені до процесу правової охорони результатів інтелектуальної діяльності [1].

Так, представники промислової власності займаються всіма питаннями у своїй сфері в межах, визначених їх національними законами, і в першу чергу наступними трьома питаннями: 1) поданням і веденням діловодства за заявками на патенти на винаходи (і корисні моделі, де вони існують), товарні знаки і промислові зразки, а також підтриманням їх реєстрації; 2) консультаціями з питань, що відносяться до прав промислової власності, включаючи недобросовісну конкуренцію, ліцензування, ноу-хау і передавання технологій; 3) судовими позовами з усіх сфер промислової власності [2, с. 486].

Метою статті є розкрити значення інституту патентних повірених для розвитку системи охорони інтелектуальної власності та визначити правовий статус патентних повірених, тобто права та обов'язки.

Проблеми права інтелектуальної власності як правового інституту, а також правовий статус його учасників, зокрема і патентних повірених, досліджували науковці та практики І.І. Дахно, В.А. Жаров, В.М. Капіца, О.А. Підпригора, О.О. Підпригора, Г.З. Огнев'юк, О.Д. Святоцький, А.П. Сергєєв, Р.Б. Шишка та інші.

Важливим питанням є вимоги до підготовки патентного повіреного. Професія патентного повіреного вимагає комбінації навичок і знань, які не завжди наявні у випускників університетів. Оскільки патенти за своєю природою відносяться до нової технології, що часто перебуває на передовому рубежу наукових досліджень, необхідно, щоб патентознавець добре розбирався у відповідній технічній сфері [2, с. 506]. Отже, є істотною умовою технічна освіта патентного повіреного. Також важливою передумовою ефективною та успішної роботи є грамотність представника. Безумовно, необхідно вміти розуміти стиль викладення юридичної інформації. Для цього не завжди є необхідність здобувати вищу юридичну освіту, але треба володіти навичками правового аналізу та тлумачення патентних домагань. Також є низка вимог до особистості патентного повіреного. Адже це робота з широким колом третіх осіб. Тому не останню роль відіграють особисті якості представника.

Розглянемо кваліфікаційні вимоги до представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених):

1. Бути громадянином України.
2. Мати постійне місце проживання.
3. Не бути співробітником у сфері органів державної системи охорони інтелектуальної власності.
4. Мати повну вищу освіту та повну вищу освіту в сфері охорони інтелектуальної власності, що підтверджується копіями відповідних дипломів державного зразка.
5. Не менше ніж 5 років практичної роботи в сфері охорони інтелектуальної власності, що підтверджується відповідними документами.

Атестація представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених). Розглянемо на прикладі 2016 року.

Протягом 2016 року до Державної служби інтелектуальної власності (на сьогодні ліквідована, повноваження здійснює Міністерство економічного розвитку та торгівлі України) надійшло 25 заяв на атестацію від кандидатів у патентні повірені, одним з яких, який уже має статус патентного повіреного, було подано заяву на відкриття додаткової спеціалізації. За результатами розгляду наданих документів до складання кваліфікаційних екзаменів та атестації Атестаційною комісією були допущені 24 кандидати. Відповідно до Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10.08.1994 № 545 (зі змінами), кваліфікаційні екзамени є складовою процедури атестації патентних повірених і обов'язкові для атестації кандидата як патентного повіреного за всіма або кількома заявленими ним спеціалізаціями майбутньої діяльності. Кваліфікаційні екзамени кандидатів у патентні повірені були проведені у визначеному Державною службою інтелектуальної власності вищому навчальному закладі – Інституті інтелектуальної власності Національного університету «Одеська юридична академія» в м. Києві. Цей навчальний заклад має ліцензію на провадження освітньої діяльності, пов'язаної з підготовкою та підвищенням кваліфікації фахівців за спеціальністю «Інтелектуальна власність», та відповідну матеріально-технічну базу для проведення таких кваліфікаційних екзаменів. За результатами співбесіди з кандидатами у патентні повірені, проведеної Атестаційною комісією Державної служби інтелектуальної власності 16 грудня 2016 року, та з урахуванням результатів кваліфікаційних екзаменів 20 осіб були атестовані як представники у справах інтелектуальної власності (патентні повірені) і внесені до Державного реєстру представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених).

Як слушно зауважує Г.З. Огнев'юк на відміну від загального представництва професійне представництво в справах інтелектуальної власності проходить дозаявочну підготовчу стадію. На цій стадії патентним повіреним здійснюються завдання з консультування довірителя щодо обрання доцільної у такому випадку форми правової охорони об'єкта інтелектуальної власності, проводяться патентні дослідження. У деяких випадках дозаявочна стадія характеризується вчиненням низки правочинів, зокрема укладання договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, укладання угоди про конфіденційність тощо.

Патентні повірені отримують право на здійснення представництва на професійній основі відносно окремих чи всіх об'єктів інтелектуальної власності. Особливостями діяльності патентного повіреного з охорони прав на винаходи є складання формули й опису винаходу, що за змістом полягає в наданні технічним умовам правової форми. Відносно промислових зразків завданням патентного повіреного є втілення ідеї, запропонованої заявником, у формалізований письмовий документ – заявку, з урахуванням усіх вимог до її оформлення [1].

У випадку запатентованого винаходу патентне законодавство гарантує, що відомості, які стали відомі суспільству в зв'язку з патентуванням винаходу, не можуть бути використані для виробництва

тощо без дозволу власника запатентованого винаходу, тому опублікування винаходу, який запатентовано, звичайно не становить ніякого ризику для власника патенту [2, с. 487].

Відповідно до Відомостей Державного реєстру представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) станом на 19.01.2018 зареєстровано 401 представника, які надають послуги у сфері охорони прав інтелектуальної власності. При цьому представників, які зареєстровані і відповідно працюють у місті Києві, – 325 осіб (з них діяльність одного представника призупинена та ще одне свідоцтво відізоване). Щодо інших міст і областей склалась така ситуація: у Волинській області зареєстровано одного представника у справах інтелектуальної власності; у Чернівецькій – 1; у Черкаській – 1; у Хмельницькій – 1; у Херсонській – 1; у Харківській – 9; у Полтавській – 7; у Миколаївській – 2; у Львівській – 1; у Луганській – 3; у Івано-Франківській – 1; у Донецькій – 10; у Запорізькій – 6; у Дніпровській – 13; в АР Крим – 6; у місті Севастополі – 4; у Київській – 9 [4].

Постає логічне запитання: у чому причина такого нерівномірного територіального розподілу патентних повірених? Версія перша. У тому, що заявники за необхідності приїжджають до Києва і вже у столиці оформлюють заявки та подають їх до патентного відомства. Версія друга. Сумнівна. В областях немає потреби в послугах патентних повірених. Версія третя. Сумна. Потенційні заявники та більшість населення в областях не знають про охорону прав інтелектуальної власності. Дане питання варте широкого обговорення та подальшого наукового дослідження.

Станом на 1 січня 2018 року (з 1992 року) до державних реєстрів внесений 518 701 охоронний документ на об'єкти промислової власності: 120 731 патент на винаходи; 122 333 патенти на корисні моделі; 36 013 патентів на промислові зразки; 236 469 свідоцтв на знаки для товарів і послуг з урахуванням роздільних реєстрацій; 13 свідоцтв на топографії інтегральних мікросхем; 3112 кваліфікованих зазначень походження товарів; 30 свідоцтв на право використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів [5].

Розглянемо функції патентного повіреного щодо отримання охорони на винахід. Дозаявочний етап. На цьому етапі патентний повірений має допомогти заявнику визначитись з цілою низкою питань: чи слід запитувати патентну охорону на винахід; чи необхідно обговорюване відкриття зберегти у секреті; чи дане відкриття є патентноспроможним; в яких країнах необхідно патентувати об'єкт; чи варто скористатися міжнародною системою патентної охорони чи національними процедурами.

Стадія заявки. Ця стадія починається після подання заявки і заявка вважається поданою, якщо не є відкликаною або відхиленою. Після встановлення дати подання заявки проводиться формальна експертиза та перевірка оплати відповідних зборів. Останньою стадією експертизи є кваліфікована експертиза, або експертиза по суті.

Публікація заявки. Публікація заявки відбувається у відповідному Бюлетені промислової власності. Кожне патентне відомство випускає свій Бюлетень, який є збіркою патентної інформації. Держави здійснюють між собою обмін патентною інформацією.

Оспорювання. Тобто клопотання не заявником про відкликання заявки. Таке клопотання повинно зазначати підстави, за якими заявка має бути відхилена на думку протестуючої сторони. Типовими підставами є те, що заявник не має права на патент за своїм статусом, що винахід суперечить громадському порядку або моралі, чи відноситься до такої сфери техніки, в якій патентування не дозволене, що заявка недостатньо чітко і повно складена, щоб дозволити відтворити цей винахід спеціалісту в даній сфері, що винахід не відповідає вимогам патентоздатності, тобто новизни, винахідницького рівня і промислової застосованості [2, с. 492].

Українське патентне законодавство передбачає, що власник патенту повинен щорічно сплачувати збір за підтримання патенту в силі, тобто правового статусу патенту на винахід.

Важливою сферою діяльності патентного повіреного у період дії патенту є протидія порушенням. Власник патенту має можливість, у випадку порушення його прав, вимагати в судовому порядку прийняття однієї або більше з наступних постанов: 1) щоб порушник припинив свої дії; 2) щоб порушник відшкодував збитки, завдані власнику патенту; 3) щоб порушник був покараний.

Підготовка будь-якого юридичного кроку вимагає консультації і допомоги з боку юристів і технічних спеціалістів. Це ж потрібно і для захисту. Це ж буде необхідно обом сторонам і при судовому розгляді [2, с. 495].

Висновки. Отже, патентний повірений – це особа, яка набула відповідного статусу у встановленому порядку і надає послуги із професійного представництва в сфері інтелектуальної власності на підставі цивільно-правового договору, які полягають у здійсненні від імені фізичних і юридичних осіб дій, пов'язаних із поданням заявок і отриманням охоронних документів на об'єкти промислової власності в Україні, а також їх представництво в органах державної влади, у відносинах з іншими органами, фізичними та юридичними особами.

Права та обов'язки патентного повіреного, що закріплені чинним положенням, є несистемними, не дають повного уявлення про професійний характер послуг, що надаються патентними повіреними.

Перспективною діяльністю патентних повірених є діяльність щодо видачі примусових ліцензій. В Україні ще не існує правозастосовної практики щодо примусового ліцензування, але відповідні правові норми існують.

Примусова ліцензія є ліцензією, що видається юридичній чи фізичній особі за її клопотанням, визначеним державним органом (в Україні – Кабінет Міністрів України), для промислового використання запатентованого винаходу і/або ввезення виробів, що включають запатентований винахід; така ліцензія може бути видана проти волі власника патенту.

Література:

1. Огнев'юк Г.З. Представник у справах інтелектуальної власності (патентний повірений) як суб'єкт цивільно-правових відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Огнев'юк Ганна Зіновівна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2010. 19 с.
2. Основи інтелектуальної власності. Київ: Юридичне видавництво "Ін Юре", 1999. 578 с.
3. Щодо питань атестації представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) : наказ Міністерства освіти і науки України від 25 лип. 2006 р. № 556 // Офіційний вісник України. 2006. № 35. Ст. 210.
4. Відомості Державного реєстру представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) станом на 19.01.2018 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=f7893b58-8060-40ea-8a44-bd8f10dafb7b&title=VidomostiZDerzhavnogoRestruPredstavnikovUSpravakhIntelktualnoiVlasnosti-patentnikhPovirenikh-&isSpecial=true>
5. Статистичні данні Українського інституту інтелектуальної власності [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.uipv.org/ua/vsjogo.html>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТНИКА ПОДАТКУ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО, ВІДМІННЕ ВІД ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Чорна Т. В.,

здобувач кафедри фінансового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті проведено аналіз нормативного закріплення родового визначення платника податку та зроблено компаративний аналіз правового регулювання платника податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки в Україні та інших країнах світу. Виявлено зв'язок між типом платника податку та процедурами його обчислення, нарахування та сплати. Акцент зроблено на наявних недоліках правового регулювання платника по цьому податку в Україні, запропоновано шляхи їх усунення.

В статье проведен анализ нормативного закрепления родового определения налогоплательщика и сделан компаративный анализ правового регулирования плательщика налога на недвижимое имущество, отличное от земельного участка в Украине и других странах мира. Выявлена связь между типом налогоплательщика и процедурами его исчисления, начисления и уплаты. Акцент сделан на имеющихся недостатках правового регулирования плательщика по этому налогу в Украине, предложены пути их устранения.

The article analyzes the normative fixing of the generic definition of the taxpayer and makes a comparative analysis of the legal regulation of the taxpayer for immovable property, different from the land plot in Ukraine and other countries of the world. The connection between the taxpayer type and the procedures for its calculation and payment is revealed. The accent is made on the existing shortcomings of the legal regulation of the payer under this tax in Ukraine, and the ways of their elimination are proposed.

Ключові слова: індивідуальний підприємець, майнове оподаткування, місцевий податок, платник податку, податок на майно, податок на нерухоме майно відмінне від земельної ділянки, податок, фізична особа-підприємець, юридична особа.

Постановка проблеми. При аналізі оподаткування майна, відмінного від земельної ділянки, варто звернути увагу на наявні недоліки у правовому регулюванні окремих елементів правового механізму цього податку, що обумовлене не тільки помилками у визначенні певних аспектів реалізації відносин оподаткування, а й недостатньою правовою регламентацією окремих термінів.

Внаслідок проведення податкової реформи було суттєво змінено і основи майнового оподаткування України загалом, і механізм податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, зокрема. Втім, деякі аспекти нормативного регулювання учасників податкових відносин при реалізації податкового обов'язку, обумовленого появою у їх власності об'єктів нерухомого майна, досі залишаються неврегульованими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти оподаткування нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки, висвітлювались у наукових статтях, монографіях, дисертаційних роботах таких вчених, як І.Є. Криницький, Н.В. Шкільова, О.М. Дахно, Г.С. Романова, В.Ю. Хомутич та інших.

Невирішені частини проблеми. Під час аналізу правового регулювання механізму податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, у наукових публікаціях автори переважно торкаються окремих аспектів його обчислення, сплати та формування і подання податкової звітності. При цьому невирішеними залишаються проблеми нормативного регулювання правового статусу окремих категорій платників даного податку, які, на відміну від України, давно врегульовані в інших країнах світу.

Метою дослідження є аналіз правового регулювання платника податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, з урахуванням проведеної податкової реформи, окреслення основних проблем нормативного закріплення родового та видового його визначення, здійснення порівняння правового закріплення платника цього платежу в Україні та інших країнах світу, формулювання пропозицій з удосконалення чинного податкового законодавства.

Основні результати дослідження. Родове визначення платника податку закріплене у ст. 15 Податкового кодексу України. Так, платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з цим Кодексом [1]. У даному випадку законодавець закріпив одночасно два критерії розмежування платників – вид особи та наявність резидентського статусу.

Принципово інший підхід до закріплення загального (родового) визначення платника податку можна побачити в Податковому кодексі Республіки Азербайджан [2]. У Главі II, що має назву «Платник податку. Податковий агент» фактично перелічено права та обов'язки платників та податкових агентів без надання дефініції платника. Сам термін платника визначається у статті, що закріплює основні терміни (аналог ст. 14 у Податковому кодексі України). При цьому поняття платника дається через визначення поняття «особи». Зокрема встановлено, що платником податків є будь-яка особа, яка зобов'язана виплачувати податки з об'єктів оподаткування, визначених відповідно до цього Кодексу. У свою чергу під терміном особа розуміється будь-яка фізична або юридична особа, постійне представництво, філія або інший підрозділ нерезидента [2]. Отже, Податковий кодекс Республіки Азербайджан фактично не закріплює цілісного родового визначення терміну «платник податку» й не надає його суттєвих рис. Також не розкриває поняття «платник податку» податкове законодавство Республіки Казахстан, відповідно до якого «платник податків – особа і (або) структурний підрозділ юридичної особи, що є платником податків і інших обов'язкових платежів до бюджету» [3]. Це навряд чи можна назвати визначенням терміну, адже законодавець «платником» називає «платника».

Що стосується видового визначення платника податку, об'єктом якого є нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, то в Україні відповідно до п.п. 266.1.1 п. 266.1 ст. 266 Податкового кодексу України платниками цього податку є фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової та нежитлової нерухомості. Відповідно до норм цивільного законодавства (ст. 320 Цивільного кодексу України) власник має право використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом [4]. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи. При цьому фізичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, в тому числі і нерухомого майна комерційного призначення, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати (ст. 325 Цивільного кодексу України).

Порядок оподаткування даним податком принципово відрізняється для фізичних та юридичних осіб. Останні, як правило, використовують наявне в них майно у рамках здійснення підприємницької діяльності. На відміну від них фізичні особи найчастіше використовують належні їм квартири та будинки у цілях, не пов'язаних із підприємницькою діяльністю, адже податкове навантаження при цьому є значним та складе 19,5 відсотка отриманого, наприклад, від надання такого майна у найм, доходу (18 відсотків – податок на доходи фізичних осіб, та 1,5 відсотка – військовий збір). Для оптимізації податкового навантаження фізична особа може зареєструватися фізичною особою-підприємцем та застосовувати спеціальний податковий режим у формі єдиного податку. При цьому виникає запитання: який порядок застосовувати при оподаткуванні такого майна – для юридичних або для фізичних осіб?

Подібне запитання не виникає в Республіці Молдова, у податковому законодавстві якої є диференціація фізичних осіб за ознакою здійснення підприємницької діяльності. До категорії фізичних осіб у цій країні відносяться: а) громадяни Республіки Молдова, іноземні громадяни, особи без громадянства; б) організаційна форма зі статусом фізичної особи відповідно до законодавства, включаючи індивідуального підприємця, селянське (фермерське) господарство [5]. Також достатнім чином урегульовано податково-правовий статус фізичних осіб-платників, які займаються підприємницькою діяльністю, законодавством Республіки Узбекистан, де у ст. 5 Податкового кодексу цієї країни визначено: «індивідуальним підприємцем є фізична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, самостійно, без права найму працівників, на базі майна, що належить йому на праві власності, а також у силу іншого речового права, допускає володіння і (або) користування майном» [6].

Питання щодо оподаткування фізичних осіб-підприємців податком на майно чітко врегульовано і у Податковому кодексі Республіки Казахстан. У цій країні діє податок на майно, до складу якого входять два окремих платежі: а) податок на майно юридичних осіб та індивідуальних підприємців; б) податок на майно фізичних осіб. На відміну від України, де законодавець складний правовий механізм податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, що передбачає диференціацію багатьох його складових залежно від типу платника, закріпив лише однією громіздкою статтею

Податкового кодексу, казахський законодавець більш виважено підійшов до цієї задачі. У цій країні всі важливі елементи правового механізму податку на майно закріплено окремими статтями.

У Республіці Казахстан з метою оподаткування нерухомого майна окремо встановлено всі складові елементи правового механізму для юридичних осіб і індивідуальних підприємців та для фізичних осіб. У першому випадку до кола платників, окрім безпосередньо юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (індивідуальних підприємців за законодавством Республіки Казахстан), відноситься ще одна категорія осіб – концесіонери. У даному випадку обов'язок зі сплати податку покладається на осіб, які мають на праві володіння, користування об'єкт оподаткування, що є об'єктом концесії відповідно до договору концесії. Тобто, коло платників цього податку є ширшим за українську модель.

У другому випадку платниками податку є фізичні особи, які мають об'єкт оподаткування. На відміну від України, у Республіці Казахстан встановлено коло осіб, які звільняються від сплати податку навіть у разі наявності у них об'єкта оподаткування (ст. 403 Податкового кодексу Республіки Казахстан) [3]. До них відносяться дві категорії осіб. Перша включає різновиди фізичних осіб, які проходять строкову військову службу або мають певні державні нагороди. Ця група осіб звільняється від оподаткування нерухомого майна частково у межах закріплених показників. Крім того, вони не звільняються від обов'язку з обчислення та сплати податку за об'єктами оподаткування, переданими у користування або оренду. Друга група звільняється від необхідності обчислення та сплати податку у безумовному порядку й включає дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків (на період до досягнення ними вісімнадцятирічного віку), та індивідуальних підприємців за об'єктами оподаткування, що використовуються у підприємницькій діяльності. Останні звільняються від сплати податку на майно з фізичних осіб, але сплачують податок на майно юридичних осіб та індивідуальних підприємців.

Варто зазначити, що в усіх розглянутих нами країнах податкове законодавство розмежовує платників податків та податкових агентів. В Україні поняття цих учасників податкових відносин закріплюється різними статтями. Натомість у Республіці Молдова законодавець не вважає за необхідне відмежовувати податкових агентів від платників податків. Більше того, у ст. 5 Податкового кодексу Республіки Молдова, що визначає загальні поняття, ототожнюється платник податку та суб'єкт оподаткування. Вони визначаються як «особа, яка відповідно до податкового законодавства зобов'язана обчислювати та/або сплачувати в бюджет будь-який податок (мито), збір, відповідні пеню і штраф; особа, яка відповідно до податкового законодавства зобов'язана утримувати або стягувати з іншої особи та сплачувати до бюджету зазначені платежі» [5].

В Україні диференціація платників фізичних осіб на фізичних осіб-підприємців та звичайних фізичних осіб існує лише для податку на додану вартість (п. 14.1.139 ст. 14 Податкового кодексу України). Що ж стосується податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, то ст. 266 Податкового кодексу України не визначено такого платника, як фізична особа-підприємець. Отже, платник такого типу, який володіє об'єктами житлової та нежитлової нерухомості, сплачує цей податок за нормами, передбаченими для фізичних осіб [7].

У разі ж перебування об'єкта житлової або нежитлової нерухомості у спільній частковій власності кількох осіб, платником податку є кожна з цих осіб за належну їй частку. При оподаткуванні об'єкта нерухомості, що перебуває у спільній сумісній власності кількох осіб (без поділу в натурі), платником податку є одна з таких осіб-власників, визначена за їхньою згодою [1]. Аналогічний підхід застосовано у Республіці Казахстан, де у випадках перебування об'єкта оподаткування у спільній частковій власності кількох осіб, за винятком об'єктів оподаткування, що входять до складу активів пайового інвестиційного фонду, платником податків визнається кожна з цих осіб. Що стосується визначення платника за об'єктами нерухомості, які перебувають у спільній сумісній власності, то платник у такому випадку визначається за взаємною згодою власників [3]. При цьому чинне податкове законодавство України додатково передбачає можливість встановлення платника у судовому порядку за об'єктами, що перебувають у спільній сумісній власності.

Таким чином, можна зробити наступні **висновки та пропозиції**. По-перше, закріплення податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, однією статтею Податкового кодексу України ускладнює правозастосування. З цих причин доцільно закріпити окремими статтями Податкового кодексу України такі елементи даного платежу, як платник, об'єкт, база, ставка та інші. Кожному елементу податку має відповідати окрема стаття. По-друге, наразі недостатньо чітко врегульоване питання щодо сплати цього податку фізичними особами-підприємцями. Враховуючи їх, спеціальний податково-правовий статус варто конкретизувати в податковому законодавстві визначення платника податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та чітко закріпити, яким чином та у якому порядку мають його нараховувати та сплачувати фізичні особи-підприємці.

Література:

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-17. Ст. 112.
2. Налоговый кодекс Азербайджанской Республики. URL: <http://www.taxes.gov.az/rus/qanun/mecelle.shtml>.
3. Налоговый кодекс Республики Казахстан 10 декабря 2008 года. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30366217
4. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. Голос України. 2003. 12 берез. № 45.
5. Налоговый кодекс Республики Молдова от 24 апреля 1997 года №1163-XIII. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3834.
6. Налоговый кодекс Республики Узбекистан от 25.12.2007 г. № ЗРУ-136. URL: http://fmc.uz/legisl.php?id=k_nal.
7. Чи є платником податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, ФО, яка має право власності на нежитлове приміщення як ФОП: Запитання-відповіді. URL: <http://zir.sfs.gov.ua/>.

ПРАВО ПАЦІЄНТА НА РЕПРОДУКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ЮРИДИЧНИЙ ВИМІР

Щирба М. Ю.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена праву пацієнта на репродуктивні технології. Зосереджено увагу на правових проблемах регулювання цих технологій щодо статусу осіб, до яких застосовуються ДРТ, перевищення меж втручання в генетику особи, проблеми селекції ембріонів при багатоплідній вагітності, регулювання у світлі дослідної діяльності, забезпечення рівності прав і свобод дітей, які народжені із використанням ДРТ, проблеми особливого режиму зберігання та обміну інформацією про донорів і сурогатних матерів.

Статья посвящена праву пациента на репродуктивные технологии. Обращено внимание на правовые проблемы регулирования этих технологий: статус лиц, к которым применяются ВРТ; превышение пределов вмешательства в генетику человека; проблема селекции эмбрионов при многоплодной беременности; регулирование в свете исследовательской деятельности; обеспечение равенства прав и свобод детей, рожденных с использованием ВРТ; проблема особого режима хранения и обмена информацией о донорах и суррогатных матерях.

The article is devoted to the patient's right to reproductive technologies. The legal problems of regulation of these technologies are underlined, such as the status of persons, to whom ART is applied; exceeding the limits of interference in the genetics of a person; the problem of selection of embryos in multiple pregnancies; regulation in the light of research activities; ensuring equality of rights and freedoms of children, who born with the use of ART; the problem of a special treatment towards storage and exchange of information on donors and surrogate mothers.

Ключові слова: пацієнт, допоміжні репродуктивні технології, евгеніка, ембріон, донор.

Постановка проблеми. Глобалізоване суспільство створює нові виклики для правової реальності. Вказане стосується всіх сфер, зокрема охорони здоров'я, та найактивніше проявляється у праві пацієнтів на інновації. Зміна технологічного процесу породжує нові можливості в правах. Серед них новітні фактори проявляються у репродуктивних правах. Право на продовження роду – одне з основних природних прав. Безпліддя – проблема не тільки окремо громадянина, сім'ї чи громади. Це загальносвітова проблема. Статистика вказує на невтішні факти. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, проблема безпліддя в світі зачіпає майже 15% від загального числа подружніх пар репродуктивного віку, причому статистика варіюється. Так, у США 14,2% сімей, в країнах ЄС близько 10% сімей відчують труднощі із зачаттям. На пострадянському просторі в деяких регіонах цей показник перевищує 15% [1, с. 156]. Аналіз кількісних та якісних характеристик населення свідчить про те, що Україна перебуває у стані глибокої демографічної кризи, що характеризується депопуляцією, старінням населення та зменшенням середньої тривалості життя. Проблема безпліддя в усьому світі має не тільки медичне а й соціально-демографічне значення.

Репродуктивні права і право на продовження роду є окремим широким питанням для дослідження, яке включає всі проблеми права на репродукцію. Тому в межах цього дослідження вважаємо за необхідне дослідити тільки один з проявів – це право пацієнта на допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ).

Стан дослідження. Питаннями правового регулювання медичної сфери суспільного життя займалася ціла низка науковців. Особливо активізувалися дослідження останнім часом у зв'язку з проведенням медичної реформи в Україні. Більшість проблем розглядаються в цивільно-правовому або адміністративно-правовому аспекті, зокрема такими науковцями, як Н. Болотіна, І. Венедіктова, С. Стеценко, В. Стеценко, І. Сенюта та ін. Однак розгляд права пацієнта на репродуктивні технології потребує ґрунтовнішого аналізу та цілісного підходу з погляду загальнотеоретичної юриспруденції.

Метою цієї статті є комплексний аналіз права пацієнта на репродуктивні технології та визначення проблем правового регулювання, що постають у цій сфері.

Виклад основних положень. Новітні права не мають чіткого правового регулювання. Міжнародне право ще не виробило єдиного методологічного підходу до вказаних прав людини. Існуючі ж нормативні акти зазвичай залишають усі питання на розгляд внутрішньодержавного права.

Правове регулювання питання використання ДРТ сьогодні у національному законодавстві України є поверхневим та частковим. Міститься воно в цивільному, сімейному законодавстві та в Основах законодавства України про охорону здоров'я. В останньому, наприклад, у ст. 48 вказані тільки певні особливості штучного запліднення та імплантації ембріона, як-то повноліття жінки, згода подружжя, анонімність донора, збереження лікарської таємниці. Норма має відсилочний характер, що спрямовує до підзаконного регулювання. Останнє під ДРТ розуміє методики лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах *in vitro* (техніка виконання експерименту чи інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді або у контрольованому середовищі поза живим організмом).

Тому не занурюючись у технологічний біолого-медичний процес, звернемо увагу на правові проблеми регулювання цих технологій.

По-перше, питання правового регулювання статусу осіб, до яких застосовуються ДРТ. На сьогодні національне законодавство (ч. 7 ст. 281 Цивільного кодексу) вказує, що повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм ДРТ згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. Таке підзаконне регулювання містить широкий перелік видів жіночого та чоловічого безпліддя, коли застосовуються ДРТ (п. 3.1. «Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні»).

Однак, на нашу думку, важливою проблемою є не тільки медичне, але й соціальне безпліддя. На сьогодні безліч одиноких осіб хотіли б продовжити рід, проте не мають партнера. Таку проблему могло б також вирішити застосування ДРТ. Тому саму методологічну основу щодо застосування інновацій у сфері репродукції, на нашу думку, потрібно розширити. Вказане зумовлює потребу розширити межі застосування технологій та позиціонувати їх не тільки як спосіб подолання безпліддя, а як метод штучного сприяння дітонародженню.

Вважаємо, що нормативне визначення, яке міститься в законі республіки Молдова, де ДРТ визначено як медичний акт, що охоплює комплекс методів лікування і процедур штучної інсемінації або екстракорпорального запліднення, медико-лабораторного маніпулювання жіночим і чоловічим генетичним матеріалом з метою штучного запліднення яйцеклітин і їх імплантації [2], є більш обґрунтованим.

Другою етико-правовою проблемою є питання можливого перевищення меж втручання у генетику особи. Першочергово йдеться про можливість вибору статі майбутньої дитини. Ця можливість зумовлена розвитком такої науки як евгеніка, тобто вчення про штучну селекцію, що застосовується до людини, а також поліпшення спадкових особливостей особи. З одного боку, наука має ряд корисних властивостей, оскільки покликана боротися з явищами виродження людського генофонду, з іншого – дає можливість втручатися в надприродне ество людини, обираючи стать, зовнішній вигляд та інші індивідуальності майбутньої людської істоти. Більшість національних норм встановлюють обмеження щодо можливості вибору статі, хоча в Таїланді вибір статі дозволений у будь-якому випадку, що є однією з причин популярності репродуктивного лікування іноземців у цій державі [3]. Вибір статі просто за бажанням батьків може негативно позначитися на співвідношенні статей в окремих країнах. Виказується також занепокоєння тим, що скоро дійсно можна буде обирати дитину за кольором очей і за іншими «легковажними» або, навпаки, серйозними генетичними підставами, що вже означає втручатися в людську природу «занадто сильно». У майбутньому можна буде змінювати і генну структуру вже існуючого ембріона. Якщо все це відбуватиметься, то необхідно всебічно осмислити соціальну відповідальність медицини у таких процесах. Правове обмеження якраз покликане зупинити свавілля втручання в основи людського існування.

Чи можна все ж таки допускати вибір статі дитини? Схвальна відповідь буде обумовлена медичними показаннями в інтересах майбутньої дитини, коли існує ризик успадкування важких генетичних захворювань, пов'язаних зі статтю. У Заяві Всесвітньої медичної асамблеї про штучне запліднення і трансплантацію ембріонів пропонується не втручатися в процес запліднення з метою вибору статі плода, крім тих випадків, коли таке втручання дозволить уникнути зчеплених зі статтю вроджених патологій. Німецьке законодавство встановлює відповідальність у вигляді штрафу або позбавлення волі строком на один рік за вибір сперматозоїда за критерієм статевої хромосоми. Це не застосовується, якщо вибір сперматозоїдів лікарем служить для захисту дитини від м'язової дистрофії Дюшена або аналогічного серйозного венеричного захворювання, що передається статевим шляхом, захворювання, яке загрожує дитині, вважається компетентним національним органом відповідно серйозним [5].

Вказане також стосується дослідження генетичних особливостей (передімплементаційний генетичний діагноз) ембріона до перенесення його в тіло матері. Такий діагноз проводиться тільки за високого ризику генетичного захворювання, за письмової згоди особи, що надала свій матеріал, і за мінімальної шкоди для самого ембріона. Однак, звернемо увагу, що тут йдеться про сам генетичний діагноз, будь-яке втручання з метою штучної зміни генетичної інформації не допускається. Наприклад, у німецькому законодавстві за вказане передбачено найсуворіше покарання зі всіх порушень репродуктивних прав – 5 років позбавлення волі (параграф 5 Закону «Про захист ембріонів»).

Також міжнародне та й більшість національних законодавств вважають перевищенням меж втручання будь-які дії, що мають намір клонування людини, створення химер чи інших гібридних утворень.

Третє – проблема селекції ембріонів при багатоплідній вагітності. Практика показує, що на початкових етапах розвитку РТ законодавчо також стало обов'язковим повідомляти про кількість перенесених ембріонів, а згодом і обмежувати їх, коли стало ясно, які істотні ризики для здоров'я дітей пов'язані з багатоплідними вагітностями.

Але в багатьох країнах обов'язковість реєстрації не означає її регламентацію, заходи носять виключно рекомендаційний характер. Наприклад, у США лікарі мають повідомляти про те, скільки ембріонів було перенесено, але немає законів, які дозволяють або забороняють переносити більше певного їх числа. У багатьох країнах кількість переносів за один раз ембріонів все-таки регламентується, оскільки багатоплідність пов'язана, зокрема, і з підвищеним навантаженням на системи охорони здоров'я [6, с. 22]. Розраховано, що у Великобританії витрати у зв'язку з народженням дитини з одноплідною вагітністю складають у середньому £ 3313, в разі народження двійні – £ 9122 і трійні – £ 32,354. Ризик для здоров'я не тільки дітей, а й матері зростає з кожним додатковим плодом. В Європі виходом стало обмеження числа перенесених ембріонів до двох, а в деяких країнах навіть до одного (Швеція). Решта ембріонів заморожуються і можуть бути перенесені наступного разу. Кумулятивна ефективність при цьому виявляється такою ж, яка виходить під час перенесення великої кількості ембріонів за один раз.

Але, оскільки в деяких країнах, наприклад, в Італії, занадто багато заборон щодо кількості запліднень і переносів ембріонів, це створює мотивацію для пар здійснювати лікування за кордоном, у країнах з менш «заборонним» законодавством, наприклад в Іспанії. За оцінками, таке репродуктивне лікування за кордоном може становити до 10% всіх циклів ЕКЗ/ІКІ, зроблених у світі щорічно [7, с. 262].

Четвертою проблемою є правове регулювання ДРТ у світлі дослідної діяльності, мається на увазі можливість використання репродуктивних технологій не для продовження роду, а для інших цілей. У першу чергу це створення ембріона людської істоти в дослідних цілях. У Конвенції про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини, в пункті 2 статті 18 «Дослідження на ембріонах in-vitro» Конвенції про права людини та біомедицину, прийнятої в 1997 році, говориться, що створення ембріонів людини в дослідницьких цілях забороняється.

П'ятим питанням, що потребує правового регулювання, є забезпечення рівності прав і свобод дітей, які народжені із використанням ДРТ серед інших однолітків. До вказаної сфери відноситься, наприклад, питання можливості забезпечення права дитини знати своїх батьків.

У ст. 290 ЦК України закріплено право повнолітньої дієздатної фізичної особи бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів і репродуктивних клітин. Анонімність донора часто є однією зі складових відносин, що пов'язані із зачаттям. Розголошення таємниці зачаття слід розглядати як втручання в особисте життя особи, яке не відповідає інтересам ні зачатої дитини шляхом ДРТ, ні тим більше осіб, які записані її батьками.

У зв'язку з цим можна провести аналогію з таємницею донорів генетичного матеріалу і таємницею зачаття, законодавчо закріпити можливість розголошення таємниці зачаття дитини тільки за згодою її батьків, в тому числі і в разі створення банку донорів. Хоча, як показує зарубіжний досвід, батьки в подібній ситуації не висловлюють особливого бажання розкривати таємницю зачаття, оскільки це вкрай негативно позначається на взаєминах з дітьми, які дізнаються про своїх генетичних батьків. Не випадково дослідження, проведене в Швеції, показало, що 89% пар, які скористалися донорським матеріалом, не розкрили дитині істину її походження. У Нідерландах на 45 тисяч дітей, зачатих за допомогою штучного запліднення, тільки 10 звернулися до судів, вимагаючи розкриття медичної інформації про своїх справжніх батьків [8].

Відмова від анонімності донорів в якості загального правила в цілому призведе до порушення інтересів донорів, батьків і дітей. Вважаємо, що при цьому допустимо відступити від принципу анонімності донорів за наявності їхньої згоди і бажання батьків дітей, народжених методом ДРТ

Шосте – проблема особливого режиму зберігання та обміну інформацією про донорів і сурогатних матерів. У цьому контексті важливим є питання створення банку генетичних даних, оскільки така

інформація може знадобитися дитині чи навіть її нащадкам. Одразу слід обмовитися, що база даних, безумовно, необхідна для клінік, що займаються репродуктивно-нормативним здоров'ям громадян. У такій базі має знаходитися вся необхідна інформація про здоров'я донора за показниками, які затверджені відповідним спеціальним органом виконавчої влади. Більше того, з метою забезпечення здоров'я осіб, народжених із застосуванням методів ДРТ, слід закріпити жорсткі вимоги в частині відбору донорів (здача генетичних аналізів і т.п.).

Виникає питання про відкритість цієї бази. Наша позиція полягає в тому, щоб заперечити можливість повної відкритості даних. У межах правового регулювання необхідно чітко визначити коло осіб та випадків можливості використання цих даних. До кола суб'єктів допуску, на нашу думку, слід віднести заклади охорони здоров'я та батьків дітей, лише за бажанням яких має стати можливим розкриття таємниці зачаття і народження дитини із використанням ДРТ.

Сьоме питання – статус ембріона у репродуктивних технологіях. У результаті циклів ЕКЗ часто з'являється певна кількість «зайвих» ембріонів генетичної пари, оскільки вагітність уже наступила, і подружжя не планує більше дітей. Такі ембріони зберігаються в замороженому вигляді, у деяких країнах невизначено довго (наприклад, у Сполучених Штатах Америки, за оцінками, в 2010 році було близько 400 тисяч заморожених ембріонів [9, с. 259]). Є чотири можливих шляхи вирішення «долі» цих ембріонів: 1) розморожування і знищення; 2) передача для досліджень; 3) зберігання протягом невизначеного часу; 4) донорія іншим людям з метою можливого народження ними дітей. Існують переконані прихильники і противники кожної з чотирьох стратегій. У різних країнах існують також закони, що регламентують кріопрезервацію ембріонів і їх подальшу долю. Зокрема, особливо емоційно протікають дебати щодо використання ембріонів для досліджень, оскільки це пов'язане з роботами зі стовбуровими клітинами.

На сьогодні міжнародне і національне право перебуває у пошуку оптимальних шляхів регулювання. Вказане пов'язане з нестандартністю та виключністю сфери регулювання та зі зміною медико-біологічної практики у цій сфері, адже технології не тільки змінюють кількісні та якісні показники народжуваності і модифікують багато економіко-демографічних показників, але й формують нові соціальні, правові, етичні норми.

Не зважаючи на те, що в Україні ДРТ застосовуються вже протягом досить тривалого часу, говорити про наявність розробленої правової бази не доводиться. Більшість правових питань, що виникають у зв'язку з цим, допоки не врегульовано в національному праві. Діючі правові норми певною мірою фрагментарні, зачіпають лише окремі аспекти проблем, що виникають, багато з існуючих положень спірні по суті або суперечать один одному. Більше того, у вітчизняній юридичній літературі практично не існує теоретичних досліджень правових проблем, пов'язаних із досягненнями біомедицини і права пацієнта на інноваційні репродуктивні технології.

Висновок. Отже, законодавство про допоміжні репродуктивні технології фрагментарне і непослідовне, що загрожує порушенням прав і інтересів пацієнтів. Це означає, що є потреба удосконалювати чинне законодавство. Потрібен закон, що поєднає біоетичні і репродуктивні питання. Вказаний нормативний спеціалізований акт має містити:

- тлумачення термінів та понять;
- перелік дозволених репродуктивних технологій та чітке визначення заборони в діяльності, що пов'язана з репродуктивним здоров'ям. На нашу думку, це – вибір статі майбутньої дитини, за винятком випадків ризику успадкування важких генетичних захворювань, пов'язаних зі статтю; селективний аборт ембріонів певної статі, визначений міжнародними регламентаціями з біоетики; клонування людського організму, створення химер і перенесення їх у людський організм; застосування допоміжних репродуктивних технологій без згоди пацієнтів; надання послуг допоміжної репродукції без необхідних дозволів/ліцензій; порушення конфіденційності відомостей про донорство сперми, яйцеклітин та ембріонів; отримання сперми та яйцеклітин від осіб у віці до 18 років (за винятком випадків кріоконсервації за медичними показаннями);
- визначити коло суб'єктів, які мають право їх здійснювати (державні, приватні заклади охорони здоров'я);
- визначити орган державної влади та управління, що контролює процес правомірності здійснення визначеної діяльності;
- визначити права та законні інтереси всіх учасників таких відносин, закріпити гарантії їх здійснення;
- регулювати коло правовідносин, що пов'язані з конфіденційністю інформації в досліджуваній сфері;
- створення та функціонування генетичного банку даних.

Головне, що такий спеціалізований нормативний акт сприяв би визнанню на рівні держави існування у людини репродуктивних прав та забезпеченню їх здійснення та підвищив би захищеність прав пацієнтів та рівень їх обізнаності та культури у сфері репродуктивного здоров'я.

Література:

1. Poppe K., Velkeniers B. Female infertility and the thyroid // *Best Pract Res Clin Endocrinol Metab.* 2004. Vol. 18. P. 153–165.
2. О репродуктивном здоровье: закон Республики Молдова Nr. 138 от 15.06.2012 // *Monitorul Oficial* Nr. 205-207, статья № 673.
3. Sharp R.R., McGowan M.L., Verma J.A., et al. (2010). Moral attitudes and beliefs among couples pursuing PGD for sex selection // *Reproductive biomedicine.* 21/7: P. 838–847.
4. Заявление об искусственном оплодотворении и трансплантации эмбрионов: Всемирная Медицинская ассамблея, октябрь 1987. URL: <http://www.med-pravo.ru/International/IVF.htm>
5. Gesetz zum Schutz von Embryonen // *Embryonenschutzgesetz* vom 13. Dezember 1990 (BGBl. I S. 2746), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 21. November 2011 (BGBl. I S. 2228) geändert worden ist. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/eschg/BJNR027460990.html>
6. Ledger W.L., Anumba D., Marlow M., Thomas C.M., Wilson E.C. (2006). The costs to the NHS of multiple births after IVF treatment in the UK // *Journal of obstetrics and gynecology.* 113/1: P. 21–25.
7. Ferraretti A.P., Pennings G., Gianaroli L., F. Natali F., Magli M.C. (2010). Cross-border reproductive care: a phenomenon expressing the controversial aspects of reproductive technologies // *Reproductive biomedicine.* 20/2: P. 261–266.
8. Patrizio P., Mastroianni A.C., Mastroianni L. Gamete donation and anonymity // *Human Re-production.* 2001. Vol. 16. № 10.
9. Paul M.S., Berger R.E., Blyth R., Frith L. (2010). Relinquishing frozen embryos for conception by infertile couples // *Families, systems and health.* 28/3: P. 258–273.

ІМПЕРАТИВНИЙ МЕТОД АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ОКРЕМІ ДУМКИ ЩОДО ПОДАЛЬШИХ ПЕРСПЕКТИВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юровська В. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри трудового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу імперативного методу адміністративного права. Автор констатує, що імперативний метод є, безумовно, основним методом правового регулювання, який поряд із приписами та заборонами застосовує такі специфічні способи як субординація та координація. Однак переформатування предмета адміністративного права і включення до його кола таких правовідносин, що будуються на засадах «взаємного права вимоги», а також таких, що характеризуються рівністю (хоча часом відносною) їх учасників, є наслідком неминучої зміни акцентів у правовому регулюванні таких відносин, застосуванні інших, більш збалансованих засобів правового впливу.

Статья посвящена анализу императивного метода административного права. Автор констатирует, что императивный метод является, безусловно, основным методом правового регулирования, который наряду с предписаниями и запретами применяет такие специфические способы как субординация и координация. Однако переформатирование предмета административного права и включение в его круг тех правоотношений, которые строятся на основе «взаимного права требования», тех, которые характеризуются равенством (хотя и временами относительной) их участников, является следствием неизбежной смены акцентов в правовом регулировании таких отношений, применении других, более сбалансированных средств правового воздействия.

The article is devoted to the analysis of the imperative method of administrative law. The author ascertained, that the imperative method, undoubtedly, is the main method of legal regulation, which along with instructions and prohibitions applies such specific methods as subordination and coordination. However, reformatting the subject of administrative law and including in its range those legal relations, that are built on the basis of the "mutual right of demand", those that are characterized by equality (although sometimes relative) of their participants, is the consequence of the inevitable change of emphasis in the legal regulation of such relations, the application of other more balanced means of legal impact.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративно-правове регулювання, імператив, імперативний метод.

Постановка проблеми. Імператив як категорія, звісно, не обмежується виключно юридичним значенням його змісту – він має і філософське, і філологічне тлумачення. У загальномовному розумінні «імперативний» – це такий, що вимагає беззастережного підпорядкування, реагування, виконання; наказовий [1, с. 20]. У філософії «імператив» означає безумовне моральне веління [2]; це загальноозначує моральний припис на протидію особистому принципу (максиму); правило, що виражає повинність (об'єктивний примус чинити так, а не інакше) [3].

У теорії права імперативний метод правового регулювання, як правило, розглядається традиційно. Зокрема, М.І. Козюбра вважає, що імперативний метод передбачає впорядкування поведінки суб'єктів суспільних відносин шляхом її категоричної та докладної регламентації юридичними правилами, неможливість встановлення цими суб'єктами інших правил поведінки на власний розсуд. Він є характерним, насамперед, для публічного права, оскільки ґрунтується на підпорядкуванні одних суб'єктів відносин іншим, не припускає ні вибору суб'єктами варіантів поведінки, не передбачених юридичними правилами, ні можливості врегулювання відносин суб'єктами на їхній розсуд. Така регламентація спрямована на встановлення рівних правил для всіх суб'єктів, які вступають у ці правовідносини, убезпечує від свавілля, гарантує законність та сприяє соціальній свободі [4, с. 100]. У цілому аналогічну думку з цього приводу висловлює переважна більшість інших вчених-теоретиків права.

Метою статті є аналіз імперативного методу адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. В адміністративно-правовій науці імперативний метод визначається за допомогою розроблених теорією права наукових положень, і, як правило,

розглядається крізь призму його способів. Зокрема, вказується, що імперативний метод правового регулювання дістає відображення у певних специфічних способах регулювання суспільних відносин, що перебувають у сфері дії адміністративного права (встановлення субординації, координації та реординації) [5, с. 76].

До предмета адміністративного права ми включаємо адміністративно-правові відносини, що виникають у різних сферах публічного адміністрування з приводу реалізації та забезпечення прав і свобод особи, які полягають у виконанні адміністративних зобов'язань (повноважень) відповідними суб'єктами, укладанні адміністративних договорів, наданні та одержанні різноманітних адміністративних послуг, застосуванні заходів адміністративного примусу, так звані організаційні відносини, що виникають у межах внутрішньої діяльності органів публічного адміністрування, зокрема і ті, що стосуються проходження публічної служби громадянами. Разом з тим підкреслимо, що нами підтримано та розвинуто тезу про те, що адміністративне право в межах свого предмета концентрує значну кількість публічно-сервісних суспільних відносин.

Системний аналіз усієї запропонованої сукупності адміністративних правовідносин дає підстави стверджувати, що імперативний метод, як правило, перманентний для так званих організаційних відносин, що визначають внутрішню побудову та організаційно-функціональну складову органів публічної адміністрації, їх структурних підрозділів і посадових осіб, ієрархію та взаємодію останніх. Способами такого регулювання виступають субординація та координація. Натомість за допомогою приписів встановлюються завдання, функції та повноваження органів виконавчої влади, інших суб'єктів адміністративного права. Наприклад, Положення про Національне агентство України з питань державної служби, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 року за № 500, закріплює, що основними завданнями Національного агентства України з питань державної служби (далі – НАДС України) є: 1) забезпечення формування і реалізації державної політики у сфері державної служби та щодо питань управління персоналом у державних органах; 2) участь у формуванні державної політики у сфері служби в органах місцевого самоврядування; 3) здійснення функціонального управління державною службою.

При цьому Положення встановлює, що НАДС України відповідно до покладених на нього завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення такого законодавства та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на розгляд Кабінету Міністрів України;
- забезпечує нормативно-правове регулювання у сфері державної служби та служби в органах місцевого самоврядування;
- надає роз'яснення щодо застосування законодавства з питань державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, які за потреби оприлюднюються у друкованих засобах масової інформації для врахування особами, на яких поширюється дія Законів України «Про державну службу» та «Про службу в органах місцевого самоврядування»;
- веде облік кількісного складу державних службовців міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, проводить аналіз такого складу, за результатами якого готує пропозиції щодо підвищення ефективності управління персоналом;
- забезпечує в установленому законодавством порядку доступ до публічної інформації, розпорядником якої є НАДС України, а також розгляд запитів на інформацію;
- здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління;
- здійснює інші повноваження, визначені законом [6].

Безумовно, імперативний метод є характерним і для відносин, що стосуються застосування заходів адміністративного примусу. Тут імперативний метод не обмежується лише застосуванням приписів, а вводить у так званий «регулюючий обіг» інструменти під назвою «заборони». Яскравим прикладом саме такого регулювання є положення Закону України від 16 березня 2000 року «Про правовий режим надзвичайного стану», згідно з яким на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування територією, де вводиться надзвичайний стан; 2) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд; 3) посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; 5) заборона страйків; 6) примусове відчуження або вилучення майна у юридичних і фізичних осіб [7].

Якщо говорити про деліктні адміністративні відносини, то у даному випадку заборони знаходять свій прояв зокрема і у нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). При цьому забезпечується дотримання відповідної норми, що містить заборону, традиційно за рахунок встановлення адміністративних санкцій (стягнень). Зокрема, найбільш рельєфно

в адміністративно-деліктних відносинах, на нашу думку, заборона, як спосіб імперативного методу адміністративного права, проявляється у положеннях ст. 164-16 КУпАП, яка передбачає, що зайняття видами господарської діяльності, щодо яких є спеціальна заборона, встановлена законом, за відсутності ознак діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, – тягне за собою накладення штрафу від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [8].

Заборони також активно застосовуються й у законодавстві, що визначає адміністративно-правовий статус публічного службовця. Ст. 22 і 23 Закону України від 14 жовтня 2014 року «Про запобігання корупції» передбачає, що особам, на яких поширюється дія цього Закону, забороняється використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов'язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах; забороняється безпосередньо або через інших осіб вимагати, просити, одержувати подарунки для себе чи близьких їм осіб від юридичних або фізичних осіб: 1) у зв'язку із здійсненням такими особами діяльності, пов'язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування; 2) якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи [9].

В адміністративно-правових відносинах, що виникають у сфері публічної служби, досить яскраво норми-заборони закріплюються у Законі України від 16 вересня 2014 року «Про очищення влади». Зокрема, згідно з цим Законом, очищення влади (люстрація) – це встановлена законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (далі – посади) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування [10].

Продовжуючи аналіз застосування імперативного методу адміністративного права, слід підкреслити, що ми жодним чином не ставимо під сумнів той факт, що імперативний метод адміністративного права є характерним і для тих відносин, що виникають у сфері адміністративних послуг (так званих сервісних відносин). Відповідно до Закону України від 6 вересня 2012 року «Про адміністративні послуги» такою послугою є результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону [11]. Проте, варто зауважити, що у даному випадку імператив у першу чергу стосується суб'єктів публічної адміністрації, що мають діяти у чіткій відповідності із спеціальним законодавством, яке закріплює обов'язок надати адміністративну послугу особі за її заявою, якщо така ініціатива є законною, обґрунтованою, а її заявник виконав усі необхідні для одержання послуги умови (вказані умови, до речі, є імперативними приписами для заявника). При цьому самі відносини, що виникають між суб'єктом надання адміністративної послуги та заявником, не можна вважати підвладними, тобто такими, в яких проявляється нерівність їх учасників.

У площині порушеної проблеми надзвичайно слушними є слова В.Б. Авер'янова про те, що термін «адміністративні послуги» спрямований не на виокремлення нового виду відносин між державними органами і приватними (фізичними і юридичними) особами, а на змістовну переоцінку характеру їхніх взаємовідносин. Адже владне розпорядництво з боку державних органів, їх посадових осіб – це один формат оцінки їхніх відносин з громадянами чи юридичними особами, а надання тими самими суб'єктами адміністративних послуг останнім – зовсім інший. Дефініція «послуги», як підкреслював В.Б. Авер'янов, акцентує увагу на виконанні саме обов'язків держави перед приватними особами, спрямованих на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації ними своїх прав і охоронюваних законом інтересів. І це цілком закономірно, оскільки сама державна влада – це реалізація не тільки правомочностей, що зобов'язують громадянина, а й виконання певних обов'язків держави перед громадянином, за які вона цілком відповідальна перед ним. І таких обов'язків з її боку з'являтиметься дедалі більше через подальшу демократизацію Української держави [5, с. 79].

Цілком слушна та логічна думка вченого-адміністративіста, що в структурі адміністративно-правових відносин всі зв'язки, що здійснюються на засадах використання «взаємного права вимоги», будуються (принаймні, в межах цих зв'язків) за моделлю «зобов'язального правовідношення», оскільки «право вимоги» в теорії права розглядається як своєрідне «дозволення», а подібні правовідносини регулюються тільки за допомогою диспозитивного методу. У підсумку своїх роздумів В.Б. Авер'янов вказував, що в адміністративно-правовому регулюванні, всупереч традиційному погляду, знаходять прояв елементи як імперативного, так і диспозитивного методів. Виходячи з цього, треба заперечити поширену тезу про те, що в адміністративному праві імперативний метод знаходить свій прояв у найбільш «чистому», «класичному» вигляді. На його думку, ця теза залишається слушною тільки для кримінального права. В адміністративному ж праві, як уже зазначалося, застосовується змішаний метод, тобто специфічний комплекс (поєднання) елементів як імперативного, так і диспозитивного методів [12, с. 61–62].

Висновки. Підсумовуючи розгляд засад застосування імперативного методу адміністративного права, зауважимо, що навіть узагальнений огляд окремих груп суспільних відносин, що формують предмет досліджуваної галузі, дає підстави стверджувати, що імперативний метод є, безумовно, основним методом правового регулювання, який поряд із приписами та заборонами застосовує такі специфічні способи як субординація та координація. Регулюючий вплив його елементів головним чином знаходить свій прояв у так званих організаційних відносинах (зокрема за рахунок приписів, що визначають адміністративно-правовий статус органів публічної адміністрації та інших суб'єктів адміністративного права), відносинах, що виникають у зв'язку із застосуванням заходів адміністративного примусу (зокрема й адміністративних стягнень) тощо. Меншою мірою імперативний метод проявляється у відносинах, що виникають у зв'язку із наданням та одержанням адміністративних послуг.

Однак переформатування предмета адміністративного права і включення до його кола таких правовідносин, що будуються на засадах «взаємного права вимоги», таких, що характеризуються рівністю (хоча і часом відносною) їх учасників, є наслідком неминучої зміни акцентів у правовому регулюванні таких відносин, застосуванні інших, більш збалансованих засобів правового впливу. При цьому вбачається, що подальший вектор наукового дослідження потенціалу імперативного методу не має базуватися на гіпертрофованому уявленні про людиноцентризм і принцип правовладдя як вседозволеності, а має бути спрямований на пошуки оптимального співвідношення застосування елементів як імперативного, так і диспозитивного методів адміністративного права.

Література:

1. Словник української мови: В 11 томах. Т. IV. К. : Видавництво «Наукова думка», 1973. 840 с.
2. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. Мн.: Книжный Дом. 2003. 1280 с.
3. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е.Ф. Губского [и др.]. М.: ИНФРА-М, 2006. 574 с.
4. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
5. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник: у 2-х т. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). К. : Вид-во «Юрид. думка», 2004. Т. 1. Загальна частина. 2004. 584 с.
6. Про затвердження Положення про Національне агентство України з питань державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 року за № 500 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/500-2014-%D0%BF>
7. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1550-14/para083#083>
8. Кодекс про адміністративні правопорушення України: Закон України від 07 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
9. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/para0311#n311>
10. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1682-18/para032#n32>
11. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>
12. Авер'янов Вадим Борисович. Вибрані наукові праці/ Упорядники: Андрійко О.Ф. (керівник колективу), Нагребельний В.П., Кисіль Л.Є., Педько Ю.С., Дерезь В.А., Пухтецька А.А., Кірмач А.В., Люлька Л.В. За заг. ред.: Ю.С. Шемшученка, О.Ф. Андрійко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.

Мацарікова Д.,

*магістр, аспірант кафедри політології філософського факультету
Університету Коменського в Братиславі (Словацька Республіка)*

Рецензія на книгу «Транскордонне співробітництво в Європі та публічне управління прикордонням (Словаччина – Україна)»¹ (автор: Цірнер М.)

За сучасних умов розширення процесів глобалізації зростає роль транскордонного співробітництва у житті регіонів і громад та відкриваються нові можливості для активізації господарської діяльності на периферійних територіях та підвищення їх конкурентоспроможності. Розширення Європейського Союзу, вступ України до СОТ, світова економічна криза, інші процеси глобалізації мають суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток української держави. Життя ставить перед українським суспільством нові виклики зовнішнього і внутрішнього походження, які у своїй сукупності спричиняють різку диференціацію українських регіонів, насамперед прикордонних. Така диференціація спричиняє соціальну напруженість і веде до наростання відчуженості між громадами та регіонами, що становить загрозу національній безпеці української держави. Важливим кроком для виходу із такого становища є використання потенціалу транскордонного співробітництва як інноваційного інструменту публічної політики.

У зв'язку з цим поява нових досліджень, які відображають практичні аспекти транскордонного співробітництва, є вельми своєчасною і важливою подією в науковому світі.

Загальновідомим є факт, що Інститут політології Прешовського університету у співпраці зі Словацькою асоціацією зовнішньої політики регулярно збагачує наукові кола корисними публікаціями з цієї проблематики.

Одним із найвідоміших фахівців, які займаються вивченням українсько-словацького прикордоння, є Міхал Цірнер. У своєму новому науковому дослідженні він окреслює еволюцію, ключові тенденції і перспективи розвитку цих відносин.

У першому розділі висвітлено методологічні засади транскордонного співробітництва очима зарубіжних науковців. У другому розділі проаналізовано реформу системи державного управління в Словаччині й Україні з акцентом на політичному контексті. Висвітлено особливості сучасного етапу децентралізаційних реформ, що став результатом низки ендегенних та екзогенних чинників. Автор детально проаналізував позитивні наслідки децентралізації та негативні тенденції, що супроводжують цей процес. На основі зарубіжного досвіду, його зіставлення з вітчизняними здобутками обґрунтовуються сучасні міжнародні тенденції стосовно реформ децентралізації, розглядаються інноваційні системи надання якісних послуг населенню та основні принципи і напрямки реформ децентралізації влади в Словаччині, а також розглядаються можливі шляхи запровадження зарубіжного досвіду децентралізації на новому етапі державотворення в Україні.

Отже, можна сказати, що дане видання є одним із кращих професійних текстів, присвячених транскордонному співробітництву. Публікація характеризується ясністю, прозорістю, логічним змістом і блискучою стилістикою. Автор, який має значний досвід у вивченні цієї проблематики, точно проаналізував проблеми, а також вніс пропозиції щодо поліпшення системи державного управління в Словаччині й Україні в контексті прикордонного співробітництва.

Наукове дослідження виконане на актуальну тему, має наукову і практичну цінність. Його результати можуть бути використані в навчальному процесі. Дане наукове дослідження буде корисне для експертів та науковців у галузі політичних наук і державного управління, а також посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, політичних діячів та громадських активістів.

¹ Címer Michal. Cezhraničná spolupráca v Európe a verejná správa naprieč hranicou (Slovensko – Ukrajina) : Pracovný zošit VI. – Prešov : ADIN, 2017. – 63 s. ISBN 978-80-89540-91-4

ABSTRACTS

POLITICAL SCIENCE

Bokoch V. Political determination of the religious situation in the annexed Crimea

The religious situation in the annexed Crimea, which takes place under the influence of the political factors, is analysed. It is shown that the introduction of the Russian religious politics in the peninsula is accompanied by the rude violations of human rights and freedoms, in particular, the right to freedom of the conscience and religion. The Crimean Tatars who profess Islam, as well as the clerics and believers of the other religions, who have pro-Ukrainian political orientations, have the biggest problems with ensuring this right. Russian authorities in the Crimea managed to convert the part of the Crimean Muslim Tatars to their own side, which led to political and religious differences within their environment. Most of them remained in pro-Ukrainian positions, did not recognize the results of the "referendum," condemned the Russian aggression in the Crimea, advocated its return to Ukraine. Political differences among the Crimean Tatars have deepened the schism in Islam. One part of the Muslim religious organizations began to focus on the Russian spiritual centres, the other one created the spiritual management of the Muslims of the Crimea in mainland Ukraine. In the annexed Crimea, almost all religions and their clergymen undergo harassment and persecution, except for the Orthodox, subordinate to the Moscow Patriarchate. It is noted that in order to achieve the political goals – the recognition of the Crimea as the Russian territory, the adoption of the Russian citizenship, re-subordination of the religious organizations to the Russian spiritual centres, the displacement of pro-Ukrainian religious organizations from the territory of the peninsula – the Russian authorities introduced their reregistration. The restrictions on the freedom of the conscience and religion, the religious harassment and persecution are also recorded by the international human rights organizations. The general conclusion that the normalization of the religious and church life in the Crimea is possible provided that it is returned to Ukraine is drawn.

Key words: Crimea, annexation, politics, religious processes, Crimean Tatars, religion, religious organizations.

Holecsek R. The influence of political competition on the development of parliamentarism in the Czech Republic

The author analyses the peculiarities of the influence of political competition on the development of parliamentarism in the Czech Republic. The institutional design of national power structures that was selected at the beginning of 1990 is described as the important precondition of democratic consolidation in the Czech Republic during the following decade. The parliament model of power distribution is analysed as that, which response to the political traditions of Czech society and, together with the local decentralization, is able to predict the political crisis. It is proved that Czech parliamentarism is a stable political institution, although, at the present stage, negative tendencies have emerged in the party life of Czech society.

The author investigates the main political tendencies of the Czech society's political life. Political parties' participating in the election process and the results of the parliamentary elections are analysed. It can be stated that political pluralism principals have been established in the Czech Republic, promoting a transition from the single-party system to the multiparty system.

The aim of this work is also to analyse the results of the elections to the Chamber of Deputies and define the factors behind the success of new political parties and also the factors behind the failure of the old political parties. It focuses primarily on the history of political parties, policy statements, marketing of political parties, development preferences, publicized information etc.

Key words: parliamentarism, Czech Republic, partisanship, political competition, postcommunism, government, parliament.

Kolzov V. Migration crisis as a prerequisite and manifestation of Euroscepticism and supra-national opposition to the EU in the Visegrád countries

The countries of the Visegrád Group, i.e. Poland, Slovakia, Hungary, and the Czech Republic, regardless of systems of government they implement, are parliamentary democracies, which are members of a number of international and supranational organizations, primarily the EU. That is why the importance of structuring the relations between political power and opposition in the countries of the Visegrád Group appeals to the essence and phenomenon of their supra-nationalism, which become especially important, especially in the form of Euroscepticism, on the eve, but mainly after the accession of Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic to the EU. Yet, best of all, especially from 2014–2015, the Euro-sceptic, but at the same time both systemic (constructive) and anti-system (destructive) cut and option of the supra-national opposition of the Visegrád countries began to be outlined as the migration/immigration (or “refugee”) crises problem in the EU. This significantly updates the issues of the migration crisis as a prerequisite and a manifestation of Euroscepticism and supra-national opposition to the EU in the countries of the Visegrád Group.

The article is dedicated to analysing the phenomenon of the European migration crisis as a precondition and manifestation of Euroscepticism and supra-national opposition of the Visegrád countries to the EU. The author identified the key parties and movements in the countries of the region, which are outlined by different approaches to understanding national problems and migration processes, and oppose the EU solidarity migration policy. It was revealed that the Visegrád countries are largely unified but quite diversified and with the greatest radicalism in Hungary declare their supra-national opposition to European approaches of the solution the migration crisis. The researcher argued that not only economic factors and social capital but also socio-economic and value factors, especially if they are politicized by Euro-sceptic parties and movements, affect the supra-national opposition to immigration in the region and supra-national opposition of the region to the EU.

Key words: opposition, supra-national opposition, Euroscepticism, migration crisis, countries of Visegrád Group.

Oleksenko V. Political lobbying in Ukraine within legal and security dimensions

The article is aimed at the analysis of existing since independence political lobbying processes in the context of their role in Ukrainian political system's stabilization and national security ensuring.

The article discloses specific features of political lobbying model existing in Ukraine from 1991 till 2017 and its influence on state's political stability and national security.

The expediency of legal regulation for political lobbying in Ukraine is substantiated. The legislative initiatives aimed at setting the legal field for political lobbying are analysed both in theoretical and practical dimensions and relying on the experience gained since independence.

In various forms of actual implementation, political lobbying is presented within all political systems of the world, and the category of “lobbying” is defined as the process of third parties' influence (in some situations – pressure) on state power in order to motivate them to make decisions in their own interests. In turn, lobbying actions involve the process of direct interaction between the parties and state authorities.

The Ukrainian version of lobbying has always been distorted: on the one hand, it actually exists and defines the substantial part of political decisions; on the other hand, in nowadays' Ukrainian conditions, its democratic nature is uncertain on the assumption of historical formation factors and the lack of legal regulation.

In modern conditions, political lobbying in Ukraine in the line of political communication appears to be unformalized in legal terms, posing a threat of the most destructive to national security form of lobbying domination – criminal. Indeed, in nowadays' Ukraine, lobbyism is one of the last political phenomena that exists and interacts beyond the legal field.

Key words: political lobbying, national security, pressure groups; shadow lobbying, legislature, executive, legal regulation of lobbying.

Panarin A. Economic factors of political stability

Political stability, political science as an object of study is a multidimensional problem and the issue of political stability is one of the most important problems of the modern political science. The problem of

political stability does not occur itself – the pressure of the environment, both internal and external, on the political system is the condition that makes the existing authorities to find new ways and sources of system stabilization. According to the current understanding of the essential characteristics and parameters of political stability, one of the most important parameters is the stability of political institutions and their ability to deal effectively with their duties under the system of separation of powers and authority that has developed within the political system of the state. Political stability is defined as a state of political society, which is characterized by stable operation of all political institutions and linked to the preservation and improvement of structures according to external and internal influences, as well as the constant and sufficiently high level of support for power structures of society.

One of the most important aspects of the study of this problem is to determine the factors that influence on the formation of political stability and determine their role in stabilizing the political system. In this study, based on analysis of studies of Western scholars and political practice, it was attempted to identify peculiarities of the influence of the social and economic factors (level of economic development, dynamics of GDP growth, socio-economic inequality) on political stability.

Key words: political stability, political stability factors, indicators of political stability.

Tarnavskiy O. Problematic aspects and prospects of development of modern typologies of Euroscepticism

The modern typologies of Euroscepticism, which are developed by researchers, are explored in the article. Among of the researchers are Paul Taggart, Alex Szczerbiak, Sofia Vasilopoulou, Søren Riishøj, Catharina Sørensen, Marcel Lubbers, and Peer Scheepers, Clive H. Church, and Alexandra Gissa. The author focuses on some of the problem aspects of the investigated typologies.

For instance, the classic typology of Hard & Soft P. Taggart and A. Szczerbiak is too extensive and is considered to be partially obsolete because does not fully reflect the reality of contemporary Euroscepticism. S. Vasilopoulou admits a collision of the positions of the Eurosceptic parties when she described the “conditional” type of Euroscepticism: on the one hand, they approve of only intergovernmental cooperation at the EU level and do not recognize the supranational functions of its bodies. On the other hand, they are ready to accept the EU in the tighter and deeper form of existence – a confederation that unequivocally implies the presence of supranational bodies, joint defence and so on.

The typology of S. Riishøj has no specific framework, according to which the logic of typologization would be understood. The researcher touches upon national societies, identities, geopolitics, political institutions, European institutions, and the notion of functional Eurorealism. As a result, this attempt demonstrates the scale of the reasons for the emergence of Euroscepticism, and then the possible variations of its types, but not vice versa. Similar contradictions exist in other analysed typologies of Euroscepticism.

In addition, the author found out that most scholars form the typologies of Euroscepticism, using absolutely different criteria: the degree of opposition of the EU; causes of creation, attitude to the EU and European integration processes; attitude towards the EU membership; aspect of benefit (political/economic); on the basis of public, party and state discourses, etc.

However, as it is stated in the article, in spite of such a variety of typologies and types of Euroscepticism, most of them have common content features: political, economic, and feature of principle.

The author also formed two types of Euroscepticism – moderate and radical, based on a preliminary study of supporters of Euroscepticism in the UK, France, and Germany.

According to the first type, Eurosceptics criticized and questioned activities of the EU, its institutions, etc., but they are ready to compromise on most of the controversial issues. Therefore, such Euroscepticism is usually constructive at the same time. According to the second type, Eurosceptics is more aggressive and, as a rule, uncompromisingly set against the idea of united Europe, the enlargement of the EU, the existence of a common currency and, in general, the membership of their country in it, and so on.

The author concluded that, at present, there is no the only and generally accepted typology, which could be used constantly in exploring the phenomenon under study. The scientific search for the general typology of Euroscepticism continues.

Key words: Euroscepticism, EU, anti-EU, anti-europeism, euro-realism.

Iakovleva L. The Legitimacy of Power and Control over Violence in a Transitional Society

The article is devoted to the study of the legitimacy of power and control over violence in a transitional society. It is noted that the problem of violence in a transitional society has a special political weight and, therefore, a scientific relevance. The solution to this problem is directly related to the ability of the political class to ensure the legitimacy of power. In classical concepts of legitimacy, it is stated that only the state has a monopoly on violence. However, in transitional societies, individual groups and political organizations can also resort to violence to preserve power and property. According to the non-institutional theory, this situation is a hallmark of limited access orders.

Key words: legitimacy of power, violence, transitional society, violence control, open access order.

SOCIOLOGY

Bavykina V. Political actionism in contemporary art as social act

The main issue of this article is Political actionism as social action. Political actionism is a radical form of contemporary art that consists of social protest with a political statement. Actionism as the instrumental-rational social action is considered in the context of Max Weber's interpretive sociology. It has evidence of art form and political protest either, a number of special characteristics. For example, actionism can't be announced.

Actionism is a response to a social and political situation but its appearance is rather a symptom of a problem than its illustration or critique, which is usually a traditional approach to political art. The emergence of political actionism can be linked like the impossibility of manifestation of citizen's personal and public freedom – that is why this manifestation becomes hyperbolized and assumes radical forms. Action analysis allows us to trace the dynamics of transformations of social reality, to identify the main processes and factors of its formation.

Key words: contemporary art, social act, political actionism, political protest, social conflict.

Bovgyria I. Considering oneself as (non)religious in social surveys: difficulties in data interpretation on example of seven Eastern European societies

The article applies religiosity dimension approach to evaluate how various dimensions define differences between those who consider oneself as either religious or non-religious in societies of Eastern Europe. It presents a comparative analysis of WVS survey results from 7 countries of Eastern Europe. It shows that, while all of the countries within the region have statistically significant differences between investigated groups, these differences are limited in ability to define clear differences in attitudes and behavior of each of target groups.

Key words: religiosity of European societies, religiosity of post-communists societies, religiosity dimensions.

Kukhta M. The age limits and markers of old age as the characteristics of the social and age group of the elderly

Aging is inherent in all people but this process is individual and its specificity depends on a number of factors. The sociological approach to the understanding and allocation of aging should be systemic and based on a combination of data from various scientific areas – gerontobiology, gerontopsychology, demography, etc. For a long time, there were no significant differences between different types of old age, and in every society formed the notion of the prevailing age of the onset of old age, from which later they repelled in the adoption of age limits for the completion of the active phase of life. However, with the increase in

the dynamics of social change and the overall increase in life expectancy, the situation has changed: the physiological capabilities of people for a long time remain close to the average age, and individualization, a mod for youth and activity predetermine the reluctance to identify with the age of reduced opportunities.

In the article, an attempt is made to find out the criteria for allocating the limits of old age in different approaches: medical-biological, psychological, demographic and finding a single complex criterion, suitable as a theoretical basis for the creation of sociological tools is relevant.

In the scientific discourse, aging is traditionally viewed from the standpoint of structural and functional methodology, where old age is predominantly evaluated as an objective, inevitable process of quantitative change in the biological component of human existence, and studies focus on the research of the social consequences of this change. With such a vision of aging, it is usually a matter of establishing a certain age limit, for the achievement of which a person from the standpoint of existing social norms refers to the "old." As for the subjective experiences of aging subjects, as well as the qualitative characteristics of old age, they are either ignored, or their influence on social processes is considered insignificant, and the subject of consideration of them is psychology.

Today, there is no single idea of the time of the onset of old age. More often today, the threshold for the onset of old age is called the 60-year-old age but this figure remains rather conventional. Thus, social aging is associated with the age structure of society, while the social age is adapted to the average life expectancy of the country, on the one hand, and the median age – on the other. That determines the economic pressure on the working population.

Individual age limits also depend on the aging features of the population as a whole. Thus, the level of health care, social security, working conditions and rest, environmental safety of the living environment, etc., adjust the time of the onset of old age. That is, the traditional markers of old age are filled with new content, and the age limits become relatively variables. In this regard, one can assume that the emergence of new, unknown from the experience of the past, the conditions of aging and forms of social behaviour of the elderly can and should become the subject of research activity, based on new, generated by the science of XX – beginning of the XXI century conceptual approaches and methods, primarily on the methodology of interdisciplinarity.

Key words: age limits, aging, markers of old age, group of slopes, periodization of development.

Skokova L. Phenomenon of cultural participation in post-Bourdiesian discussions

The paper is devoted to finding out features of the Bourdiesian and the post-Bourdiesian approaches to the study of cultural participation. Cultural practices are the basis for constructing socio-cultural identities by actors of society, showing the scope and differentiation of cultural competencies. The actors reproduce and change a social life through the everyday cultural products' choices. The contemporary analytic leans are being developed to analyse participation in culture within the framework of the "new" sociology of culture. The P. Bourdieu's theory of cultural practices continues to serve a reference point in these efforts. Explication of the contemporary conceptions creates a theoretical and methodological basis for the analysis of peculiarities of the participation in culture, including the development of grounded social and cultural policies in Ukrainian society.

Three new approaches to the cultural participation study are identified. The omnivorousness approach draws on the basis of representative surveys to distinguish participation segments in a culture that correspond to the logic of the homology of social and cultural stratification (Bourdieu) or the latter's heterology (post-Bourdiesian approaches). Ethnographic analysis of cultural participation is within the focus of multiple taste dispositions and their modality allows us to clarify the origin of the coherent and dissonant cultural profiles in society (B. Lahire). The pragmatic approach within the sociology of amateurism draws attention to the interaction of individuals with the material aspects of cultural products, to the formation of specific individual competencies, the construction of relational ties between human and non-human (A. Hennion). The comparison of Bourdiesian and post-Bourdiesian vocabularies and conceptions makes it possible to further use their content for the analysis of the complex and dynamic realities of the Ukrainian society, the features of cultural participation in different segments and groups.

Key words: cultural participation, post-Bourdiesian approaches, approach of cultural omnivorousness, plural taste disposition and modality, pragmatic sociology of amateurism.

Kolosov I. The procedure of entity's reorganisation on Netherland's example: socio-labour aspect

Research of entity's reorganization law phenomenon related contemporary with new challenges and realities (i.e. globalization of economics). The employers have to take into account requests of employees, their representatives and unions, make concessions and obtain the compromise that brought itself the appearance of new, additional procedures during reorganization. This experience is rather young as for Ukraine, so its learning may become a beat for further scientific efforts in the field of maintaining a new scientific doctrine of reorganization procedure as a separate type of procedure in labour law.

As seems, this problem had devoted papers of such authors as: S.S. Alekseev, O.T. Barabash, M.I. Baru, N.A. Bobrova, N.B. Bolotina, V.S. Venediktov, V.V. Gernakov, S.M. Prilipko, V.I. Prokopenko, A.I. Protcevsii, G.I. Chanisheva, O.M. Uaroshenko and so on and so forth.

Thus, with the help of "case study," we compare and structure analysis methods, it seems justified to learn Netherland's experience in cases of entity's reorganization procedure, related additional procedures, and give recommendations about improvement on this part of the native legal with implied furthermore ways of scientific investigations, consequently.

This paper highlights particular problems of social dialogue between employers and employees during the entity's reorganization procedure, i.e., as known, the reorganization is a complex, delicate process both for management and for employees and their representatives. On Netherland's example provided implication about consequential with reorganization procedures and stages of their embodiment.

Conclusions highlight the binomial procedure in labour law and the conjunctive processual phenomenon of binomial procedure in labour law as new objects of further scientific investigations.

Key words: social dialogue, procedure, reorganization, Netherlands, labour legal relationships.

Kostyuchenko O. The essence of social partnership

The research is devoted to the analysis of social partnership in Ukraine. In the article, there are considered theoretical problems regarding the definition of social partnership as a phenomenon. This phenomenon is described as a relationship between subjects of labour law. It is revealed the status of the subjects of social partnership; the object of these relations and their content are determined. It is proved that two subjects of labour law (employees and employers) in the social partnership act through their representatives, the third entity – the state is a specific subject and always acts through its bodies. In this paper, the social dialogue is described as an object of social-partnership relations, namely: social dialogue is a voluntary process of making agreed decisions; social dialogue is inextricably connected with the coexistence of the rights and interests of employees, employers, and the state; the specifics of social dialogue is its transparent character, which consists in the stratification of its substantive spheres; social dialogue cannot be separated from labour relations; an object of social-partnership relations is not the result of reached agreements but the process of achieving these agreements; a social dialogue exists in certain forms in the law; a social dialogue is an indicator of the moral and ethical state of society. In this paper, in accordance with the current legislation, there are defined the corresponding rights and obligations of social partners that form stable legal relations between them.

Social partnership as a social phenomenon can act as an instrument for managing the interests of participants in relations in the field of labour. Becoming the status of participants in social-partnership relations, the parties balance the mutual requirements and claims by concluding collective agreements and contracts. "Social Dialogue" as actions of the participants of the relations provides the opportunity to find the ways of providing the interest balance in the labour sphere not only to employees and the employer but also to the state, whose interest at least ensures the provision of social peace and harmony in society by means of contractual means on the basis of voluntary wills of the parties.

Key words: social partnership, social dialogue, workers, employers, state, social and partner relations.

Koshkosh E. Terms and procedural form of establishment or changes of method and order of execution of administrative court decision

Issues of establishment and change of methods of legal defence and order of execution of administrative court decisions are considered in the article. The doctrine definitions of method and order of execution of court decision, and also their designation, have been analysed in judicial practice. Terms and particularities of the procedural form of resolution of the mentioned questions, reasonable suggestion on the improvement of their legislative adjusting have been proposed also.

It is noted that establishment or change of methods and order of execution is applicable only to the court decisions; this procedure is not applicable therefore to the decisions of other authorities (public servants) that is subject to execution.

The great majority of cases with the issues of establishment or change of method and order of execution of decision deal with social payments (in particular, their re-calculation). In such cases, as a rule, there is a question about the penalty of facilities instead of an obligation to produce the re-calculation of the charged extra sums.

The procedural form of decision of these issues was clarified; the content of corresponding statements is specified. This procedure is possible within the circumstances that considerably impede or doing impossible execution of court decision. Change or establishment of method and order of execution is possible only if it is unconnected with the change of method of judicial defence, and in absence of necessity of evolving of new persons and establishment of new circumstances.

The reasonable advisability of the debtor's provision of the right to hand in a corresponding application is substantiated.

The reasonable advisability of consideration of the given application with the executant's engagement having a corresponding executive document in the procedure is substantiated.

Terms of consideration of issue or change of method and order of execution of administrative court decision are considered.

Key words: method of execution, order of execution, court decision, administrative court, method of judicial defence, impossibility of execution of decision.

Kravchuk O. Legal regulation of energy efficiency as a factor of sustainable development

The main ideas and approaches introduced by the newest laws of Ukraine "On the Energy Efficiency Fund" (2017) and "On the Energy Efficiency of Buildings" (2017) are considered in the article. These laws were adopted in accordance with the provisions of the Directive 2012/27/EU of the European Parliament and the Council of 25 October 2012 "On Energy Efficiency" and Directive 2010/31/EU on the energy efficiency of buildings. The conclusions on the development of the relevant legislation of Ukraine in the sphere of ensuring sustainable development and proposals on the improvement of the legislation are made.

Ukraine has regulated by law the issue of energy efficiency of buildings at and has provided the law for creation National Energy Efficiency Fund. In this way, Ukraine consistently implements EU directives in the framework of its commitments as a member of the Energy Community. The implementation of these activities lies within the legal framework for sustainable development, in line with the UN Basic Standards for Sustainable Development, and in particular, in accordance with the 2030 Agenda for Sustainable Development.

The Law "On the Energy Efficiency of Buildings" (2017) defines measures of ensuring energy efficiency. This Law defines cases in which the thermo-modernization of buildings is carried out without the creation of design documentation, the applying for documents giving the right to perform construction works, and the acceptance of such an object in operation, as well as cases where the design documentation is necessary. Article 12 of this Law establishes the obligation to notify the supplier of energy and water within one month after the start of work on thermo-modernization about the approximate volume of reduction of consumption of energy and water, reducing the thermal load by type of consumption and changing the temperature schedule of the heating system of the building that will arise after completing thermo-modernization works. The author considers critically the legislative provision for imposing administrative liability on the lack of such notice and proposes to cancel it.

The basic principles for the establishment and operation of the Energy Efficiency Fund are determined by the Law "On the Energy Efficiency Fund" (2017), which establishes the functions of the Fund, its purpose, sources of formation, the order and direction of the use of funds, the management of the Fund, and other important issues.

The possibility of creating a national Energy Efficiency Fund in the EU countries aimed at supporting national energy efficiency initiatives is provided by the 2012/27/EU Directive. At the same time, it is important that the creation and operation of the State Energy Saving Fund are provided for in Art. 13 and 14 of the Law of Ukraine "On Energy Saving" (1994), however, this fund does not function. At the same time, after the adoption of the Law "On the Energy Efficiency Fund" (2017), the relevant norms from the Law "On Energy Saving" were not excluded, which means that today the current legislation provides for two state-owned funds with essentially identical functions. There is a need to eliminate this legislative conflict.

Key words: energy efficiency, energy efficiency of buildings, thermo-modernization, sustainable development law, administrative responsibility.

Mazaraki N. The essence and scope of self-determination principle in mediation

Party self-determination in the mediation process is one of the five philosophies of mediation among voluntariness, confidentiality, neutrality and a unique solution, and all these principles are intrinsically linked.

The principle of self-determination distinguishes mediation from litigation, arbitration, as well as other alternative dispute resolution methods. Also, self-determination enables parties to proceed in mediation with the most effective possible result for them.

The parties enjoy the broadest possible spectrum of ways to communicate, receive advice and opinions, advocate its own interests, and reflect the position of the opposite party.

To maintain parties' self-determination is the obligation of a mediator according to the ethics codes and mediation rules. Though the scope of such functions as to determine the capacity of a party to participate, and whether giving a mediators' variant of dispute solution remain the point of discussion for researchers and practitioners.

The role of parties' self-determination principle also is to determine the model of mediation, e.g. evaluative, facilitative etc.

In the article, the analysis of Ukrainian draft Law "On Mediation" has been done concerning the establishment of parties' self-determination principle.

Key words: alternative methods of dispute resolution, mediation, mediator, principle of self-determination of parties, principles of mediation.

Pashinskiy V. Methodological instruments for the study of problems of administrative and legal protection of defence of the state

The article deals with modern scientific views on problem issues in the methodology of legal science, the definition and application of methodological approaches and methods of scientific knowledge in the process of studying the problems of administrative and legal protection of the state.

In modern scientific literature, the concept "methodology" has a double interpretation, it is considered in two main aspects: first, as the doctrine of the method; and secondly, as a system of methods, approaches, methods used in one or another science, the theory for scientific research.

In our opinion, the methodology of the study of administrative and legal support for the defence of the state is a system of interrelated methodological approaches, methods, approaches, means, methods of cognition, and technique, which help to solve scientific research tasks connected with the study of peculiarities of administrative-legal support of the state defence.

In the jurisprudence, there are different methods of research, in general, a system of research methods, among which distinguish such basic levels – philosophical and philosophical (philosophical), general scientific (interdisciplinary), special-scientific levels. As a rule, among the philosophical and ideological methods as the most common and universal methods of cognition and activity, the obtaining of theoretical knowledge are metaphysical, dialectical, and formal logical methods. The dialectical method is the most demanded and it allows us to investigate state-legal phenomena in their constant development because of the use of the basic categories and laws of dialectics.

The application of the system method as one of the basic methods of scientific knowledge is of particular importance from general scientific (interdisciplinary) methods, which include comparative, systemic, structural, functional, synergetic, institutional, historical, logical, and others.

The historical and legal method, the comparative and legal method, the formal and legal method, and the method of interpretation constitute a group of special scientific methods for investigating issues of administrative and legal support for defence.

It is precisely this combination of different research methods that makes it possible to fully reveal the essence of such a state-legal phenomenon as the defence of the state, to predict the directions of its development, to obtain new theoretical knowledge, and to develop practical proposals for administrative and legal support for the defence of the state.

Key words: methodology, methodology of legal science, methodological approaches, methods of scientific research, philosophical methods, general scientific methods, special scientific methods.

Pryamitsyn V. Prospects for the development of judicial protection of the right to higher education

The article investigates judicial protection of the right to higher education. The basic ways of judicial protection of the right to higher education are described, prospects of application of constitutional justice and appeals of the ECtHR as a way of protecting the right to higher education are revealed. The role of the constitutional complaint as a national mechanism for effective protection of the right to higher education is researched.

The court can claim the protection of any violated right since its jurisdiction extends to all legal relations that arise in the state. The object of judicial protection is the right to higher education. Analysis of the state of implementation of disputes over the implementation of state policy in the field of higher education indicates a small percentage of such cases.

Although the judicial protection of the right to higher education by the courts of general jurisdiction is definitely important, in our opinion, it is the judicial protection of the human right to higher education by the Constitutional Court of Ukraine, which makes it possible to ensure the realization of this right in Ukraine.

The reality of the right to higher education can be spoken only if this right is guaranteed by the state in full, beginning with the adoption of a legal law (which reflects the will of the people) and the protection of the right to higher education from violations, including from violation of the right to higher education in the event of non-adoption of unlawful laws by the parliament, with the help of a legal institution of a constitutional complaint.

The main problem of judicial protection of the human right to higher education is the legal ignorance of applicants for higher education, disbelief in the judicial system of Ukraine, as well as material and educational inability to ensure effective judicial protection of their rights.

Key words: right to higher education, constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine

Pryamitsyn K. Electronic cabinet – a modern mechanism of interaction between the taxpayer and the state fiscal service

The article investigates the introduction by the state of alternative ways of the interaction of controlling bodies with taxpayers.

Problems of the effectiveness of electronic interaction of controlling bodies with business entities were not investigated by domestic scientists in connection with the novelty of this phenomenon.

In the conditions of administrative reform and implementation of information technologies, it is necessary to create a unified communication approach for the interaction between business entities and state authorities.

And now there is a global problem of tax and taxpayer interaction that needs to be modernized. For today, the legislator provides other ways of the interaction of entrepreneurs with state authorities, for example, the State Statistics Service of Ukraine provides a number of means of information and telecommunications, such as: M.E.Doc, 1C-Report, Sonata, REPORT, and others. But, unfortunately, tax regulations for the e-cabinet do not take this into account. Although in practice this is all the same, you can interact both through the electronic cabinet and through special programs for providing electronic document management.

In tax legislation, there is a tendency to reform the procedure for appealing against taxpayers' actions and decisions of controlling bodies. However, the existing systemic weaknesses in the legal regulation of

the procedures for the transmission of tax reporting decisions and procedures for pre-trial settlement of tax disputes with the help of telecommunication means do not ensure the completeness of the function of the electronic cabinet in the relationship between taxpayers and the controlling body and accelerate electronic document circulation between them.

Key words: e-cabinet, tax notification-decision, supervisory bodies, tax payers.

Rossiiskiy I. Tactics of the survey of shop premises in the investigation of thefts

Protection of private property, its protection against criminal encroachment was and remains one of the major tasks of law enforcement authorities. A considerable place among thefts is occupied by those committed in the shop premises. The statistics show that disclosure and investigation of these thefts do not fully meet the practice of countering crime. A special place among investigative (search) actions aimed at obtaining evidence from material sources is crime scene investigation; one of its basic types is an incident site examination. The success of the investigation of criminal offenses of this category in many cases depends on the timeliness and quality of conducting examinations.

The investigation of the place of the event consists of three basic stages: preparatory, working, and final. After the realization of organizational-preparatory measures, an investigator passes to the working stage of examination, during that meets with the situation of the place of the event, determines investigation limits, pulls out versions in relation to the event of a crime. If the activity of investigator on the organizationally-preparatory stage has an organizational character, then on the working stage it acquires a research character.

In order to detect traces at the scene, it is necessary to compile a model of the event, that is, a general idea of the nature and course of the incident; to get acquainted with the situation of the place of the event, to establish the state and position of individual objects before the event, to allocate places of probable location of traces, the relationship between different tracks and the mechanism of their formation, to determine the ways of arrival and departure of criminals. During the investigation, it is advisable to be guided by the principle of an integrated approach to the search for traces, that is, it is necessary to carefully look for traces, created by various objects: traces of hands, shoes, hacking tools, microparticles, smell, etc. Objects discovered during the investigation should be pre-explored directly at the scene, which allows obtaining a certain amount of information necessary for the search of the offender shortly after the incident. Such a study is usually carried out by a criminalist specialist. The final stage of the investigation is to synthesize, analyse, and evaluate the collected information and fix its results.

Key words: thefts from shop premises, crime scene investigation, tracks, tactical receptions.

Taranenko M., Taranenko M. (Jr.) Law relationship, judiciary, crimes and punishments on the Zaporizhian Sich

One of the decisive stages of development of the Ukrainian Cossack state is the creation in the second half of the XVI century of its forerunner – a special military-territorial political organization of the Ukrainian Cossacks – the Zaporizhian Sich. This Cossack stronghold, which was not a state in the full sense of this word, had many signs of statehood among which were: the existence of self-developed legal relations of justice, the system of crimes and punishment. These characteristic signs of Zaporizhian Sich are the subject of this article.

In the context of this problem, the authors analysed the genesis of legal relations in the Zaporizhian Sich from the time of oral customary Cossack law to the appearance of the first self-written laws. The indicated laws were acted not only within the Zaporizhian Army but also in the territory under the control of Poland. The article also investigates the system of the judicial system in the Sich – from the court of the Palanka's Colonel (where minor criminal and civil offenses were considered) to the highest court instance – the general Cossack Council, under whose jurisdiction were the most resonant cases. The subject of the authors' research is also the system of crimes and punishment, which was aimed at the strict observance of the discipline and law and order of the military in the Cossack society.

Key words: Zaporizhian Sich, Cossacks, legal relations, crime, punishment, clemency, military discipline, judicial system, death penalty.

Usoltsev S. Types of special knowledge used for investigation of illegal handling a weapon, ammunition or explosives

For the successful disclosure and investigation of crimes to investigators and other participants in the criminal process involved in the investigation, it is necessary to make full use not only of their professional legal, but also various types of knowledge in other fields, that is, special knowledge. We will mark the basic types of the special knowledge that are used in the investigation of illegal handling a weapon, ammunition or explosives.

1. Knowledge in the field of weapons science. It is the major type of the special knowledge that is used for investigation of this category of crimes, as they characterize the article of criminal trespass that, in turn, has a substantial value during qualification of a criminal act and as a constituent of criminalistics description of crime directly.

2. Knowledge in the field of track studies. Since crime is an event of the past, which the investigator did not directly perceive, his knowledge is carried out indirectly, through the discovery and study of the reflections of its individual elements, their properties in the surrounding environment, as systems of objects that carry information about the crime. The actions of the offender to prepare, commit and conceal the crime constitute a complex dynamics of the interaction of material objects, accompanied by the formation of various types of traces, serving as sources of information about the crime and its participants. The task of the subjects involved in the investigation is to identify, extract, and fix traces, and, accordingly, the information they contain.

3. Knowledge of the psychology of criminal activity. Special psychological knowledge plays a considerable role in the investigation of crimes of any kind. During the investigation of this category of crimes, this is, first and foremost, knowledge of the psychologist's identity of the offender and the psychological structure of the criminal act, including the psychology of organized criminal activity.

4. Knowledge of criminological photography and skills of possessing photo-video and computer equipment.

5. Special knowledge of the process of storing, recording and issuing weapons at military facilities, in the bodies and units of the Ministry of Internal Affairs, as well as skills in weapons handling. This type of special knowledge is needed because the majority of illegal traffic in firearms occurs precisely because of its theft from military and other objects where it is stored. This group includes, first of all, knowledge of statutory legal acts regulating the circulation of weapons in Ukraine. Except for the legislative framework, it is necessary to know the specifics of the activities of the armoured units in relation to the registration, issuance, and write-off of the weapons accounted for by them.

6. Special knowledge in the field of technical examination of documents and handwriting. Knowledge in this field is needed in cases when counterfeit documents were used during the illicit trafficking of weapons, ammunition, and explosives by criminals.

Key words: criminal proceeding, criminal offence, special knowledge, specialist, judicial examination.

Filoretova M. Freedom of peaceful meetings in Ukraine according to the European standards

The article deals with the analysis of the legal regulation of freedom of peaceful meetings in the national legislation of Ukraine, international legal acts ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine, decisions of the European Court of Human Rights, which are related to the sources of law in Ukraine. The relevance of this topic is beyond doubt due to the existing gaps in the legal regulation of peaceful meetings in Ukraine.

The purpose of the article is to study and compare the projects of Law of Ukraine "On Guarantees of Freedom of Peaceful Meetings" in accordance with international legal acts and practice of the European Court of Human Rights. The study examines decisions of the European Court of Human Rights in relation to Ukraine – "Verentsov v. Ukraine" and "Shmushkovych v. Ukraine," a number of issues were identified in the rules of the national legislation that require further legal regulation and provided practical recommendations for the improvement of the current legislation.

Moreover, the article proposes the author's approaches to solving the problem of the advance warning of the holding of the peaceful meeting, which should depend on the size of the meeting, the reasons for restricting peaceful meetings and the special procedure for appellate consideration of cases of restrictions on the freedom of peaceful meetings. The author also emphasizes the need for the adoption of a special Law "On Peaceful Meetings," which must embody European principles and standards for a peaceful meeting.

Key words: freedom of peaceful gatherings, restriction of exercise of right to freedom of peaceful assembly, notification of peaceful gatherings.

Cherniavska O. About Frege's triangle in patent science

The studied object is a logical scheme useful for scientists. It called the Frege's triangle or the semiotic triangle.

This article is devoted to the study of mismatch of terminology, which is used in subordinate acts regulating preparation and examination of patent applications for inventions and utility models, to the principles of semiotics (especially to definitions of terms such as name, denotation, and concept).

The purpose of the work is to modify the semiotic triangle for the needs of the patent case and show by examples that it is still an excellent means of systematization of heterogeneous knowledge and a tool for logical analysis of information in the preparation of patent applications and protection of patent claims during patent examination and court proceedings.

Design/methodology/approach. The basis of the approach to the study of the semiotic triangle in patent science is its property to reduce into twos since a significant part of inventions and utility models will remain in the form of information prototypes of varying completeness and accuracy. In other words, they will not have a materialized denotatum.

Research limitations/implications. As a result of the study, it was concluded that various rules for preparation and examination of an application for invention or utility models, which are applicable in Ukraine and many other countries, comprise systematic mixing of definitions about features with definitions about names of features. It is misleading for people who create descriptions, and those who carry out the examination of applications.

As a minimum, it is necessary to revise the regulations and bring them into line with the principles of semiotics. As a maximum, it would be desirable to prepare and publish a textbook on practical semiotics for inventors and patent examiners.

Key words: practical semiotics, Frege's triangle, patent science, inventions, utility models, name, denotation, concept.

Chomakhashvili O. Legal status of a patent attorney

The article is devoted to the study of the legal status of a patent attorney. Qualification requirements for patent attorneys are outlined. The procedure of attestation of patent attorneys is considered. The statistical data in the field of patent attorneys are presented and analysed. An attention was paid to the quantitative distribution of patent attorneys in Ukraine. Conclusions and forecasts are made. The prospective directions of activity of patent attorneys are outlined. The basic rights and duties of patent attorneys are studied. Characterized functions of the activity of the patent attorney in relation to the acquisition, implementation, and protection of the rights to the invention.

Patent attorney – a person who has acquired the corresponding status in the established order and renders services in the professional representation in the field of intellectual property on the basis of a civil law contract, which consists in the implementation on behalf of the physical and legal persons of actions related to the filing of applications and obtaining security documents for industrial property rights in Ukraine, as well as their representation in state authorities, in relations to other bodies, individuals, and legal entities.

The rights and obligations of the patent attorney, which are enshrined in the current provisions, are non-systemic, do not give a complete picture of the professional nature of the services provided by the patent attorneys.

The promising activity of patent attorneys is the activity of issuing compulsory licenses. There is no law enforcement practice in Ukraine regarding compulsory licensing but there are corresponding legal rules.

A compulsory license is a license issued to a legal entity or individual in response to a request by a government agency (in Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine) for the industrial use of a patented invention and/or the importation of articles incorporating a patented invention; such a license may be issued against the will of the owner of the patent.

Key words: representation, attorneys, patents, inventions, defence.

Chorna T. Issues of legal regulation of the payer of tax on immovable property other than land: comparative analysis and solutions

The article analyzes the normative fixing of the generic definition of the taxpayer and makes a comparative analysis of the legal regulation of the taxpayer for immovable property, different from the land plot in Ukraine and other countries of the world. The connection between the taxpayer type and the procedures

for its calculation and payment is revealed. The accent is made on the existing shortcomings of the legal regulation of the payer under this tax in Ukraine, and the ways of their elimination are proposed.

Key words: individual entrepreneur, property tax, local tax, tax payer, property tax, property tax other than land, tax, individual entrepreneur, legal entity.

Shchyrba M. Patient's right to reproductive technologies: legal dimension

The article analyses the problem of legal regulation of patient's status using auxiliary reproductive technologies. It is specified that such rights do not have a clear legal regulation. International law has not yet developed a unified methodological approach to these human rights. Existing regulatory acts usually leave all questions for the consideration of the domestic law.

The article focuses on the legal problems of regulation of these technologies: issues of legal regulation of the status of persons to whom ART is applied; the question of the possible excess of the limits of interference in the genetics of a person; the problem of selection of embryos in multiple pregnancies; legal regulation of reproductive technologies in the light of research activities refers to the possibility of using reproductive technologies not for procreation but for other purposes. First and foremost, this is the creation of an embryo of human beings for experimental purposes. There is also an emphasis on ensuring the equality of rights and freedoms of children born with the use of ART among other peers. The final problem is identified as a special treatment towards the storage and exchange of information on donors and surrogate mothers. In this context, an important issue is to create a genetic databank since such information may be necessary for the child or even his/her descendants.

It is stated that the legislation on auxiliary reproductive technologies is fragmentary and inconsistent, which threatens to violate the rights and interests of patients. This means that there is a need to improve the current legislation. A law is required that combines biotic and reproductive issues. The main point is that such a regulatory act would promote the recognition at the state level the existence of human reproductive rights and ensure their implementation and would increase the protection of patients' rights and their level of awareness and culture in the field of reproductive health.

Key words: patient, auxiliary reproductive technologies, eugenic, embryo, donor.

Yurovska V. Imperative method of administrative law: some views on further research prospects

The article is devoted to the analysis of the imperative method of administrative law. The author ascertained that the imperative method is, undoubtedly, the main method of legal regulation, which, along with instructions and prohibitions, applies such specific methods as subordination and coordination. However, reformatting the subject of administrative law and including in its range those legal relations that are built on the basis of the "mutual right of demand," those that are characterized by equality (although sometimes relative) of their participants, is the consequence of the inevitable change of emphasis in the legal regulation of such relations, the application of other, more balanced means of legal impact.

Key words: administrative law, administrative and legal regulation, imperative, imperative method.

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 3/4 (35/36)
2017**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Н.М. Ковальчук*

Підписано до друку 12.03.2018 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 19,76. Тираж 150. Замовлення № 12165.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.